

PIA NILSSON, MARTIN HANSSON, EVA SVENSSON

De obesuttnas arkeologi

– människor, metoder och möjligheter

Riksantikvarieämbetet

Box 1114

621 22 Visby

Tel 08-5191 80 00

www.raa.se

registrator@raa.se

Riksantikvarieämbetet 2020

FoU-rapport

De obesuttnas arkeologi – människor, metoder och möjligheter

Författare: Pia Nilsson, Martin Hansson, Eva Svensson

Projektet och publikationen är finansierade av Riksantikvarieämbetets anslag för forskning och utveckling (FoU).

För forskningsresultat och eventuella ståndpunkter svarar författarna.

Omslag: Håkanstorpet, tidigare benämnt Helenelund, vid Skäralid i Skåne. Det första torparparet, Såne och Hanna Eskilsson, hade torparkontraktet mellan 1810 och 1823. När de inte längre orkade fullfölja plikterna tog nästa torparfamilj över, men Såne och Hanna bodde kvar som inhyses. Torpet är en god representant för både det instabila namnskick som gör de obesuttnas bebyggelse så svårångad i de skriftliga källorna, och för det gängse bruket att bo flera generationer plus inhyses i den lilla stugan. Foto: Pia Nilsson.

Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY, erkännande 4.0 Sverige.

Villkor på: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

ISBN 978-91-7209-861-9 (PDF)

ISBN 978-91-7209-862-6 (PoD)

Innehåll

Inledning	5	Kol och tjära. Exempel på arbetets lämningar i den antikvariska praktiken	78
Avgränsningar och definitioner.....	7	Slutord efter datainsamlingen	86
De obesuttna och den historiska arkeologin	9	Tematiska fördjupningar	89
Torpologi – historisk arkeologi om obesuttna på landsbygden och i staden	10	Osynliggörandet	89
Utblickar – internationellt och utanför arkeologin.....	15	Rurala slumområden – mellan stad och land?	96
Den stora berättelsen om landsbygdens obesuttna.....	17	Säteritorp – exemplet Bergkvara	110
Obesuttna i städer och vid industrier	21	Det biologiska kulturarvet.....	120
Mångsyssleriet	23	Det industriella kulturarvet – spåren av strukturer och praktik.....	122
Antikvarisk praktik – problem och källor	29	De obesuttna och städerna	135
Den nya kulturmiljölagen och de obesuttna.....	32	De obesuttnas arkeologi och kulturarv – en sammanfattning	145
De obesuttnas kulturarv på landsbygden.....	33	Nulägets problemområden	147
Kulturmiljöregistret.....	35	Arkeologins bidrag och möjligheter.....	152
Fornminnesinventeringen.....	36	Förslag till arbetsgång	155
Skog och historia.....	37	Slutord och framåtblickar	163
Historiska kartor som källa	39	Källor.....	165
Skriftliga källor	45	Bilaga 1 En metod för torpens arkeologi?	187
Det biologiska kulturarvet.....	47	Bilaga 2 Fyra fallstudier	193
Projektets datainsamling – metod, svårigheter och resultat.....	53	Fallstudie 1. Torp och tull i Hova	195
Arkeologiska utredningar.....	57	Fallstudie 2. Tågen – ett dagsverkstorp.....	200
Arkeologiska förundersökningar	65	Fallstudie 3. Lindvreten och Franstorp – två västmanländska torp från 1700-talet	204
Arkeologiska undersökningar.....	71	Fallstudie 4. Tjuvkil	212
		Diskussion utifrån fallstudierna	218

Figur 1. Torp i Bohuslän, foto från tidigt 1900-tal. Ur Julius Ejdestam, *De fattigas Sverige*, 1969.

Inledning

Projektet *De obesuttnas arkeologi och kulturarv* har bedrivits under åren 2017–2019 med finansiering från Riksantikvarieämbetets FoU-medel. Projektet syftade till att ge ny kunskap om historia, människor och deras materiella lämningar, framför allt livsvillkor och boendeförhållanden, från tiden cirka 1700–1900. Bakgrunden till projektet har varit de ändringar av kulturmiljölagen (SFS 1988:950) som infördes 2014, framför allt att lämningar etablerade före 1850 kan utgöra lagskyddade fornlämningar. Därmed omfattas både betydligt yngre och betydligt fler lämningar än tidigare av lagskydd. Lagändringen innebär stora utmaningar då den arkeologiska kunskapen om de yngre lämningarna är fragmentarisk, erfarenheter av undersökningar är begränsade, forskningen på området är eftersatt och metoder och praxis behöver utvecklas. Samtidigt skapar detta unika möjligheter att utveckla nya forskningsområden och synliggöra en grupp, de obesuttna, som annars ofta hamnar i skymundan i historieskrivningen. Inom föreliggande projekt har möjligheten att kombinera olika källmaterial, som skriftliga källor, kartor, inventeringar, stående byggnader och arkeologiska lämningar, diskuterats och utvärderats i ett antal fallstudier. Därigenom vill projektet dels bidra till att utveckla den antikvariska hanteringen av detta kulturarv, dels ge förslag på frågor och metoder som kan leda till en strukturerad arkeologisk kunskapsuppbyggnad.

Begreppet obesutten är inte helt oproblematiskt. Till de obesuttna räknas vanligen människor som inte har kameral rådighet över jord. Det är därmed ett begrepp som kopplas till landsbygden. Avsaknaden av kameral rådighet över jord gjorde att de obesuttna på landsbygden bland annat var utestängda från byarnas kollektiva nyttigheter och saknade rätt att exempelvis använda skogens tillgångar, jaga eller fiska på utmarken. Frälse- och kronobönder saknade visserligen, till skillnad från skattebönder, äganderätt till sin gård. De var i stället arrendatorer, men genom att ha långsiktig kameral rådighet över gårdens ägor ägde de status som jordägare och hade del i byns gemensamma nyttigheter. Obesuttna på landsbygden var den stora gruppen torpare, backstugusittare och inhysesghjon som alla saknade rådighet över egen jord. Det som förenade dessa grupper var deras underordnade ställning gentemot besuttna grupper i samhället.

Samma förhållanden gällde även arbetare och hantverkare i städerna och vid industrier och bruk. Även dessa grupper saknade ofta fast egendom: de hyrde sin bostad, eller hade bostad som en del av sin tjänst. Så länge de kunde utföra sitt arbete kunde de försörja sig och säkra någonstans att bo, men avsaknaden av ägande av bostaden gjorde dem sårbara i samband med arbetslöshet eller ohälsa. Precis som landsbygdens obesuttna stod även dessa grupper i en

underordnad ställning, och även dessa människor har inkluderats i vår grupp av obesuttna, även om vi är medvetna om att begreppet inte riktigt passar in i detta sammanhang.

Gruppen obesuttna som vi arbetar med är således stor och komplex, men det som förenar är just den underordnade ställningen gentemot besuttna grupper, även om vi är fullt medvetna om att det inom denna grupp fanns stora skillnader mellan exempelvis en mästare och en hjälpredd vid ett bruk eller en backstugusittare. Men de förenades av sin underordnade och många gånger sårbara ställning i samhället (Hansson, Nilsson & Svensson, 2020).

Resultatet presenteras genom att vi i de inledande kapitlen redogör för framväxten av historisk arkeologi, följt av en forskningshistorik med fokus på studier av de obesuttnas kulturarv. Därefter presenteras en övergripande ramberättelse om 1700- och 1800-talets historiska utveckling med fokus på torp och backstugor och det mångsyssleri som ofta förknippas med de obesuttna.

Sedan presenteras och diskuteras fördelar och nackdelar med de typer av källmaterial som oftast används vid studier av de obesuttnas kulturarv. Bland de källmaterial som diskuteras finns Kulturmiljöregistret, projektet "Skog och historia", historiska kartor, skriftliga källor och det biologiska kulturarvet.

Nästa område rör svårigheter med registrering av sentida fornlämningar, liksom vanskligheter vid datafångsten. Vidare presenteras den genomförda sammanställningen av arkeologiska resultat, framför allt rörande lämningar av lägenhetsbebyggelse och kolning. Rapporternas frågeställningar, metod-

val och värderingar har analyserats avseende vetenskaplig potential. Vi belyser också den antikvariska praxis som är och har varit förknippad med lämningar från senare tidsåldrar.

Efter denna genomgång presenteras hur de obesuttna framträder i några utvalda sociala miljöer. Här har vi valt att lyfta fram landsbygdens slumområden; torp runt säterier och industrier, ofta kopplade till de obesuttna; samt hur man kan studera obesuttna i urbana miljöer. Arkeologiska perspektiv och problem kopplade till dessa sociala miljöer diskuteras.

Avslutningsvis presenteras en sammanfattning av studien samt ett förslag till hur de obesuttnas kulturarv kan hanteras i de olika delarna av den antikvariska processen. Boken kompletteras med två bilagor, dels en förstudie med förslag om metod för torpens arkeologi (Bilaga 1), dels ett antal fallstudier, som förhoppningsvis kan tjäna som inspiration vid kommande arkeologiska arbeten (Bilaga 2). Fallstudierna bygger på ett urval uppdragsarkeologiska arbeten där vi följt hur ärendet utvecklats, från arkeologisk utredning till undersökning och vilka frågor som ställts, vilka bedömningar som gjorts och vilka metoder som valts.

Delar av projektets resultat har även presenterats på bloggen "De osynligas kulturarv" (<https://arkeologerna.com/bloggar/de-osynligas-kulturarv/>), samt i ett antal artiklar nationellt och internationellt: i *Meta* (Hansson, Nilsson & Svensson, 2018), *Fornvännen* (Nilsson, Svensson & Hansson, 2019), *International Journal of Historical Archaeology* (Hansson, Nilsson & Svensson, 2020), *Post-Medieval Archaeology* (Svensson, Hansson & Nilsson under tryckning). Dessutom har

projektet presenterats på konferenserna *Post-Medieval Archaeology* 2018 och 2019, *EAA* 2018 och 2019, *SKÅNK* 2018 och 2019 samt *Rural History* 2017.

Avgränsningar och definitioner

Problemkomplexen kopplade till de obesuttnas kulturarv är mycket omfattande och berör en mängd lämningstyper som har sett olika ut i skilda delar av landet. Det handlar både om lämningar efter bosättning, efter verksamheter och efter arbetsplatser. I vårt arbete har vi gjort ett antal avgränsningar. Vi har inte inkluderat arkeologiska undersökningar gjorda före år 2000, eftersom de varit föremål för en tidigare studie (Lind & Svensson, 2001). Vi har också, av två huvudsakliga skäl, valt bort att analysera undersökningar av samiska lämningar. För det första saknar projektdeltagarna kunskap och erfarenhet av att arbeta med samiska lämningar. För det andra stude-

ras samiska lämningar för närvarande inom ramen för andra projekt. Här vill vi nämna det pågående FoU-projektet, som finansieras av Riksantikvarieämbetet, "Det delade landet – samisk historia och mångkulturalitet före det moderna", ett samarbetsprojekt mellan Statens historiska museer, Dalarnas museum, Upplandsmuseet, läns museet Gävleborg, Gaaltje och Institutet för språk- och folkminnen, samt projektet "Ohtsedidh" (<https://ohtsedidh.se/>).

Som en följd av vilket material som var tillgängligt omfattar rapportsammanställningen huvudsakligen arkeologiska arbeten som rör lägenhetsbebyggelse i rural miljö. Vi har också gjort vissa nedslag i arkeologiska undersökningar av industrilämningar, skogsbrukslämningar och lämningar i urbana miljöer. Vi vill också hänvisa till en studie med särskilt fokus på kolningslämningar (Hennius, 2019), för mer detaljerad information om denna lämningsgrupp.

De obesuttna och den historiska arkeologin

Historisk arkeologi var i Sverige länge synonymt med arkeologi om eftermedeltida lämningar, eller post-reformatorisk arkeologi. Det var alltså en arkeologi som behandlade en tidsperiod för vilken det också finns skriftliga källor, inklusive historiskt kartmaterial, i en betydande omfattning. Men liknande förutsättningar gäller också andra tidsperioder såsom medeltiden och antiken (Andrén, 1997). År 2005 bytte därför ämnet medeltidsarkeologi vid Lunds universitet namn till historisk arkeologi, för att markera att ämnet skulle vara en arkeologi som var möjlig i alla tider och på alla platser, en arkeologi för perioder där det också finns skrift och bilder (Wienberg, 2015, s. 164f).

Parallellt med den historiska arkeologin har fältet samtidsarkeologi vuxit fram (Burström, 2007). Skillnaden mellan historisk arkeologi och samtidsarkeologi kan sägas vara att samtidsarkeologi också inkluderar muntliga källor eller traditioner. Samtidsarkeologi ska också vara mer inriktat mot vår egen tid medan historisk arkeologi riktar sig mot det förflutna. Det praktiska utövandet av historisk arkeologi respektive samtidsarkeologi visar dock på stora överlappningar vad gäller källmaterial, även

om inspiration hämtas från olika forskningstraditioner. Medan historisk arkeologi, som är central i denna rapport, bygger på arvet från medeltidsarkeologin inte minst vad gäller relationen till det skriftliga källmaterialet förefaller många utövare av samtidsarkeologi ha sina rötter i förhistorisk arkeologi och vara starkt teoretiskt intresserade.

Den komplexa relationen till det skriftliga källmaterialet utgör den historiska arkeologins största utmaning, då det åläggs historiska arkeologer att påvisa värdet av arkeologi när det också finns skriftliga källor. Som kommer att framgå av denna bok är det helt klart att den historiska arkeologin både producerar ny kunskap och ställer nya forskningsfrågor i relation såväl till tidigare medeltidsarkeologisk forskning som till historisk forskning.

Ett område där den historiska arkeologin, i alla fall den historiska arkeologin om sena tidsperioder som 1800- och tidigt 1900-tal, skiljer sig från medeltidsarkeologin är intresset för samhällets mer utsatta grupper. Medan medeltidsarkeologer ofta föredrog ett uppifrån-och-ned perspektiv på samhället och framför allt studerade eliternas materiella kultur, har många historiska arkeologer med intresse för sena tidsperioder siktat in sig på obesuttna, utsatta och på annat sätt marginaliserade grupper av människor. Med obesuttna avser vi i det här projektet människor som saknar ägande/rådighet över jord eller som stod

Figur 2. Fyra unga fattighjon 1913 i Grythyttan, Västmanland.
Ur Julius Ejdestam, *De fattigas Sverige*, 1969.

Figur 3. Tiggjarbricka från Väse. Väse Hembygdsgrd.
Foto: Eva Svensson.

i en underordnad beroendeställning till andra i samhället (jämför engelskans uttryck *subalterns*, uttryckt av bland andra Spivak, 1988). Det kan handla om torpare, backstugusittare och inhysesshjon på landsbygden, eller arbetare och tjänstefolk vid industrier i städerna eller vid bruk. Lämningarna efter dessa grupper materiella kultur har ofta använts för att skriva andra historier än vad som är möjligt om man endast använder skriftligt källmaterial. I flera fall har skriftliga källors och arkeologiskt materials olika vittnesbörd jämförts, vilket resulterat i mer komplexa och nyanserade bilder av de obesuttnas liv än vad källmaterialen var för sig visar (Andersson, 2008a; Bodin, Hullung & Pettersson m.fl., 2005 och 2007; Johansson & Lindholm, 2007; Lind, Holmgren & Svensson m.fl., 2002–2003; Lindholm, 2009; Pettersson, 2014; Rosén, 1991, 1999 och 2007; Svensson, 2001 och 2007; Svensson, Bodin & Hullung m.fl., 2009).

För tidigare perioder är arkeologi om obesuttna, utsatta och marginaliserade människor synnerligen begränsad, trots de intersektionella ambitioner som präglad de senaste decenniernas forskning. Bristen på studier kan inte bara förklaras av att samhällets eliter anses mer attraktiva att forska om, utan måste också förstås i ljuset av bristande källmaterial och metoder för att identifiera obesuttna, utsatta och marginaliserade människor under äldre tidsperioder. Den historiska arkeologin om sena tidsperioder kan därför ses som nyskapande på detta område, och erfarenheterna från studierna av obesuttna, utsatta och marginaliserade människor bör kunna bidra med metodiska ingångar för att identifiera motsvarande grupper också under äldre tidsperioder.

Torpologi – historisk arkeologi om obesuttna på landsbygden och i staden

År 1992 publicerade Stig Welinder (1992a och 1992b) två historisk-arkeologiska studier som kom att sätta en stark prägel inte bara på den unga historiska arkeologin om sena tidsperioder, utan också på medeltidsarkeologisk forskning generellt. Framför allt var det undersökningen av torpet Granströms som kom att inspirera. Där sökte Welinder, utifrån ett hushållsperspektiv, rekonstruera människornas vardagliga rörelsemönster. Welinder hade en uttalad metodisk ambition: att en arkeologisk undersökning av en torplämning till vilken man kunde knyta identifierade personer skulle leda till nya insikter som kunde överföras också till andra tidsperioder. En viktig ”bieffekt” var att han kunde visa att arkeologi kunde generera mycket ny kunskap trots att skrift-

ligt källmaterial redan skapade ett gott informationsläge.

Stig Welinders studier tillsammans med Christina Roséns undersökning av backstugan vid Gräsås (Rosén, 1991) och diskussionerna inom fornminnesinventeringen om torpens (inklusive backstugornas) status utgjorde startpunkten för vad som under 1990- och 2000-talen kommit att utvecklas till den starkaste strömningen inom historisk arkeologi om sena tidsperioder på landsbygden, en strömning vi i detta sammanhang med ett gemensamt begrepp valt att kalla "torpologi". Bärarna av torpologin har varit verksamma inom forskning, uppdragsarkeologi, fornminnesinventering och senare projektet "Skog och historia", och haft olika förutsättningar att bidra till fältets utveckling.

Vid millennieskiftet genomfördes en utredning av läget för arkeologiskt undersökta sentida bebyggelse-lämningar, i stort sett torp och backstugor (Lind & Svensson, 2002). Under perioden 1985–1999 hade 8 bebyggelseenheter undersökts inom ramen för forskningsprojekt och 89 i samband med exploateringar. I de flesta fall var torplämningarna sekundära undersökningsobjekt, och endast 3 forskningsprojekt och 21 exploateringsundersökningar var primärt inriktade mot torplämningarna. Det var också fråga om begränsade undersökningar, i huvudsak mindre ingrepp i boningshusgrunder. Att torplämningarna över huvud taget kom att undersökas (undantaget de tre forskningsprojekten), om än med översiktliga metoder, var beroende av enskilda individers förmåga och ambition att vidga perspektiven och förfäktat att också dessa sentida lämningar efter obesuttna

människor förtjänade respekt och någon form av arkeologisk insats.

Den stora vinsten med dessa tidiga undersökningar är att de finns. Problemet är att de också kom att sätta en sorts standard för hur undersökningar av torplämningar vid exploateringsundersökningar skulle gå till: begränsade undersökningar av bostadshusen. Då även de fåtaliga undersökningarna av torplämningar inom ramen för forskningsprojekt framför allt hade koncentrerats på utgrävning av bostadshusen och artefaktmaterialen, förstärktes fokuseringen på husgrunder som det främsta arkeologiska källmaterialet för kunskap om de obesuttna (Lind & Svensson, 2002).

Vid några torpundersökningar, både före och efter millennieskiftesrapporten, har behandlingen av de undersökta materialen tagits en bit längre. Det har framför allt varit fråga om gedigna studier av artefaktmaterialet och fördjupade studier av skriftligt källmaterial, gärna i jämförande perspektiv. Framför allt kan två påtagliga resultat lyftas fram. För det första är det tydligt att skriftliga källor, såsom bouppteckningar, och arkeologiskt material visar olika sidor av de obesuttnas materiella kultur. Dessa källmaterial är att betrakta som komplementära och inte överlappande. För det andra är det problematiskt att identifiera vad som utmärker fattigdom eller obesuttenhet i den materiella kulturen (Bodin, Hulling & Pettersson m.fl., 2005 och 2007; Lindholm, 2009; Rosén 1991, 1999 och 2007).

Landskapsperspektivet, och bruket av historiska kartor vid sidan av skriftliga dokument och inventeringar, har varit en annan ingång till kunskap om

Figur 4. En bild av fattigdom? Dessa keramikskärvor kommer från undersökningen av Rosts tälja i Skåne och visar hur trasiga kärl lagats genom att man borrar små hål och tråcklat ihop delarna.
Foto: Annika Knarrström, Arkeologerna, SHM.

de obesuttna på landsbygden, praktiserad framför allt inom forskningsprojekt. Redan på tidigt 1990-tal hade Stig Welinder visat hur torpen kunde knytas ihop med andra landskapselement, som kyrkor, vägar, arbetsplatser, vilstenar, gränsrösen, ortnamn med mera för att visa hur människorna rörde sig i och upplevde landskapet (Welinder, 1992b). Betydelsen av ett landskapsperspektiv för en förståelse av

olika sammanhang kring torpen har understrukits av andra studier som visat att torpare använde landskapet för att uttrycka sig som ett socialt kollektiv, att det fanns stora möjligheter för vissa torpare att styra var i landskapet man etablerade sig, samt att det rådde betydande dynamik vad gällde egendoms- och etableringsförhållanden ur ett långtidsperspektiv (Andersson, 2007; Lind, Holmgren & Svensson, 2001). Ytterligare en landskapsdimension, det biologiska kulturarvet i form av till exempel kulturväxtrelikter, vittnande om äldre tiders markanvändning och estetik, har också uppmärksammat (Andersson, Sköld & Åhman, 2007).

Även inom uppdragsarkeologin har det funnits ambitioner att implementera ett landskapsperspektiv vid torpundersökningar och därmed bryta normen av begränsade undersökningar av boningshusets grund. Några av de främsta exemplen är två lokaler i norra Skåne där karteringar och paleobotaniska analyser genomfördes parallellt med begränsade arkeologiska undersökningar av husgrunder (Knarrström, 2008a och 2008b). Genom landskapsperspektivet, och identifieringen av olika brukszoner, klargjordes att stora och viktiga delar av torparnas liv och verksamhet utspelades på platser utanför torpstugans fyra knutar.

År 2007 ägde ett avstamp rum inom torpologin då antologin *Torpens arkeologi* publicerades (Welinder, 2007). Antologin samlade flera arkeologer, vilka presenterade resultat från undersökningar av olika aspekter av torp, såsom hushåll och materiell kultur, ekofakter och biologiskt kulturarv, torpens landskap och torpens dynamik över tid.

Medan lämningar efter torp och backstugor är rikligt förekommande i landskapet, har det varit betydligt svårare att lokalisera spåren efter de obesuttna i städerna. Detta gäller trots att praxis att arkeologiskt undersöka eftermedeltida kulturlager etablerades tidigare för städer än för landsbygden, åtminstone i vissa län. Den regionala obalansen i fråga om den stadsarkeologiska uppdragsarkeologins möjligheter har lett till att arkeologiska undersökningar av eftermedeltida kulturlager genomförts regelmässigt i vissa städer, medan motsvarande kulturlager i andra städer inte alls har undersökts (Ersgård, 2013).

Men också i de städer som kan uppvisa goda och regelmässiga undersökningar av eftermedeltida kulturlager har det varit svårt att identifiera lämningarna efter de obesuttna. Ett undantag är Jönköping där både bostäder för obesuttna och materiell kultur kopplad till ett hungerupplopp 1855 har kunnat identifieras (Pettersson, 2014). En annan ingång för att synliggöra de obesuttna i städerna har varit att utgå från andra källmaterial tillgängliga för den historiska arkeologin, såsom fotografier och skriftliga källor, och kombinera med stående byggnader och andra materiella spår. Genom dylik triangulering har inte bara arbetarklassens slumområden kunnat synliggöras, utan också borgarklassens sätt att relatera till dessa områden (Hyltén-Cavallius, Larsson & Lihammer, 2013; Lihammer, 2011). För begreppet triangulering och dess flerskiktade betydelse för den historiska arkeologin, se Mogren, Roslund & Sundner m.fl., 2009. I städerna bodde och verkade de obesuttna ofta i stadens utkant, många gånger utanför det område som utpekats som skyddat stadsom-

råde. Det innebär att deras bostäder och arbetsplatser schaktades bort utan undersökning genom grävande arkeologi. Däremot kan det finnas potential i vidare byggnadsarkeologiska studier av stående byggnader, även om dylika studier är sparsamma (se Tagesson, 2019).

Mellan museum och forskning – stående byggnader och obesuttna

Med ankomsten av välfärdssamhället revs ofta de obesuttnas hem. Särskilt slumområdena i städerna jämnades med marken för att ge plats åt moderna boenden utan att arkeologiska undersökningar eller annan särskild dokumentation gjordes. De byggnader som har överlevt har som regel moderniserats och anpassats efter dagens boendestandard. Några få byggnader har bevarats i ursprungligt skick, men då som museala objekt. Det finns idag därför få bevarade byggnader som minner om de obesuttnas liv. Torpen är moderniserade och har förvandlats till sommaridyller (Lagerqvist, 2011) eller flyttats till närmsta hembygdspark där de vårdas ömt. Förvånansvärt lite forskning inom det byggnadshistoriska fältet har inriktats på de obesuttnas bebyggelse.

Denna typ av bebyggelse saknar också ofta lagskydd, vilket framgår av Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetets databas över kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Sverige. Bebyggelseregistret innehåller samtliga lagskyddade byggnadsminnen i Sverige, samt ett varierat utbud av annan kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Dess innehåll är således mycket ojämnt och långt ifrån heltäckande, men en sökning i databasen visar tydligt att byggnader

Figur 5. Tjärntorpet i Åre kommun var förr ett bruksarbetartorp under Huså kopparbruk i Jämtland. Bruket grundades 1742 och var i drift till 1881. Tjärntorpet upptogs omkring 1745 och var bebott till 1978. Boningshuset är troligen från början av 1800-talet. Tjärntorpet är ett av de få torp som är bevarade som byggnadsminne.
Foto: Jesper Larsson, Länsstyrelsen Jämtlands län, 2003.

som förknippas med de obesuttna i samhället inte finns med i särskilt stor utsträckning. Sammanlagt innehåller bebyggelseregistret uppgifter om cirka 43 000 byggnader. Av dessa är 10 backstugor, 14 fattighus och 299 torp. Antalet slott och herrgårdar i registret är 265. Detta ska sättas i relation till att

antalet torp vid mitten av 1800-talet beräknas ha uppgått till cirka 100 000 (Gadd, 1999, s. 15; 2000, s. 88f, 223).

Utblickar – internationellt och utanför arkeologin

Även internationellt brottas den historiska arkeologin med relationen till olika sorters skriftliga källmaterial, och med utmaningen att kunna visa att arkeologi kan producera andra historier – gärna i relation till dagsaktuella politiska frågor (Delle, 2009; Mrozowski, Herbst & Brown m.fl., 2009; Newman, 2005). Även nedifrån-och-upp-perspektiv, intresset för obesuttna, utsatta och marginaliserade människor och grupper, delas av historiska arkeologer med inriktning mot sena perioder i andra länder. Området har länge dominerats av en anglosaxisk tradition med starka intersektionella och postkoloniala teoretiska anslag. Fokus läggs i hög grad på betydelsen av kön, klass och etnicitet, samt på att synliggöra de osynliga och ifrågasätta marginalitet och marginalisering (Delle, Mrozowski & Paynter, 2000; Funari, Hall & Jones, 1999; Lawrence, 1999; McGuire & Paynter, 1991; Newman, 2013; Orser, 2011; Robertson, 2015; Spencer-Wood, 2010; Turner & Young, 2007).

Generellt sett betonar internationell forskning kamp och motsättning mellan klasser och grupper samt orättvisor starkare än svenska arkeologer med ett nedifrån-och-upp-perspektiv. Arkeologi ges gärna den specifika rollen att avslöja förtryck, kamp och motstånd som inte kommer till uttryck i andra källmaterial. Materiell kultur, särskilt artefaktmaterial, har legat till grund för studier av kolonialt för-

tryck såsom slaveri och missionsverksamhet, och olika former av motstånd (Delle, 2009; Griffin, 2010; Mrozowski, Herbst & Brown m.fl., 2009). Andra studier har använt landskap, bebyggelsestrukturer och materiell kultur för att påvisa hur förtryck och motstånd gestaltas vid genomgripande agrar-reformer, osäkra bostads- och arbetsförhållanden och avhysningar av fattiga och utsatta för att effektivisera jordbruket (Dalglish, 2010; Newman, 2005; Robertson, 2015).

Arkeologins andra historier handlar också om att ifrågasätta dels marginalisering som begrepp och process, dels den likhet med nutidens uppfattning om geografisk och kulturell marginalitet som brukar underförstås, ibland med romantiserande förtecken. Genom arkeologiska undersökningar har förment marginella områden och grupper i stället uppvisat både adaptiva, komplexa organisationsformer och integrering i sina sociala och kulturella normer och system (Horning, 2007; Mrozowski, 2006; Turner & Young, 2007; Venovcevs & Gaulton, 2018).

Till skillnad från i Sverige intar byggnadsarkeologiska studier internationellt en framträdande plats, då byggnaderna framställs som uttryck för den tid de byggdes och användes, och därmed som vittnesbörd om tidens ideologier, ekonomi och ingenjörskonst (Glassie, 1990). Samhällets syn på fattiga och utsatta människor, ofta med ambitioner för hur dessa skulle kunna "förbättras", har kunnat påvisas i hur byggnader såsom fattighus utformades arkitektoniskt, något de utsatta människorna uppfattade som förtryck och ibland gjorde motstånd mot (Newman, 2013; Thomas, 2017).

Forskning, och kanske framför allt dokumentation, kring de obesuttna i samhället har förekommit sedan slutet av 1800-talet, men då inom andra vetenskapliga discipliner än arkeologi. Inom ämnen som ekonomisk historia, historia och etnologi har stora mängder av forskning utförts kring olika aspekter av de obesuttnas historia. Här är inte platsen att referera all denna forskning, bara kort nämna forskning som direkt berört materiella lämningar.

I samband med inrättandet av Nordiska museet 1873 ordnades utställningar av föremål som grundaren Artur Hazelius införskaffat vid resor runt om i landet på jakt efter den försvinnande allmogekulturen. En följd och utveckling av dessa insamlingsresor blev den kulturhistoriska dokumentation som började genomföras med start på 1880-talet med en stab av mer eller mindre fasta medarbetare vid Nordiska museet (Hammarlund-Larsson, 1993; Palmqvist, 1993; Gustavsson, 2014). Förutom föremål kom denna dokumentation så småningom även att inriktas mot det bebyggda kulturarvet. Det här materialet blev sedan grunden för Sigurd Erixons stora verk *Svensk byggnadskultur* (Erixon, 1947). Ett trettiofem dokumentationer från skilda delar av landet anknyter direkt till de obesuttnas kulturarv (sammanställning i Hammarlund-Larsson & Palmqvist, 1993). Inom arkeologisektorn förefaller det här materialet idag närmast okänt. Här kan nämnas dokumentation av just "De obesuttna" i Moheda och Urshult socknar i Småland 1941, eller av "Torpbebyggelse" i Vartofta härad i Västergötland 1937 (Hammarlund-Larsson & Palmqvist, 1993). Redan 1890 gjordes dokumentationer av allmogebebyggelse,

bland annat ryggåsstugor i Småland, och 1903 gjordes en av soldattorp i Östergötland. Materialet består av uppmättningsritningar, foton och beskrivningar som bygger på information från diverse uppgiftslämnare på platsen i fråga. Liknande dokumentationer finns på många läns museer eller regionala arkiv, exempelvis Folklivsarkivet i Lund.

Det är också på sin plats att här nämna tolvbandsverket *Den svenska arbetarklassens historia*, som utkom åren 1941–1957 på initiativ av Ture Nerman och finansierades av LO. I detta verk finns mycket som ur en historisk synvinkel handlar om de obesuttnas liv. Band 4, *Arbetaren i helg och söcken: kulturhistoriska studier. 1, Hus och hem*, som utkom 1943 behandlar exempelvis arbetarklassens bostäder i olika miljöer, vid bruk, i städer och på landsbygden (Lindblom, 1943). Här finns en beskrivning av olika typer av arbetarbostäder och i ett kapitel behandlar John Granlund de obesuttnas bebyggelse (Granlund, 1943). I andra band beskrivs vardagsliv, hantverkets utveckling och jordbruksarbetarnas levnadsvillkor under skilda tider.

Som allt annat inventerings- och dokumentationsmaterial lider självfallet även detta av brister kring urval, prioriteringar och värderingar och är barn av sin tid (se Gustavsson, 2014), men kan trots det fungera som inspirationsmaterial för vidare arkeologiska studier av de obesuttnas kulturarv. Inte minst kan det användas för att hjälpa till att formulera frågor kring företeelser som inte finns dokumenterade på annat sätt.

Den här typen av undersökningar och ämnesval är inget som nutida etnologer sysslar med i någon större

omfattning. Studieobjekten är dessutom försvunna. Det äldre bondesamhällets materiella kultur är ur ett etnologiskt perspektiv inte längre intressant (Jönsson, 2007). Fältet är således fritt för andra discipliner, exempelvis historisk arkeologi, att ta över när det gäller denna typ av forskning. Inom flera andra akademiska discipliner har forskning kring materiell kultur och dess betydelse blivit viktiga, vilket märks inom det stora fält som skapats kring materialitetsforskning av olika typer (Bille & Flohr Sørensen, 2012; Hodder, 2012). Genom de möjligheter som ändringarna i kulturmiljölagen ger finns det stora möjligheter för arkeologer att bidra till ett forskningsfält som intresserar även andra discipliner.

Den stora berättelsen om landsbygdens obesuttna

Mycket av forskningen kring de obesuttna har dels handlat om de obesuttna på landsbygden, dels varit fokuserad på torp. Torp, i betydelsen mindre icke skattlagda enheter, har existerat i Skandinavien sedan medeltiden. Nyetableringar i form av små familj jordbruk etablerades som torp innan de så småningom skattlades och fick mantal under 1500-talet och början av 1600-talet. I början av 1700-talet hade begreppet torp kommit att beteckna ej mantalssatta och därmed icke skattlagda enheter. Torparen brukade någon annans mark och betalade en avgift till markägaren, i antingen pengar, produkter eller dagsverken. Ofta erlades avgiften, legan, i en kombination av åtaganden som stadgades i ett torpkontrakt. Så länge torparen kunde klara sina utskylder och skötte sig kunde han stanna på sitt torp (Gadd, 2000, s. 85f, 88).

Andra grupper av landsbygdens obesuttna var backstugusittare och inhysesshjon. I dessa grupper hittas åldringar, änkor, föräldralösa barn men även en del personer i arbetsför ålder. Den senare gruppens andel blev allt större under 1800-talets lopp. Många backstugusittare och inhysesshjon hade tidigare varit torpare men på grund av ålder eller sjukdom tvingats lämna sitt torp. Backstugor, brukar det hävdas, uppfördes vanligen på allmänningsmark och saknade ofta åkermark annat än ett källand; om åker fanns var den mycket liten, i genomsnitt under $\frac{1}{2}$ tunnland. Backstugusittarna försörjde sig på hantverk och genom lönearbete, eftersom det lilla som den egna täppan gav inte räckte till försörjningen (Gadd, 2000, s. 90f). Skillnaden mellan torp och backstuga verkar dock inte vara så tydlig, varken till åkerstorlek eller belägenhet. Många gånger kan man se i olika källor att en och samma bebyggelse byter beteckning, från torp till backstuga eller tvärtom. Då är den tillgängliga åkerarealen, liksom belägenheten, densamma, men beteckningen växlar. Det är möjligt att det är varierade upplåtelsevillkor som avgör beteckningen.

Inhysesshjon var personer utan eget boende som var inhysta hos andra, ofta hos bönder, utan att de tillhörde gårdsfolket eller tjänstefolket. Inhyses kunde även de kallas som bodde i ett hus på någon annans enskilt ägda jord. Gränsen mot backstugusittare var flytande (Gadd, 2000, s. 91). Inhysesshjon och backstugusittare var beroende av inkomster som lön eller betalning för varor eller tjänster, och utgjorde därmed landsbygdens arbetskraftsreserv.

En speciell form av torpare utgjordes av soldater. Ett betydande antal soldat- och ryttartorp inrättades när indelningsverket etablerades på 1680-talet. Varje landskap skulle hålla ett regemente på i regel 1200 man. Kostnaderna för detta fördelades mellan bönderna genom att de delades upp i rotar, som var och en skulle sätta upp en soldat eller ryttare. Det vanliga var att soldaten fick ett torp för att i så stor utsträckning som möjligt vara självförsörjande. Många soldater livnärde sig även genom olika typer av hantverk och genom att göra dagsverken (Gadd, 2000, s. 91). Den huvudsakliga skillnaden mellan dagsverkstorp och soldater var att de förstnämnda hade förpliktelser gentemot jordägaren, medan soldaten skulle anskaffas av roten och genom rotens försorg tilldelas en tjänstebostad, ett torp, på stamrotehemmanet, med fastställd standard och tillgångar såsom kålgård, åker och äng, under den tid han var i tjänst. Fanns inget torp, skulle soldaten ha husrum och försörjning i naturprodukter (Ericson Wolke, 1997).

Standardverket när det gäller forskning om torpetableringar i Sverige är Valter Elgeskogs *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet. En agrarhistorisk studie*, utkommen 1945 strax efter det att torpinstitutionen avskaffats. Elgeskog utgår från skriftligt källmaterial, skattelängder och olika kungliga förordningar i ett försök att sammanfatta utvecklingen. Det blir här tydligt hur nära förknippad torpetablering är med gällande regelverk. Elgeskog noterar hur kronans politik växlat mellan att uppmuntra och försvåra för torpetableringar. Fram till mitten av 1600-talet uppmuntrade kronan och adeln nyodling och nyetablering av torp, för att öka skattekraften och

för att få fler som kunde göra dagsverken. I mitten av 1600-talet började en mer restriktiv politik föras, i syfte att skydda skogen från att förödas, eftersom man ville säkra bergsbrukets behov av timmer och bränsle.

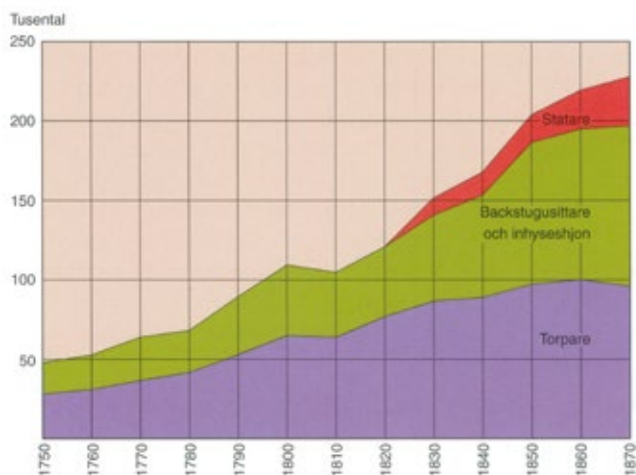
Etablering av torp på säterimark var kopplad till skattetekniska regler för säteriägaren. Ett nytt torp som aldrig skattlades fick skattefrihet precis som säterierna själva och under 1600-talet försökte adeln få undantag från utskrivning till armén för sina torpare, vilket innebar att det för den enskilde kan ha varit fördelaktigt att vara säteritorpare. Indelningsverkets införande på 1680-talet innebar även att ett stort antal ryttar- och soldattorp kom att etableras. Dessa skattlades inte heller (Elgeskog, 1945, s. 43–47, 101).

Skogsförordningen av 1734 innebar höjdpunkten på denna restriktivitet mot nya torp. Här stadgades även att gamla torp skulle rivas. För att få etablera ett nytt torp krävdes tillstånd, men jordägaren hade vetorätt mot nya torp. Detta innebar att om en av bönderna i en by var emot en torpetablering så omöjliggjordes denna, om inte utmarken var skiftad (Elgeskog, 1945, s. 81, 190ff, 209f). Från mitten av 1700-talet genomfördes lättnader i restriktionerna som ett led i den rådande merkantilistiska politiken, vilken såg en växande befolkning som något positivt. För att en sådan skulle kunna försörjas krävdes nyodling (Elgeskog, 1945, s. 173f). När byarnas mark väl skiftats hade den enskilde markägaren beslutsrätt om eventuella torpetableringar på sin mark. För arkeologin gäller det att koppla dateringen av torp till dessa politikens växlingar.

Elgeskog studerar särskilt torpen i Sunnerbo härad i sydvästra Småland. Enligt mantalslängderna fanns det 170 torp år 1750, vilket år 1800 hade ökat till 298 och 1850 till hela 1 704. Antalet torp kulminerade kring 1860, varefter det höll sig konstant till cirka 1890, då en snabb minskning tog vid. Elgeskog noterar vidare en snabb omsättning av torp. Samtidigt som en del torp etablerades försvann andra redan under 1800-talet. Inte minst innebar laga skiftets genomförande att en del torp blev självständiga hemman, medan andra revs, flyttades eller nyanlades (Elgeskog, 1945, s. 385, 403ff).

För hela riket räknar man att antalet torpare kring 1750 motsvarade ungefär 15 procent av antalet bönder. De regionala variationerna var dock stora. Flest var torparna i östra Mellansverige, där många säteritorpare lydde under de stora godsens. Fram till år 1800 ökade antalet torpare med 130 procent, från 28 000 till 65 000. Ökningen fortsatte fram till 1850 då det fanns ungefär lika många obesuttna som bönder (manliga), och cirka 97 000 torp i landet (Gadd, 1999, s. 15; 2000: 88f, 223).

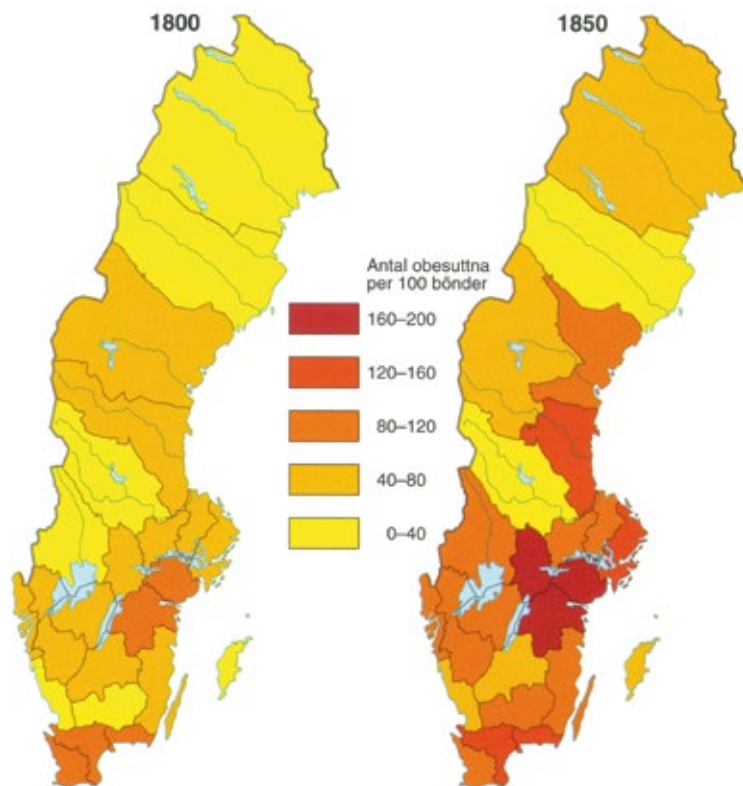
Torparen fick besittningsrätt under förutsättning att han klarade av de skyldigheter han hade mot den bonde som ägde marken. Säteritorpare hade ofta de kortaste kontrakten, medan de torpare som hade förpantningskontrakt, det vill säga gav bonden ett lån mot rätten att få bruka marken, hade bättre besittningsrätt eftersom en vräkning krävde att panten, plus ränta samt ersättning för den odling som gjorts, skulle återbetalas. Detta var ofta omöjligt och innebar att en torpare som hade ett förpantningskontrakt i praktiken fick obegränsad besittnings-

Figur 6. Ökningen av olika grupper av obesuttna 1750–1870. Antalet torp och backstugor når sitt maximum kring 1860, vilket innebär att de flesta torplämningar som påträffas i landskapet sannolikt är tillkomna före 1850. Efter Gadd, 2000, s. 223. Bilden publicerad med tillstånd av författare och förlag.

rätt. Förutsättning var dock att torparen lyckats samla ihop ett större kapital att investera innan tillträdet (Elgeskog, 1945, s. 226, 241ff, 249ff). Fenomenet förpantningstorp visar ytterligare hur heterogen gruppen obesuttna var. Ett torp kunde vara i samma familjs ägo i flera generationer, särskilt förpantningstorpen, men vanligare var att torparfamiljerna bodde ganska kort tid på ett torp och flyttade ofta. Särskilt hög omsättning var det på frälsetorpen (Gadd, 2000, s. 223).

Åkerarealen på torpen varierade mellan olika regioner. I medeltal var torparens åker ungefär en tiondel av medelstorleken på en bondgård i samma område och vid samma tid. Frälsetorpen var ofta

Figur 7. Obesuttna i relation till antalet bönder 1800 och 1850. De obesuttna var många både i de godstäta delarna av Syd- och Mellansverige, men även i områden dominerade av skog. Efter Gadd 2000, s. 228. Bilden publicerad med tillstånd av författare och förlag.

större, eftersom det i skattehänseende gynnade jordägaren att låta registrera underlydande enheter som torp i stället för gårdar. Därför kan skillnaden mellan ett torp och en gård ibland vara svår att urskilja utifrån åkermarkens och djurbesättningens storlek (Gadd, 2000, s. 88).

Det var dock bara en del av de obesuttna som var torpare. Obesuttna på landsbygden bebodde även backstugor, jordkulor och fattighus eller fanns som inhysesshjon eller statare på godsens. Terminologin

varierar regionalt, till exempel var gatehus den skånska motsvarigheten till torp (Knarrström, 2017a). Det gemensamma för dessa obesuttna var att om de brukade mark, så var den inte mantalssatt och den ägdes av någon annan. De var definitionsmässigt jordlösa även om de arbetade med jorden. En del obesuttna, till exempel statarna, var dessutom närmast att betrakta som rena lönearbetare inom jordbruket medan andra arbetade med hantverk, eftersom den jord de brukade var för liten för att räcka till

familjens försörjning (Gadd, 2000, s. 85ff). Hantverk, lönearbete eller så kallade bisysslor kunde också vara betydligt lönsammare än att bruka tillgänglig mark (Nilsson, 2010, och där anförda källor).

Ökningen av gruppen obesuttna under perioden 1750–1850 förklaras delvis av att detta var en period med kraftig folkökning, framför allt beroende på sjunkande dödstal. Den långa fredsperioden efter 1814, införandet av smittkoppsvaccin samt potatisodlingen har setts som bakgrunden. När befolkningen växte och gårdarna inte kunde klyvas mer kom den grupp som ”blev över” att bli obesuttna. Det är också väl belagt att många i gruppen obesuttna ursprungligen kom ur bondeklassen, och att det fanns en nedåtgående social rörlighet. Nils Wohlin tillägger här indelningsverkets inrättande med värvandet av soldater och där så många soldat-, ryttare- och båtsmanstorp uppfördes att de blev fler än det totala antalet andra torp (Wohlin, 1908, s. 9f). En annan typ av förklaring bygger på att utvecklingen inom jordbruket, med nya metoder som dikning, stenröjning och så vidare ledde till ett kraftigt ökat behov av arbetskraft. Folkökning och proletarisering ledde till att gruppen obesuttna ökade i antal eftersom det nu var möjligt att bilda familj och försörja sig på lönearbete inom jordbruket, även om man inte hade egen jord (Gadd, 2000, s. 228ff).

Obesuttna i städer och vid industrier

Det är under 1800-talet, framför allt dess andra hälft, som industrialisering och urbanisering i Sverige tar fart och många städer expanderar både ytmässigt och befolkningsmässigt. Tack var ett födelseöverskott

växte den svenska befolkningen under hela 1800-talet, trots en tidvis kraftig emigration. Mellan 1750 och 1850 fördubblades befolkningen, liksom mellan 1850 och 1950. En stor del av den ökade befolkningen bidrog till landsbygdens proletarisering, men många hamnade även i de växande städerna. År 1850 bodde 90 procent av befolkningen på landsbygden, men år 1900 hade denna andel sjunkit till 75 procent och stadsbefolkningen utgjorde nu närmare 25 procent av landets invånare. Urbaniseringen såg olika ut i olika städer men framför allt var det storstäderna som såg en kraftig befolkningsökning. Stockholms befolkning ökade exempelvis från 84 000 år 1840 till nära 600 000 år 1940. Städer som Borås, Västerås, Malmö och Göteborg såg en ännu kraftigare relativ befolkningsökning, medan andra städer växte betydligt långsammare (Andrén, 1943, s. 83; Carlsson & Rosén, 1961, s. 449–451; Gruvberger, 1968).

Samtidigt med den kraftiga ökningen av andelen obesuttna på landsbygden skedde alltså en liknande tillväxt i flera svenska städer. Långsiktigt kan den sägas vara kopplad till industrialiseringen, där manufakturer och industrier lockade med arbete. Gruppen industriarbetare bestod till en del av högt utbildade yrkesmän, exempelvis smeder inom bruksindustrin, men också av en stor grupp av utbildad arbetskraft, vilket gör denna grupp mycket heterogen till sin sammansättning. Medan vissa arbetare tillhörde arbetsplatsens elit genom sina yrkeskunskaper, var andra mer utbytbara. Gemensamt för denna grupp var dock att de många gånger inte ägde utan hyrde sin bostad i staden, och därmed är att betrakta som obesuttna.

Förhållandena i städerna var allt annat än bra; dödligheten för spädbarn var exempelvis markant högre i städerna jämfört med på landsbygden, troligen beroende på dåliga bostäder och hygieniska förhållanden. Dödligheten var högre ju större staden var (Gruvberger, 1968, s. 122).

Till de städer som växte kraftigast hörde de som tidigt kom att industrialiseras och där industrierna var storskaliga. Som exempel kan nämnas Borås där kopplingen mellan textilindustrins utveckling och stadens expansion är tydlig. Men 1800-talets industrialisering var lika mycket en företeelse på landsbygden, med manufakturer och industrier grundade på tillgång till råvaror och energi i form av malm, timmer och vatten. Järnbruk och sågverk är kanske här de mest typiska exemplen. Införandet av ångkraft under 1800-talets senare del gjorde det möjligt att etablera industrier på andra platser än direkt där vattenkraften fanns.

Sågverk och järnbruk var patriarkala miljöer. Sågverk var mer tillfälliga industrier jämfört med järnbruk och ofta kunde ett sågverk ersätta ett nedlagt järnbruk. Sågverken krävde inte heller lika stora investeringar vilket gjorde att bostäderna för arbetarna ofta var sämre än vid järnbruken. Många av arbetarna på sågverken var säsongarbetare som fick lösa sin bostadssituation på egen hand, medan fast anställda som regel hade bostad som del av lönen, oftast i form av ett spisrum i en hyreskasern invid arbetsplatsen, där hela familjer bodde i ett rum. Många gånger hade de fasta arbetarna även tillgång till en odlingslott och möjlighet att hålla gris (Gruvberger, 1968, s. 124f).

På 1830-talet fanns över 500 järnbruk i Sverige men i början av 1900-talet knappt 100. Många bruk existerade under en kort tidsperiod, andra över längre tider, vilket sammantaget gjorde att bruksarbetarna ofta fick flytta dit där jobben fanns. Den tekniska utvecklingen på bruken (lancashiresmide, bessemer, martinmetoden o.dyl.) under 1800-talet, gjorde också att smederna fick utbilda sig för att lära sig nya sätt att arbeta. Mästersmederna stod socialt sett över de vanliga arbetarna eller smederna på bruken. Arbetarna på bruken hade vanligen fri bostad, ett rum och kök, fri ved och ett potatisland och kanske betesmark för en ko. Även läkarvård, skola och en form av pension som utgick till den som inte kunde arbeta, fanns ibland. Generellt sett hade landsbygdsindustriernas fast anställda arbetare högre inkomst och bättre bostäder än motsvarande skikt inom jordbruket, men i båda fallen var bundenheten till arbetsgivaren stor. Säsongarbetarna hörde hemma i både brukens och jordbrukets ekonomi (Gruvberger, 1968, s. 126ff).

I städerna fanns olika typer av verkstäder med arbetare. Fast anställda verkstadsarbetare var relativt sett välsituerade jämfört med andra grupper av arbetare, men deras levnadsvillkor varierade mycket beroende på bostadsförhållandena. I Norrköping samt i vissa städer och på landsbygden i Västsverige var textilindustrin dominerande, och här sysselsattes en stor andel kvinnor. I städerna var förhållandena sämst för grov- och diversearbetarna, eftersom efterfrågan på deras tjänster kunde variera betydligt. Hit hörde många byggnads- och hamnarbetare. Det var också de som först fick gå vid nedskärningar (Gruvberger, 1968, s. 129f).

Städernas "obesuttna" kan sägas vara av en något annan typ än de som fanns på landsbygden. Precis som på landsbygden fanns stora skillnader, socialt och ekonomiskt, mellan olika grupper bland de obesuttna. Många av dem förfogade inte heller över någon egen jord, men städernas obesuttna var i princip helt verksamma i en marknadsekonomi där de sålde sitt kunnande mot en lön som de förhoppningsvis kunde försörja sig på. Med de rätta kunskaperna kunde många duktiga verkstads- och bruksarbetare säkert leva rätt bra, så länge de var friska och kunde klara jobbet. Frånvaron av egendom var dock ett problem när väl krafterna tröt på ålderns höst. Stångjärnssmeden var ofta döv och arbetsskadad vid 50 års ålder (Gruvberger, 1968, s. 128). Utan inkomst fanns inga möjligheter att betala hyra.

Mångsyssleriet

Mångsyssleriet och det sammansatta näringsmönstret var länge den dominerande ekonomin i det agrara Sverige. De rena jordbruksområdena var få. Bönderna var "jacks of all trades", det vill säga tusenkonstnärer (Charles Loring Brace i mitten av 1800-talet, i Boqvist, 1978, s. 9). I syfte att sprida de ekonomiska riskerna arbetade man med en väv av jordbruk, skogsbruk, boskapsskötsel, fiske, körslor, jakt, hantverk och handel. När Loring Brace gjorde sina iakttagelser var den mångfacetterade ekonomin och de regionala inriktningarna sedan länge väl utvecklade. Redan under första halvan av 1600-talet var detta tydligt (Nilsson, 2010, och där anförd litteratur). Produktion av järn och koppar stod i en klass för sig, men gruvorna och bruken påverkade sin

omgivning och lantbruket på flera sätt. Efterfrågan på, liksom konkurrensen om, skogens resurser ökade, och behovet av livsmedel för brukens anställda ökade möjligheterna till avsättning av olika produkter. Här fanns också arbetstillfällen vid sidan av lantbruket, och en anställning inom bergsbruk eller vapentillverkning innebar dessutom skydd mot utskrivning (Myrdal, 1999, s. 303f).

Näringarna var många och varierade, och alltefter förutsättningar och traditioner såg de agrara hushållens ekonomi olika ut i olika regioner. I Småland och i Österbotten i den finska riksdelen producerades tjära i sådan mängd att Sverige under 1600-talet var Europas största exportör. Humle var efterfrågat och var en viktig regional inkomstkälla (Nilsson, 2010; 2014). Lantbrukare i Småland, Blekinge, Halland och norra Skåne tillverkade under mitten av 1600-talet pottaska i stor skala för export. Västgötarnas smide, textilframställning och gårdfarihandel är ett annat känt exempel, lin från Hälsingland och öländsk huggen sten åter andra (Myrdal, 1999, s. 303f). Honung och vax var viktiga produkter i Västergötland, Småland och Ringarums socken i östra Östergötland (Husberg, 1994, som undersökt tiden fram till år 1600). Småländska och västgötska oxar föddes upp i stor skala för avsalu (Myrdal, 1999, s. 255). Spiksmidet var omfattande i norra Östergötland (Bergsten, 1946). I västgötska Sjuhäradsbygden fanns en stor exporthandel med oxar, hästar och smör till de halländska städerna och inåt landet, samt en marknadsinriktad hemindustri baserad på vävnad och träarbeten (Andersson Palm, 1991, s. 12). Den svenska inrikeshandeln på 1640-talet kunde

Figur 8. Kartutsnittet över det enskilda hemmanet Huljsten i Västergötland visar en närmast industriell humleodling under första hälften av 1600-talet. Vanligtvis odlades 50 till 200 störor för skatt och husbehov, men här redovisar lantmätaren i textakten 8 000 humlestöror – uppskattningsvis tillräckligt för hela häradets behov. På kartbilden syns odlingarna som två mörkgröna ytor invid hussymbolen. Riksarkivet, Äldre geometriska kartor, P2:96, 1644–1647 (PDM).

mäta sig med handeln kring sekelskiftet 1800, vilket betyder att den gängse uppfattningen att kommersialiseringen tog fart på allvar först under 1700-talet inte stämmer (Andersson Palm, 1993, s. 2). Lantbruket var alltså flexibelt och den enskilde kunde utifrån sina egna möjligheter inrikta sig på varierade verksamheter. De begränsande faktorerna kunde vara såväl naturresurser som samhälleliga förhållanden, det vill säga de ekonomiska, sociala och politiska faktorerna (Jansson, 1998, s. 225f).

Även undersökningar av äldre geometriska kartor (c. 1650–1750) och samtida skriftliga arkiv kompletterar bilden genom att identifiera humleproducenter, fiskarbönder, spiksmeder, fruktodlare och kvarnägare liksom spannmåls- eller höproducenter, med en kapacitet som långt översteg husbehovet. Av analysen framgår tydligt att områden som sett till åkerarealerna borde haft svårt att klara sig, i själva verket levde på annat än spannmålsodling (Nilsson, 2010, s. 335f och där anförd litteratur). I sammanhanget måste även svedjeodlingarnas stora betydelse nämnas, och dessa behöver inte vara noterade på kartorna (Tollin, 2019; Vestbö Franzén, 2019b).

En mångfald av näringar förekom alltså parallellt med spannmålsodling och boskapsskötsel. Hur dessa näringar såg ut varierade beroende på efterfrågan, belägenhet, naturförutsättningar samt tillgång på tid, arbetskraft och i vissa fall gödsel. Tradition är också en viktig faktor. Att en verksamhet, oavsett orsak, tas upp betyder att kompetens byggs upp och att den nya näringen vävs in och blir en del av den traditionella ekonomin.

Det fanns andra sätt att skaffa det man behövde än att producera det själv. Man kunde hyra eller byta med varandra. De historiska kartorna innehåller enstaka noteringar som antyder att bytesekonomin var utbredd (jämför även Nilsson, 2008, s. 75ff). Ett exempel är en fiskerätt mot särskild ränta som omnämns av lantmätaren (Riksarkivet, Motala Norra by, D5:212–213, Motala socken, Östergötland). I Torvsäter hyrdes en äng årligen mot betalning av en kanna vin (Riksarkivet, D5:224, Motala socken), och i Berg betalades ett lispund smör i hyra för en äng (Riksarkivet, Torpa:68–69, Dannike socken, Västergötland). Från Södermanland och Östergötland visar sparsamma noteringar att såväl mulbete som fiskevatten kunde hyras, till exempel ”ingen skog, mulbete eller annat efter instruktionen, utan sådant måste de leja av andra” (Riksarkivet, Blacksta, C1:27, Kjula socken, Södermanland). Från Håle i Västergötland noteras att ”humlegård, fiskeri, skog varken till ved eller annat, finns här inget, utan det köpes” (Riksarkivet, Främmestad:52, 1640-tal).

Ovanstående uppgifter berör huvudsakligen bönder, de vanliga familjehushållen som ägde eller arrenderade sin gård. Själva rådigheten över jord gav även tillgång till skogens resurser, byns fiskevatten och andra samfälliga tillgångar. För hemmansägare och arrendatorer var givetvis byns samfälliga tillgångar oerhört betydelsefulla (Larsson, 2009, s. 23ff).

Skiljde sig de obesuttnas ekonomi och näringsmönster från de besuttnas? Som icke jordägare påverkades förstas inriktningen av de verksamheter som fanns inom räckhåll. Eftersom rådighet över jord innebar tillgång till de enskilda resurserna skog,

Figur 9. "David stenröjer med hjälp av oxar, Törestorp, Västergötland". Bilden är från skräddarmästare Carl G. Petterssons samling, Törestorp, Daretorp, och fotot är taget någon gång i slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet. Västergötlands museum (PDM).

åker och ängsmark, och som jordägare i en by även till de samfällda utmarksresurserna, var den obesuttnes möjligheter åtminstone teoretiskt begränsade. Agneta Boqvist menar att vissa verksamheter, som skogsaffärer och virkeshandel, självklart krävde markägande (Boqvist, 1978, s. 56). Men samtidigt var de obesuttna, som varken ägde eller arrenderade jord, inget undantag från det gängse mångsyssleriet. Man

försörjde sig som daglönare i jord- och skogsbruk, som flottare, hantverkare, bärplockare och förkörare bland mycket annat (se t.ex. Boqvist, 1978, s. 35). Frågan om förutsättningarna för hantverk är mer oklar, och Boqvist har undersökt om skogstillgång (jordägarande) var en förutsättning för hantverk i Bollebygd från ungefär 1850. Det visade sig att en tredjedel av hantverkarna var jordägare, övriga obesuttna, samma fördelning som mellan bönder och obesuttna totalt. Inte heller syns någon omedelbar skillnad mellan materialkrävande hantverk och hantverk med liten materialtillgång (korgar, vispar etc.). Andelen möbeltillverkare, där virkesbehovet är mycket stort, var dock högre bland de besuttna.

En annan iakttagelse är att hantverkarna ofta hittas bland de mindre beställda bönderna och bland torparna. I torpkontrakten ingick att man på markägarens skog fick samla ved och material för reparation till husbehovet. Kanske passade man då på att hämta material till hantverk? I Boqvists undersökning finns 21 rättegångsprotokoll från slutet av 1800-talet, som alla handlar om olaglig avverkning. Virket till hantverk köptes ofta på rot från skogsägarna. Det finns till exempel ett rättegångsprotokoll som visar hur torparen köper ett skogsparti med björk för träskotillverkning (Boqvist, 1978, s. 56ff).

I bouppteckningar är hantverk ibland svåra att identifiera. Slitna hantverksredskap kan noteras som "värdelösa" i bouppteckningen, men ändå fung-

era väl. Dessutom är det ofta liknande verktyg som används inom hushållet som för vissa hantverk, vilket gör det svårt att enbart via bouppteckningar spåra hantverkare (Boqvist, 1978, s. 18).

Förekomsten av fynd som indikerar olika typer av hantverk, i större eller mindre omfattning, är något som är karaktäristiskt för många arkeologiska undersökningar av torpmiljöer och som ofta lyfts fram i de arkeologiska rapporterna. Möjligheten att arkeologiskt belägga det som ibland kan betecknas som en "svart" eller "grå" ekonomi ska inte underskattas (se Apel & Welinder, 2007; Bodin, Hultin & Pettersson m.fl., 2007). Här står vi dock inför en arkeologisk utmaning. För att på allvar kunna studera mångsyssleri, behövs strategiska undersökningsmetoder och framför allt att de obesuttnas bebyggelse studeras ur ett landskapsperspektiv.

Andra delar av det komplicerade vardagsekonomiska nätverket lämnade sannolikt ännu diffusare spår. Seden med legoboskap verkar inte vara i bruk längre under 1700-talet eller senare, men däremot förekom regionalt ett tidsbegränsat utlämnande av djur i samband med uppfödning av boskap ännu in på 1800-talet (Myrdal, 1996, s. 311). Här handlade det om en enklare form, till exempel sommarbete. Myrdal nämner även exempel på att torpare fick ta hand om jordägarens stutar över sommaren, och samtidigt köra in dem, mot att de fick del i försäljningspriset när den inkörda oxen såldes (Myrdal, 1996, s. 311).

Figur 10. Stolta män vid en jordkula. Väse hembygdsförening (PDM).

Antikvarisk praktik – problem och källor

Det antikvariska och vetenskapliga värdet av de obesuttnas lämningar, särskilt torplämningar, var länge under diskussion redan före lagändringen 2014. Påtagligt var att de sentida lämningarna hanterades på flera olika sätt i den antikvariska praktiken såväl vid fornminnesinventering som inom uppdragsarkeologin, och att det rädde skillnader mellan olika länsstyrelserns bedömning av lämningarnas värde.

Inventeringen av torp var mycket ojämn inom fornminnesinventeringen (se vidare s. 36). Som andra sentida lämningar klassades de oftast som övriga kulturhistoriska lämningar, och registrerades med översiktliga metoder i en del inventeringsområden. Framför allt utgick inventerarna från uppgifter från hembygdsföreningar, lokala boende och historiska kartor, men mer aktiv eftersökning var inte aktuell. I andra inventeringsområden registrerades torplämningar och andra sentida lämningar endast i undantagsfall. En tredje variant var att samla alla torplämningar, eller rättare sagt namnen på torplämningarna och en markering på kartan, under ett gemensamt RAÄ-nummer per socken. Senare splittrades de gemensamma numren, och torplämningarna, det vill säga torplämningarnas namn och plats, tilldelades enskilda nummer. Avgörande för de olika strategierna vid fornminnesinventeringen var dels att direktiven kunde växla mellan olika år,

dels att inventerarna hade olika förhållningssätt till sentida lämningar. Vissa såg dessa lämningar, och särskilt de obesuttnas, som vetenskapligt och antikvariskt viktiga även om de inte klassades som fornlämningar. Andra ansåg att det var viktigare att prioritera de mer traditionella fornlämningarna (se vidare nedan, redogörelse för olika inventeringars och registers status).

Betydelsen av olika förhållningssätt var ännu tydligare i samband med uppdragsarkeologiska projekt både hos undersökande enheter och hos beslutsfattare på länsstyrelserna. Argumentation på vetenskapliga grunder låg bakom de få undersökningar som hade sentida bebyggelselämningar som huvudobjekt. Vanligare var dock att lämningarna undersöktes därför att de var belägna inom undersökningsområden för fornlämningar. I stället för att helt prioritera bort de sentida lämningarna har ansvariga arkeologer valt att göra någon form av insats för att ta tillvara kunskap för framtiden (Lind & Svensson, 2002). Även om det alltid var fråga om begränsade undersökningar, och formen för dessa begränsade undersökningar och därmed kunskapsfångsten kom att bli av reproducerande karaktär, ska värdet av insatserna inte underskattas. Utan dessa hade de sentida lämningarna troligen haft svårare att inta sin plats på såväl den antikvariska som den vetenskapliga agendan.

Ett tydligt exempel på helt olika förhållningssätt gentemot sentida lämningar, och särskilt de obetsuttnas, är två arkeologiska utredningar utförda av olika aktörer om vindkraft på Skottfjället i Västra Götaland. Inom området fanns bland annat ett antal torpmiljöer.

Den första utredningen, utförd av Rio Kulturkooperativ (Grahndanielson, Toreld & Östlund, 2009), valde att värdera dessa lämningar högt:

Husgrunder och konstruktioner som ingår i torpmiljöerna utgör de mest påfallande lämningarna på Skottfjället, men de kulturvärden som är kopplade till torplämningarna utgörs inte bara av fysiska lämningar. Inte minst finns det immateriella kulturarvet fortfarande kvar genom berättelser om de människor som en gång levde i torpen, det finns många personer i trakterna kring fjället som besitter kunskap om hur det var att växa upp och leva på Skottfjället. Det finns med andra ord både ett rikt historiskt och etnologiskt källmaterial om dessa lämningar. Torpmiljön på Skottfjället är närmast unik. Få platser kan ge en sådan påtaglig upplevelse av de förhållanden under vilka en stor del av befolkningen levde för bara hundra år sedan. Det stora antalet välbevarade torplämningar i ett närmast väglöst landskap stärker denna upplevelse. Den planerade vindkraftsetableringen kommer att utgöra en stor påverkan, både visuellt och genom anläggande av tillfartsvägar igenom kulturmiljöerna. Denna påverkan bör utgöra grund för att formulera kompensationsåtgärder. (Grahndanielson, Toreld & Östlund, 2009, s. 21.)

Eftersom dåvarande kulturmiljölagen inte gav tillräckligt underlag för ett starkt ställningstagande för torpmiljöerna, valde Rio Kulturkooperativ att också använda sig av miljöbalkens hänsynsregler, vilket visar att man ville lyfta in kulturlämningar i ett större miljösammanhang. Men framför allt byggde man sin argumentation på allmänhetens rättighet att ha tillgång till sin historia och på de sentida bebyggelselämningarnas vetenskapliga potential:

Torpmiljöerna på Skottfjället är uppskattade som besöksmål inom friluftslivet. Hembygdsföreningarna i socknarna Bro, Bärfendal och Svarteborg har genomfört inventeringar av torplämningarna på Skottfjället. Torpen i Bärfendals socken är försedda med informativa skyltar uppsatta av hembygdsföreningen. För att ytterligare kunna stärka kunskaperna om hur det en gång var på Skottfjället skulle också ett arkeologiskt källmaterial vara till stor nytta. Därför skulle en utgrävning av de torplämningar som berörs både tillföra samhället kulturhistorisk information samtidigt som de vetenskapliga rönen från en sådan utgrävning skulle vara mycket intressant för den arkeologiska forskningen. (Grahndanielson, Toreld & Östlund, 2009, s. 25.)

Den andra utredningen, utförd av Arkeologacentrum AB (Wennstedt Edvinger & Edvinger, 2012), intog ett annat förhållningssätt och tillmätte de sentida bebyggelselämningarna litet värde. Argumentationen byggde på strikt läsning av dåvarande kulturmiljölagen, att det finns en stor mängd torplämningar i Sverige, att det dessutom skedde en ständig nypro-

duktion av torplämningar i samband med övergivande av nu stående hus, samt att tidigare undersökningar av torplämningar producerat lite ny kunskap. Arkeologicentrums ståndpunkt i frågan om sentida bebyggelselämningars värde uttrycks framför allt i relation till bedömningen av deras vetenskapliga potential:

Torplämningar som arkeologiska källmaterial, i form av husgrunder och miljöarkeologiska eller andra naturvetenskapliga data, har ett begränsat värde. Det hänger samman med sparsamma fyndmaterial – torparna har inte haft något överflöd att omsätta i varor. Arkeologiska undersökningar brukar ha blygsamma resultat. [...] För torpstudier har de historiska, etnologiska och bebyggelseantikvariska källmaterialen en större potential än dearkeologiska. Om torpmiljöerna vore goda källor till historien skulle de redan i dag värderas högre av kulturmiljövården och regelmässigt undersökas i samband med exploateringar. Lämningar efter torp som använts under kort tid innehåller ingen information som inte är känd genom andra källmaterial. Undersökningarnas kostnad överskrider vida värdet av den arkeologiska kunskapsuppbyggnaden. Torplämningarnas vetenskapliga värde är därför lågt. (Wennstedt Edvinger & Edvinger, 2012, s. 21.)

Citaten från de båda utredningarna visar olika synsätt på de sentida lämningarna. Av särskilt intresse är Rio Kulturkooperativs val att inte bara se kulturmiljöer som en angelägenhet för kulturmiljölagen, utan som en del av miljölagstiftningens ansvarsom-

råden. Generellt sett bör kulturmiljövårdens möjligheter att uppgadera kulturarvets betydelse öka om sektorn kan ta större plats inom miljöområdet.

De skilda förhållningssätten gentemot de sentida lämningarnas antikvariska och vetenskapliga värde försvann inte per automatik med ändringen av kulturmiljölagen 2014. Men företrädarna för en hög värdering av dessa lämningar fick ökat handlingsutrymme. Ändringen av lagen gjorde det också svårt att direkt avfärda sentida lämningar. Länsstyrelserna i Södermland och Skåne valde tidigt att ta lagändringens möjligheter ett steg längre och lät genomföra egna utredningar i frågan. I båda fallen valdes personer som sedan tidigare förfäktat sentida lämningars vetenskapliga och antikvariska värden att genomföra utredningarna.

Båda utredningarna (Beronius Jörpeland & Hållans Stenholm, 2015; Knarrström, 2017a och b) inleder med att utreda forskningsläget för de sentida bebyggelselämningarna inom relevanta akademiska discipliner, bringa reda i begreppsjungeln och gå igenom olika aspekter av antikvarisk hantering och erfarenheter från undersökningar. Därefter går man vidare med att identifiera angelägna forskningsfrågor och forskningsområden, samt lyfta fram lämpliga metoder för undersökningar. Överlappningarna mellan utredningarna i dessa framåtblickar är stora, något som tydligt visar att man har lyckats precisera förslag på vägar framåt som ligger i forskningsfronten.

Det är, i båda utredningarna, fråga om offensiva förslag. Framför allt syftar förslagen till att lägga grund för bättre arkeologi om sentida bebyggelse-

lämningar och att bryta uppfattningen att ”det räcker” med översiktliga metoder för att undersöka dessa. Metodiskt framhålls betydelsen av tvärvetenskapliga förhållningssätt och pluralistiska källmetoder. Kart- och arkivstudier, landskapsanalyser med vegetationshistoriska komponenter är några exempel. Men man efterlyser också mer detaljerad arkeologi och att inte bara bekräfta kartors och skriftliga källors utsagor. Bland annat poängteras behoven av stratigrafiska utgrävningar, fördjupad kunskap om fyndmaterial från sen tid, och fler naturvetenskapliga analyser både av ekofakter och för datering.

När det gäller angelägna forskningsfrågor för framtida arkeologi om yngre bebyggelse lämningar identifierar Lena Beronius Jörpeland och Ann-Mari Hållans Stenholm (2015) följande områden:

- Försörjningsstrategi och modernitet
- Genus och identitet
- Väststånd och/eller fattigdom
- Föreställningsvärld och folklig religiositet

Annika Knarrström (2017b) lyfter fram följande teman:

- Modernitet
- Fattigdom
- Landskap och ekologi

Den stora överlappningen av prioriterade teman visar att olika forskare eller antikvarier, om än samtliga med stora erfarenheter av uppdragsarkeologi och tillhörande den historisk-arkeologiska forsknings-traditionen, har kommit till likartade slutsatser.

Intressant nog har man sett till såväl utmaningarna och möjligheterna att vinna mer kunskap om de obesuttnas liv, som bebyggelse lämningarnas möjlighet att bidra till ny kunskap inom hela fältet historisk arkeologi.

Den nya kulturmiljölagen och de obesuttna

Förändringar i kulturmiljölagen påverkar givetvis i hög grad innehållet i Kulturmiljöregistret (se vidare s. 35), och därmed lagskyddet som i sin tur styr de arkeologiska ambitioner och metoder en eventuell arkeologisk undersökning tillämpar. Detta gäller inte minst den senaste och stora radikala förändringen (SFS 1988:950, 2013:548), att lämningar med tillkomsttid före 1850 och som i övrigt uppfyller fornlämningsrekvisiten nu omfattas. Enligt kulturmiljölagens nu gällande definition ska en fornlämnning bestå av rester efter människors verksamheter under forna tider: den ska ha tillkommit genom äldre tiders bruk; den ska vara varaktigt övergiven; samt den ska antas ha tillkommit före 1850.

Den årtalssatta gränsen rör i allra högsta grad de obesuttnas lämningar. Såväl städernas ytterkantsbebyggelse och förtätningar både på tomter och inne i hus, som landsbygdens expansion av lägenhetsbebyggelse och många utmarksrelaterade odlingar och verksamheter kan nu vara fornlämningar. Till exempel nådde den omfattande torpexpansionen sin kulmen under 1860-talet, och talrika lämningar efter dessa torparens bostäder och verksamheter är nu lagskyddade. För att inte tala om de stads- och kultur-lager i många städer som nu kan få ökad omfattning när gränsen för lagskydd är 1850.

Som en del i föreliggande arbete skickade projektet *De obesuttnas arkeologi och kulturarv* en enkät till landets länsstyrelser och Skogsstyrelsen den 9 maj 2017. Av svaren på denna enkät, samt av svaren på en motsvarande enkätundersökning som Riksantikvarieämbetet genomfört (Riksantikvarieämbetet, 2018b) med landets länsstyrelser, kan den nya lagens utmaningar sammanfattas så här.

- Kulturmiljöregistret uppdateras inte på ett heltäckande sätt, utan innehåller nu mängder av lämningar med fel status. Rättssäkerheten försämrats.
- Hur hittar vi de lämningar som nu är lag-skyddade, med vilka metoder och källor?
- Hur kan de ”nya” fornlämningarna enkelt dateras, med vilka metoder och källor?
- Handläggningsarbetet är alltmer tidskrävande. Riksantikvarieämbetets generella bedömningar av status, i de fall datering saknas, följs eller bortses från, olika i olika län.
- Vilken vetenskaplig potential har de yngre lämningarna, och på vilket sätt kan arkeologin tillföra någonting till de skriftliga källorna?
- Utifrån vilka frågor och med vilka metoder kan dessa lämningar undersökas arkeologiskt?
- Vad kan sådana undersökningar få kosta?

De obesuttnas kulturarv på landsbygden

En kategori lämningar som i högsta grad berörs av 1850-årsgränsen är de obesuttnas bostäder, det som i Kulturmiljöregistret benämns lägenhetsbebyggelse. Härtill kommer givetvis verksamheter kopplade till denna bebyggelse, såsom rösen efter odling eller svedjning (se Vestbö Franzén, 2015; 2017), odlingar för husbehov eller avsalu, kolning, tjärbränning, fiske, hantverk med mera. I kulturmiljölagens 2 kapitel, 1 §, punkt 5, förtydligas att lagskyddet gäller ”lämningar av bostäder, boplatser och arbetsplatser samt kulturlager som uppkommit vid bruket av sådana bostäder eller platser, liksom lämningar efter arbetsliv och näringsfång” (SFS 1988:950).

Bebyggelsen

Med lägenhetsbebyggelse menas i detta sammanhang små, ej skattlagda, enheter, till exempel torp och backstugor. Här används ordet torp som ett samlingsord, för att inte fastna i olika begrepp och olika typer av upplåtelseavtal. De utgör en mångfacetterad och komplex lämningstyp, som har en stark förankring och ett stort engagemang från lokalbefolkning och hembygdsföreningar. Det handlar om identitet, historia, tillhörighet. Det är därmed en lämning som bör få uppmärksamhet, något som kulturmiljölagens utvidgade fornlämningsbegrepp nu ger möjlighet till (Beronius Jörpeland, 2014, s. 9).

Modellen med att endast registrera äldre torpmiljöer när de är så förfallna att ingen byggnad står kvar (Riksantikvarieämbetet, 2014), gör att det bara blir den enskilda och tillräckligt förfallna bebyggelse-lämningen som rapporteras in. Det gör att man,

utöver de nämnda ekonomiska och rumsliga aspekterna, ofta missar rurala slumområden (Svensson, Hansson & Nilsson, under tryckning). Rekvisitet "varaktigt övergiven" behöver problematiseras. Är det verksamheten, i detta fall byggnaden, som ska vara varaktigt övergiven, eller ska det sträckas ut till att gälla att också *spåren* efter verksamheten ska vara övergivna?

Ännu en svårighet med att utvinna information handlar om att det bara är platser utan stående byggnader som skyddas av lagen. Stående torp, om än förfallna, är inte skyddade och kommer därför inte i fråga för dokumentation och analys, om de nu inte mot förmodan skulle vara skyddade som byggnadsminne. Därmed faller möjligheten att kunna dokumentera stående byggnader, genom vilket man skulle kunna studera eventuella om-, på- och tillbyggnader. Sådana studier skulle kunna ge ny kunskap om strategier vid ökad trångboddhet, liksom om försörjningsverksamhet förlagd till hemmet, såsom hantverk.

Arbetets lämningar

De obesuttnas liv och verksamheter på landsbygden var givetvis betydligt mer omfattande än själva bebyggelselämningarna. I och kring husen kan finnas spår efter hantverk av mycket skilda slag, liksom av odlingar för konsumtion och avsalu, identifierbara via det biologiska kulturarvet. Den till yta och antal största kategorin av arbetets lämningar bör vara fossil åkermark med dess olika beståndsdelar. Denna kan visa hur stora arealer som brukats och i bästa fall deras funktion (odling eller svedjning, äng, bete). De flesta arkeologiska rapporter som rör obesuttnas

lämningar handlar i princip uteslutande om själva husgrunderna. Försörjning, jordbruksarealer, sammanhanget, de kamerala förhållandena och villkoren eller själva det landskapsrum torparen rädde över eller vistades i ägnas oftast ett obetydligt intresse. Detta kan innebära att en fossil åker, en kolbotten eller ett röjningsröseområde registreras som "övrig kulturhistorisk lämning", men utan att sammanhang med övriga lämningar eller bebyggelse vägs in i helheten, dateringsdiskussionen och tolkningen.

Exempel på ytterligare spår efter obesuttnas (och förvisso även besuttnas) verksamheter, som nu kommer att behöva hanteras genom kulturmiljölagen är till exempel kolbottnar, kolarkojor, tjärdalar, linberednings- och flottningslämningar samt kvarnplatser och dammanläggningar. För att detta ska kunna ske krävs ett landskapsperspektiv och relevant kunskap för att förstå såväl information i kartor och arkiv som de fysiska spåren, tillsammans med förmåga att se och förstå sammanhang och naturgivna, kamerala och ekonomiska förutsättningar.

Just nu pågår, till följd av EU:s vattendirektiv, ett snabbt decimerande av Sveriges vattenanknutna lämningar, såsom kvarn-, såg-, damm- och flottningslämningar. Med förstörelsen av flottningslämningarna försvinner en stor del av inte minst Norrlands arbetar- och skogsindustrihistoria, resterna efter själva den ekonomiska grundvalen för Sveriges och Norrlands uppblomstring 1850–1950. Då många av de som var med och uppförde flottningsanläggningar eller arbetade med flottning hämtades ur de obesuttnas led, är flottningslämningar ett viktigt minne, ett kulturarv, över dessa personers historia. Dessutom

har det funnits tillfälliga bostäder för alla arbetare i skogen, lämningar som inte har något automatiskt skydd idag. Denna konflikt mellan bortrensning av vandringshinder för fisk (ofta är hindren lämningar efter kvarnar, dammar eller flottning) och bevarande av kulturarvet är välkänd och aktuell, och hanteras på olika sätt. För att nämna ett enda exempel arbetar Länsstyrelsen Uppsala med att skapa ett kunskapsunderlag genom att beställa inventeringar och värderingar av kulturhistoriska lämningar längs vattendragen.

Kulturmiljöregistret

Fornsöksfunktionen i Kulturmiljöregistret (tidigare Fornminnesregistret/FMIS) är en given utgångspunkt för att söka uppgifter om fornlämningar och underlag om lämningar efter obesuttna under perioden 1700–1900. I Fornsök (Riksantikvarieämbetet, Fornsök) finns uppgifter om en mängd olika typer av lämningar, sammantaget cirka en miljon objekt som av olika skäl identifierats och rapporterats in. Registret innehåller såväl fornlämningar som ”övriga kulturhistoriska lämningar”. De senare saknar skydd under kulturmiljölagen men kan skyddas av andra lagars hänsynsparagrafer. Det måste direkt sägas att den ändrade kulturmiljölagen (SFS 1988:950, 2013:548) har medfört att registret i många stycken innehåller fel information. Ett omfattande antal lämningar som klassificeras som ”övrig kulturhistorisk lämning” är i och med lagändringen nu lagskyddade fornlämningar. Lagändringen har dock inte medfört, och kommer inte att medföra, att samtliga registrerade lämningar kontrolleras och uppdateras

Figur 11. Vattnet strömmar ännu förbi det fiskvandringshinder som utgörs av det gamla kvarnfallet i Kårsbyån, Östergötland. Foto: Pia Nilsson.

terars även om uppdatering sker maskinellt för vissa kategorier av lämningar (se t.ex. Riksantikvarieämbetets sidor om Digital arkeologisk process, samt Riksantikvarieämbetets K-blogg).

Registret är inte heller heltäckande. Innehållet kommer till största delen från de storskaliga fornminnesinventeringar som genomfördes inför revideringar av den yngre ekonomiska kartan, med tillägg från inventeringar genomförda inom projektet ”Skog och historia” (se nedan).

Utöver detta har många av posterna i Kulturmiljöregistret rapporterats in vid de arkeologiska insatser som skett i samband med infrastruktursatser, förtätning i städer eller andra exploateringar. Detta innebär givetvis ett värdefullt tillskott till registret och till den arkeologiska kunskapen, men

man måste komma ihåg att det i dessa fall endast är den markyta som ska bebyggas som har varit föremål för arkeologiska arbeten. När Kulturmiljöregistret ibland visar långa remsor av fornlämningar inom ett i övrigt fornlämningsglost eller tomt landskapsutsnitt, beror det oftast på att en arkeologisk utredning skett inom en smal korridor inför byggandet av en planerad väg, järnväg eller kraftledning. Mer expansiva orter, eller storskaliga infrastruktursatsningar, påverkar alltså kraftigt graden av detaljer i registrets innehåll.

Det ena som måste noteras är alltså att det nationella Kulturmiljöregistret inte är uppdaterat efter den nya lagens krav, och tämligen ofta innehåller fel information när det gäller lagskydd. Det andra är att det är ofullständigt, delvis därför att hela landet inte är inventerat med samma detaljeringsgrad, delvis därför att enskilda exploateringsprojekt styrts var fördjupad inventering eller andra arkeologiska insatser skett. Och omvänt, trakter med lågt exploateringstryck saknar i stor utsträckning lämningar i Kulturmiljöregistret.

Fornminnesinventeringen

Ända sedan den första versionen av fornminneslagstiftningen på 1600-talet, och dess "antikvitetsrannsakingar", har det gjorts olika typer av inventeringar av fornlämningar och monument. På 1870-talet efterlyste riksantikvarien Hans Hildebrand ett inventeringsprojekt och i Västsverige genomfördes vid samma tid inventeringar under ledning av Emil Eckhoff, ett första embryo till en modern fornminnesinventering. I samband med beslutet att ta fram en

ny ekonomisk karta, som även skulle innehålla fornlämningar, inledde Riksantikvarieämbetet år 1938 en landsomfattande inventering av fornlämningar. Inventeringen genomfördes efter den plan Lantmäteriet hade när det gällde att ta fram nya kartblad. Kartan var baserad på flygfoton och med dessa som grund registrerades och beskrevs fornlämningarnas läge och innehåll (Hyenstrand, 1978). Resultatet av fornminnesinventeringen började snart användas av den arkeologiska forskningen för bebyggelsearkeologiska analyser (t.ex. Ambrosiani, 1964).

Den första fornminnesinventeringen avslutades 1977, men redan 1974 hade en revidering påbörjats i samband med att en ny version av den ekonomiska kartan skulle ges ut. Den första versionen av fornminnesinventeringen var till stora delar inriktad på att hitta gravar, och arbetet i fält utfördes ofta av folkskollärare och studenter och var långt ifrån heltäckande vare sig till ytan eller när det gäller de lämningar som fanns i landskapet. På grund av framsteg i den arkeologiska forskningen, och en ändrad syn på vad som räknas som fornlämningar, innebar revideringsinventeringen att betydligt fler lämningar än tidigare nu också räknades till gruppen fornlämningar (t.ex. Jensen, 2006). Men fortfarande föreskrev praxis att lämningar måste kunna antas vara tillkomna senast under 1700-talet för att räknas som fornlämningar. Yngre lämningar registrerades som "övrig kulturhistorisk lämning", i den mån de alls kom att registreras.

Den reviderade inventeringen genomfördes av professionella arkeologer, varav många kom att arbeta mer eller mindre heltid med inventering vilket innebar att

de byggde upp kunskap om olika typer av lämningar och om de regionala skillnader som kan förekomma. En kår av så kallade platsledare, fast knutna till Riksantikvarieämbetet, svarade för den slutliga bedömningen och kvalitetssäkringen. Under 1990-talet kom fornminnesinventeringen att decentraliseras till den regionala kulturminnesvården, då först inventerare och sedermera även platsledare kom att anställas vid många regionala museer. Riksantikvarieämbetet upphörde nu med sin egen inventerande verksamhet och kom i stället att fokusera på registerhållning och på att utveckla Fornminnesregistret (nu Kulturmiljöregistret) till det digitala verktyg det är idag. Från och med 1990-talets senare del har fornminnesinventering i traditionell form successivt lagts ned.

De lämningar som registreras i Kulturmiljöregistret ska motsvara någon av de kategorier som finns i den lämningstypslista över fornlämningar som Riksantikvarieämbetet fastställt, senast 2018 (Riksantikvarieämbetet, 2018a). Av denna framgår även vilka antikvariska bedömningar som ska göras i relation till den enskilda lämningen, det vill säga om den är en fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning.

Inventeringsstrategier avseende övriga kulturhistoriska lämningar, inklusive sentida lämningar som lägenhetsbebyggelse, kolbottnar, åkermark med mera, varierade över tid och mellan regioner. Dels har centrala direktiv stipulerat olika prioriteringar och tillvägagångssätt, dels kom något olika traditioner att utvecklas hos inventerarna i de olika länen. Generellt var det dock fråga om översiktliga inventeringar, ofta kortfattade och schematiska beskrivningar samt uppskattade avgränsningar. Ett vanligt

arbetssätt avseende lägenhetsbebyggelse var att utgå från historiska kartor, namn, inventeringar genomförda av hembygdsföreningar och andra lokala tips, inte reguljära eftersökningar. Inprickningarna kunde inskränka sig till ett kryss på kartan, eller i bästa fall en uppskattning av bebyggelselämningens närmaste åkermark utifrån kartbilden. Att få ut bebyggelselämningens namn på kartan var betydelsefullt.

Medan lägenhetsbebyggelse ofta fick ett eget nummer och en beskrivning i Kulturmiljöregistret, var det vanligt att andra yngre lämningar, som kolbottnar, inte fick något nummer alls utan endast en notering på fotokartan eller lämnades helt utan åtgärd.

Hur väl lämningarna inventerades var i slutändan en fråga om prioritering på flera nivåer, från olika centrala direktiv till den enskilda inventerarens val. Detta gör att yngre lämningar är ojämnt inventerade över Sverige, och det registrerade materialet är därför behäftat med många källkritiska problem för den som vill genomföra mer övergripande studier, eller jämförelser mellan olika områden.

Skog och historia

När miljöhänsyn jämfördes med produktionsmål i skogen genom ändringen av skogsvårdslagen 1993 aktualiserades skogens kulturmiljöer som en del av den allmänna miljöhänsynen. Vid implementeringen av den ändrade lagen stod det klart att det befintliga underlaget, Kulturmiljöregistret, var otillräckligt, särskilt som miljöhänsynen i skogsvårdslagen omfattade både fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. I syfte att ta fram ett bättre underlag initierade Skogsvårdsstyrelsen i Värmland år 1995

inventeringsprojektet "Skog och historia". Projektet spreds till andra delar av Sverige.

"Skog och historia" organiserades som ett arbetsmarknadsprojekt och pågick drygt tio år. Syftet med projektet var att genom inventeringar, utbildningar och information fördjupa förståelsen av de historiska spåren i skogsmarken, samtidigt som långtidsarbetslösa kunde aktiveras. Projektet var ett samarbete mellan Skogsstyrelsen, Riksantikvarieämbetet och den regionala kulturmiljövården samt Arbetsmarknadsverket (<https://www.raa.se/kulturarv/arkeologi-fornlamningar-och-fynd/skogens-kulturarv/skog-och-historia/>).

Totalt engagerade projektet ungefär 7 000 personer. Den helt övervägande majoriteten av dessa var långtidsarbetslösa utan formell arkeologisk utbildning som hade till uppgift att inventera och dokumentera kulturlämningar i skogsmark. Arbetet gjordes i grupper om fem till åtta personer, vilka handleddes av professionella arkeologer som också svarade för deltagarnas utbildning samt kvalitets-säkring av arbetet. På regional nivå genomfördes projektet ofta som ett samarbete mellan regionala museer och Skogsvårdsstyrelsen. Över 200 000 registreringar gjordes under projektiden, och relevanta objekt överfördes efter kvalitetsgranskning till dåvarande Fornminnesregistret, antingen med status som fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning. Många av de objekt som registrerades var lämningar efter lägenhetsbebyggelse och arbete i skogsmark. Eftersom projektet genomfördes före 2014 registrerades dessa lämningar huvudsakligen som övrig kulturhistorisk lämning.

"Skogens pärlor" (Skogsstyrelsen, Skogens pärlor) innehåller de lämningar som hittats i samband med inventeringarna inom projektet "Skog och historia". Många av de lämningar som hittats i samband med inventeringarna är idag, i och med förändringarna i kulturmiljölagen, fornlämningar. De lämningar där uppgifterna har kvalitetsgranskats finns i Kulturmiljöregistret. Arbetet med att kvalitetsgranska den stora mängd objekt som registrerades av "Skog och historia" fortsatte också efter projektets slut, ett arbete som i skrivande stund är i sin avslutningsfas.

Projektet medförde att en stor mängd lämningar, vilka tidigare inte beaktats av den traditionella fornminnesinventeringen, kom att registreras. Många av dessa kan ses som kopplade till de obesuttnas kulturarv, till exempel torplämningar, torpåkarr, tjärdalar och kolbottnar. Projektet genomfördes i princip i hela landet, men var långt ifrån heltäckande. Det innebär att mängden registrerade lämningar av vissa typer framstår som mycket ojämnt fördelad. Förekomsten av många torp i ett område och frånvaron av torp i ett annat närliggande område behöver därför inte avspegla verkligheten, utan är enbart en konsekvens av var "Skog och historia" varit verksamt. I exempelvis Skåne blev ungefär tio procent av skogsmarken inventerad (Knarrström, 2017a, s. 37f).

Ett exempel är de två torpklustren Svänan och Torparstan i Småland (se s. 97). En titt i registret över Svänan-området visar en mycket tät förekomst av torp med tillhörande åkrar, något som helt saknas i området där Torparstan är beläget, på andra sidan sjön Stråken. Orsaken är enbart att Svänan ligger i en socken som berördes av "Skog och historia", medan

så inte är fallet för Torparstan. Att vara medveten om den här typen av källkritiska problem är av yttersta vikt när man använder Kulturmiljöregistret.

Historiska kartor som källa

Kartor finns från tidigt 1600-tal och framåt, men inte över alla områden. Ibland finns bara någon av de äldre kartgenerationerna över ett visst hemman eller by, medan andra byar kan ha täta serier med äldre kartor. Detta kan bero på att de tidiga karteringarna inte genomfördes över hela landet, på att nationsgränser ändrats, eller på i vilken omfattning den fastighet man är intresserad av var involverad i skiften och tvister. Det är ett viktigt källmaterial, som nu dessutom finns tillgängligt på ett betydligt enklare sätt än tidigare. De omfattande beskrivningar som hör till häradskartan finns sammanställda i böcker per län, dessa är dock inte digitaliserade.

Historiska kartor är en grundläggande källa vid alla typer av landskapsstudier, inte minst i samband med de obesuttnas kulturarv.

Förutom Lantmäteriets digitaliserade kartor finns fler kartor i godsarkiv och i andra typer av analoga arkiv. I denna studie ligger dock fokus på den stora mängd kartor som är digitalt tillgängliga och därmed möjliga att använda vid de tidsbegränsade insatser det är frågan om vid arkeologiska uppdrag. Huvuddelen av dessa kartor nås via Lantmäteriets, Riksarkivets och Krigsarkivets webbplatser. Information finns även på Riksantikvarieämbetets hemsida (Riksantikvarieämbetet, Digitala historiska kartor).

Här kan även TORA-projektet (Riksarkivet, Topografiskt register) nämnas. Projektet rör Sveriges historiska bebyggelse och etablerar ett register över bebyggelseenheter (byar och gårdar) i Sverige från medeltiden fram till omkring år 1800. Målsättningen är göra TORA till ett nav för olika databaser och register med information som kan kopplas till platser. Projektet löpte fram till utgången av 2019 och idag finns en lättanvänd testapplikation.

Historiska kartor är ett utmärkt källmaterial för att skapa en överblick över grundförutsättningarna. Här framgår hur tätt bebyggelsen låg och var den låg i förhållande till gränser, naturresurser och övrig bebyggelse. Likaså framgår jordnatur, arealstorlek, ängsavkastning och näringar, liksom vilka resurser det råder brist på, eller som finns i överflöd, och hur man arbetar tillsammans för att utnyttja arealerna effektivt – till exempel i hägnadslag eller betesrotation (läs mer i t.ex. Czerhalmi, 1998; Jansson & Lundström, 2008; Jansson, 2008; Jansson, 2009 och Tollin, 1991). Kartorna visar helt enkelt hur landskapet var organiserat: hur bebyggelsen var placerad; om det fanns bruk eller andra industrier i närheten; åkermarkens fördelning och spannmålsodlingens betydelse; tillgången till betesmark och hur den var organiserad (hägnadssystemet); fiskets betydelse; tillgången på skog; och hur de allmänna sociala, ekonomiska och kamerala kontexterna såg ut. Markanvändningsinformation och övriga upplysningar på kartan kan även hjälpa till att hitta sannolika lägen för en bebyggelse som inte längre fanns kvar i karteringsögonblicket. I boken *Odling och markutnyttjande* (Engman, Lorentzon & Vestbö Franzén, 2015,

s. 9ff, 159ff) beskrivs exempel på kartornas potential för sådan kringinformation. I urban miljö är kartor användbara på ett annat sätt, till exempel för att visa indikationer på social stratigrafi, varierade tomtstorlekar i kvarteren och placeringen av arbetarbebyggelse.

Beträffande de obesuttnas bebyggelse gäller det särskilt att beakta att torp flyttades, längre eller kortare sträckor. Därtill kommer ett instabilt namnskick: torpets äldre namn kan flytta med invånarna till ett nytt ställe eller kan torpet byta namn beroende på vem som bor där för tillfället eller den boendes verksamhet. Detta kräver att ett pussel med kartor och skriftliga källor läggs innan man med någon säkerhet vet vilken bebyggelselämning man står inför, eller var den borde legat. Man har ofta stort utbyte av att kontrollera även grannfastigheternas kartor. Det kan finnas värdefull information på dessa för den fastighet man egentligen är intresserad av.

Nedan följer en kort presentation av de i arkeologiska sammanhang viktigaste och mest använda kartgenerationerna. I samband med detta diskuteras kartornas potential i sökandet efter, och förståelsen för, de obesuttnas liv och kulturarv. De äldsta kartorna får den längsta presentationen för att därigenom undvika upprepningar, eftersom mycket av det som lyfts fram där även är applicerbart på följande kartgenerationer.

Detta är ingen heltäckande redovisning av samtliga kartgenerationer, utan en översikt av de i arkeologiska sammanhang oftast använda typerna: äldre och yngre geometriska kartor, skifteskartor och

häradskartor. Karteringsinsatser som avvitringskartor, stadskartor, äldre geografiska väg-, härads- och sockenkartor, den skånska rekognosceringskartan och generalstabskartan behandlas därför inte här. För utförligare information föreslås *Ättebackar och ödegården* (Tollin, 1991) och *Ekonomiska kartor 1800–1934* (Jansson, 1993). Texterna nedan är i hög grad hämtade ur Tollins och Janssons böcker. Att kontakta Lantmäteriet för information om historiska kartor är tyvärr inte längre möjligt, då de enligt uppgift (november 2018) saknar denna kompetens och hänvisar till just dessa böcker. Kompetens för de äldre och yngre geometriska kartorna finns dock på Riksarkivet.

Äldre geometriska kartor (1630–1655)

Detta är Sveriges äldsta sammanhängande generation av kartor. Det var framför allt krono- och skattehemman som karterades, men frälsehemman kunde komma med om de ingick i en by med krono- och skattehemman. Frälset gjorde även egna karteringar av sina gods. Det var inägomarken som kartlades och anledningen till karteringen var ett intensivt sökande efter nya resurser (Hallenberg, 2001, s. 57, 88, 210f, 249, 260; Tollin, 2003, 2007; Höglund, 2008), där staten bland annat hoppades att en bättre överblick över jordbrukets resurser kunde ge möjligheter för ökat skatteuttag (Czerhalmi, 1999, s. 14; Ekstrand, 1901, s. 15; Helmfrid, 1959; Kain & Baignent, 1992, s. 332f; Nilsson, 2010, s. 54; Tollin, 1991, s. 12, 2003, s. 13f, 2007, s. 51–70).

Inägomarken var huvudfokus för lantmätarna, främst de ekonomiskt och kameralt viktigaste resur-

serna: åkern och ängen. Men att vara ägare till jord, även den minsta åker, innebar dessutom status, identitet och, inte minst viktigt, tillgång till byns gemensamma resurser. Den åkerjord man ägde eller arrenderade gav tillträde till motsvarande andel av byns fiske, kvarnströmmar och bete samt skogens alla tillgångar. Dessa möjligheter kunde betyda avsevärt mer för ekonomin än själva åkermarken (Holmbäck & Wessén, 1962, s. 110f; Jägerskiöld, 1984, s. 80; Slotte, 1999, s. 27; Wennersten & Sporrang, 1995; Widgren, 1995). Därför nämndes och värderades alltid dessa tillgångar, även om utmarken inte karterades. Observera att lantmätarnas kortfattade texter har ett stort informationsinnehåll, men begreppen måste tolkas. "Till nödtorft" är ett sådant ord som ofta missförstås. Det betyder att en viss resurs fanns i tillräcklig mängd för husbehov (t.ex. Nilsson, 2010). Ett exempel på en äldre geometrisk karta syns i figur 8.

Lägenhetsbebyggelse noterades ofta på samma sätt som ett hemman, med en symbol som avsåg samtliga byggnader och med eventuell odlad jord och hägnader. Detta var givetvis under förutsättning att torpet eller backstugan inte låg på den okarterade utmarken. Texttrutan på kartan, *Notarum explicatio*, ger information om kamerala uppgifter, liksom om åkerarealer och mängd hö, samt förekomst och värdering av utmark, skog och andra tillgångar som fiske och kvarnar (se t.ex. Nilsson, 2010, och där anförd litteratur).

De allra flesta gårdar var närmast helt beroende av sina utmarkstillgångar (Larsson, 1996, s. 8ff). Tjärbränning, kolning och betesmarker var betydelsefulla näringar i Småland (Vestbö Franzén, 2004, s. 103f).

Transporter, uthyrning av beteshagar till oxdrifterna och försäljning av timmer och humle var andra viktiga inkomstkällor (Jansson, 1998, s. 216ff). Regionalt var honungen så viktig, att den räckte för att betala hemmanets skatt (Husberg, 1994, 1996). Lars Kardell beskriver hur ett par tusen tunnor hasselnötter årligen exporterades från Göteborg i mitten av 1600-talet, vilket betyder att tillgång till nötter var av stort ekonomiskt värde regionalt (Kardell, 1996, s. 143).

Genom att känna till detta yttre ekonomiska ramverk kan man bilda sig en uppfattning om hemmanets eller byns karaktär, och därmed förhållandena för de obesuttna. Beroende på hur detaljerade lantmätarens anteckningar är, kan även den "grå" eller rentav "svarta" ekonomin med byteshandel lysa fram ibland (se även Nilsson, 2008).

De geometriska kartorna är informationsrika, även om kartans upplysningar förefaller sparsamma. Det gäller att använda hela informationsspektret i den karta som rör den kamerala fastigheten och grannfastigheterna. Detta innebär att såväl kartans text som symbol- och färgspråk används. Obesuttnas bebyggelse kan nämnas, synas eller anas på flera olika sätt (t.ex. Engman, Lorentzon & Vestbö Franzén, 2015, om dynamiken och den långa bebyggelseutvecklingen).

Fallgropar kan vara att de obesuttnas bebyggelse över huvud taget inte noterats av lantmätaren. Det var helt enkelt inte syftet med karteringen. Då kan ibland namn på gränsmärken, marknamn eller markslagsformer hjälpa till. Utmarken karterades inte. Ibland bildade inägo gränsen fastighetsgräns till grannen, och då kan det löna sig att ta fram även

grannen karta. Ibland kan torp noteras på grannens karta men inte på jordägarens karta.

Yngre geometriska kartor (1680–1750)

Den yngre geometriska karteringen skedde i en fredligare tid och hade delvis annorlunda syften än den äldre kartgenerationen. Orsaken till 1680- och 1690-talets kartor var dels reduktionen (vanligen karterades här bytshemman, det vill säga de före detta frälshemman som kronan bytt till sig vid reduktionen) och dels en kompletterande kartering av de erövrade provinserna Skåne, Halland, Blekinge, Bohuslän, Jämtland, Härjedalen och Gotland (läs mer i Tollin, 1991, och Höglund, 2017). Mellan 1700 och 1750 var skälen varierande, men ofta låg tvister inom eller mellan byar, eller oklarheter i åkerinnehav och avkastning bakom karteringarna.

Fortfarande är den kamerala och ekonomiska informationen viktigast, men här finns betydligt mer detaljerad information även om övriga nyttigheter som hör till hemmanet. Beroende på kartans syfte kan texten vara speciellt detaljerad och beskriva särskilda förhållanden i den karterade byn, till exempel bakgrunden till en tvist.

Bebyggelsen markeras även här av schabloner, som symboliserar ett hemmans alla byggnader, både bostäder, ladugårdar och ekonomibyggnader. Schablonen kan dock gälla antingen de kamerala gårdarna, eller gårdsbruken (Tollin, 1991, s. 19). Det upprättades ungefär 6 500 kartor, varav hittills 5 000 finns tillgängliga via Riksarkivets hemsida. Den yngre generationen geometriska kartor redovisar till skillnad från de äldre kartorna även utmarken med

text och bild. Textinnehållet är mer omfattande och detaljerat (se fig. 18).

Informationsmängden i såväl text som bild är större än i den äldsta kartgenerationen, och vi har ofta hela fastigheten med både inägor och utmark framför ögonen. Undantaget är bytshemmanens kartor, där bara de hemman karteringen berör finns med, men inte resten av byn (Tollin, 1991, s. 16).

Informationen ger samma fina landskapsbild som den äldre generationen, vilket ger oss ramverket: de kamerala förhållandena, bebyggelsestrukturen och de topografiska förutsättningarna. Kartan visar eller antyder såväl den ekonomiska tyngdpunkten som resursbrister och samarbetsformer. I kartan är betydligt äldre strukturer ännu synliga. De vinkelfel som kartorna ofta har, gör dem svåra att rektifiera. Den stora fördelen är informationsmängden, som kan användas på samma sätt som beskrivs ovan i avsnittet om de äldsta kartorna.

De stora jordskiftenas kartor

Flera vågor av jordskiften skedde över stora delar av landet, och kartor som gjordes i samband med dessa är vanliga i arkeologiska och kulturhistoriska sammanhang.

Storskiftets första förordning kom 1749, och karteringen pågick fram till 1820-talet. Syftet med storskiftet var att undanröja den stora ägosplittring som rådde, och i stället samla varje gårds åker till ett fåtal ställen i inägomarkens åkergården. I vissa fall skiftades även utmarken, särskilt i de delar av landet där utmarkerna var gemensamma för flera byar och hemman, så kallade skogelag.

Storskiftets ambition uppnåddes inte: ägosplittningen förblev fortsatt stor och därför antogs år 1803 en förordning om enskifte i Skåne. Förordningen utvidgades 1807 till att gälla hela landet. Syftet var denna gång att samla varje gårds ägor, såväl inägosom utmark, till ett enda skifte. Enskiftet blev en framgång i Skåne, men planen visade sig av topografiska skäl vara omöjlig att genomföra utanför de stora slättbygderna.

En ny och modifierad stadga om skiftesverksamhet antogs 1827, det laga skiftet. Detta blev en stor framgång och pågick på sina ställen långt in på 1900-talet. Laga skiftet upphörde inte definitivt förrän fastighetslagen infördes 1972. Vid skiftet frångicks den överspelade äldre indelningen i enskilt ägd inägomark och samfällt ägd utmark. I stället skildes bara mellan jord som är lämplig för åker och äng, "inrösningsjord", och sådan som inte var det, "avrösningsjord", det vill säga ofta skog och impediment. Till inrösningsjorden räknades alltså de delar av den befintliga skogsmarken som bedömdes lämpliga till nyodling.

Storskifteskartorna är inriktade på jordbruks-ekonomiska förhållanden, men innehåller dessutom skalenligt utritade hus och tomter med särredovisning av sådant som humlegårdar, kalvhagar, kål- och trädgårdar. Vägarna är markerade, liksom mossar, vattendrag, hägnader och ibland iögonenfallande anläggningar som kvarnar och vårdkasar. Såväl i textprotokollet som på kartorna kan kulturhistoriskt värdefull information finnas. På utmarkerna kan lägenhetsbebyggelse, hagar, fisken och broar vara markerade, och i protokollen finns ibland värdefull

information om namn på exempelvis broar och vadställen.

Det laga skiftets kartor omfattar hela byns område. All bebyggelse och de olika markslagen är med, men hägnader redovisas bara ibland. Som nämnts ovan skiljde man inte mellan inägomark och utmark utan mark lämplig att bryta upp och odla redovisades som "odlingsmark", vilket försvårar markanvändningsanalyser och jämförelser med äldre kartor.

För studier av det sena 1700-talets och 1800-talets torpexpansion är skifteskartorna ett av de viktigaste källmaterialen. Storskifteskartorna har få vinkelfel, är noggrant utförda och är lätta att jämföra med yngre kartor. Informationen såväl på kartorna som i textprotokollet är omfattande. De är tillkomna före den agrara revolutionen och speglar därför det äldre jordbrukets landskap, vilket gör dem lämpliga för bebyggelsehistoriska studier.

Laga skifteskartorna är upprättade under en ganska lång tid, och den tiden sammanfaller med stora förändringar i samhället och jordbruket. Det är alltså en betydande skillnad mellan de äldre och de yngre laga skifteskartornas källvärde för äldre strukturer i fråga om markanvändning och bebyggelse. Från 1800-talets mitt och framåt stagnerar och minskar torpväsendet kraftigt, vilket betyder att den lägenhetsbebyggelse som fanns "nyss" kanske inte är i drift vid karteringen och därför inte noteras. Textprotokollet är utförligt, liksom informationen på kartorna. Särskilt den informativa markslagstext som hör till alla numrerade (även riktigt små) ytor kan ge information om platsen för till exempel en tidigare odlingslott till ett nu försvunnet torp.

Häradskartan (1860–1930-tal)

De kartor som upprättades efter inrättandet av Allmänna ekonomiska kartverket år 1859 publicerades till en början häradsvis, och kallas därför inofficiellt häradskartor eller häradseconomiska kartor. Ordet häradskarta förekommer på de fem första kartbeskrivningarna på 1860-talet, troligen för att redovisa kartans omfång. Ett annat använt begrepp är ”den äldre ekonomiska kartan”, men idag finns flera generationer ekonomiska kartor, så benämningen blir snarast förvirrande. Här används genomgående det inarbetade begreppet häradskartor. Figur 30, nedan, visar ett exempel på en häradskarta.

Momenten i arbetsgången för karteringen har i huvudsak varit desamma under hela den långa tid som karteringen ägde rum, även om förbättringar utvecklades efterhand. Arbetet inleddes med att en stomkarta upprättades. Denna bestod av förminskade äldre kartor, oftast skifteskartor, av olika kvalitet och ålder. När den ihoppusslade stomkartan var klar, delades den i kartblad, och utifrån denna grundkarta gjordes i olika grad en kompletterande terrängrekognoscering för att förändringar skulle kunna tas med på häradskartan. Det framgår med stor tydlighet (Jansson, 1993, s. 25ff) att denna kompletterande fältrekognoscering genomfördes med stora variationer. Ibland behövde en helt ny fältkartering göras, ibland fylldes stomkartans information i, och ibland kompletterades den äldre kartsammanfogningen inte alls. Tekniken för hopfogning förändrades med tiden, och de senare kartorna återges med bättre noggrannhet än de äldre. Som särskilt dåligt karterade län brukar Örebro, Uppsala och Skaraborg nämnas. Karte-

ringen utfördes ibland även av arbetslösa kartografer, och markanvändningen redovisas inte överallt (exemplet Gotland, Jansson, 1993, s. 28f).

Häradskartan är den allra vanligaste kartan i arkeologiska sammanhang (se även Riksantikvarieämbetet, 2018b). Detta kan säkert ibland bero på att det saknas äldre kartgenerationer för den plats eller fastighet man är intresserad av. Huvudorsaken till att häradskartan ofta är den enda som används verkar dock vara att den är lättillgänglig, lättolkad och i en enkelt användbar skala.

Fornlämningsstatus och läge för torp och backstugor avgörs därför vanligen på grundval av vad häradskartan innehåller eller inte innehåller. Om en lägenhetsbebyggelse finns med på häradskartan men saknas på äldre kartor (om sådana finns) bedöms den vanligen som yngre än 1850. Risken med denna tillit till häradskartan är uppenbar. Uppgifterna på kartan bygger för det första på sammanfogade äldre kartor. Med vilken noggrannhet dessa kompletterats med förnyad fältrekognoscering eller ny kartering varierar stort. Häradsbeskrivningarna, som finns i separata böcker, används överlag inte i arkeologiska sammanhang.

Häradskartorna är utmärkta hjälpmedel och är, förutsatt att de används med rimlig källkritik, en bra ingång till mer kunskap om de obesuttnas bebyggelse och liv. En äldre karta är till exempel lättare att placera om man har en häradskarta mellan den moderna kartan och den äldre. Det blir enklare att orientera sig genom gränser, vägar och så vidare som kanske finns på den äldsta kartan och på häradskartan, men inte på dagens karta. Att använda härads-

kartan som enda källa för att avgöra ålder och status för de obesuttnas bebyggelse är däremot inte lämpligt.

Skriftliga källor

En viktig orsak till att arkeologiska insatser ibland ifrågasätts när det handlar om mer sentida lämningar är att det finns gott om skriftliga källor och att vi därför redan har god kunskap om dessa lämningar och det samhälle som producerat dem. Synsättet märks även i arkeologiska arbeten, exempelvis när man efter en förundersökning inte förordar fortsatt arkeologi, främst därför att det finns gott om husförhörlängder. Det finns mängder av skriftliga dokument och arkiv, som på direkt eller indirekt vis ger information om människors villkor och händelser. Här finns till exempel domböcker, landskapshandlingar, mantalslängder, kyrkoarkiv med bland annat husförhörlängder och födelse- och dödböcker, samt generalmönsterrullor. Beroende på vilken fråga man har kan sökinsatsen se ut på olika sätt. I fördjupningsskeden av arkeologiska undersökningar kan äldre arkiv tillkomma som källor.

I detta projekt finns inte möjlighet att presentera alla arkiv, utan vi nöjer oss med att särskilt lyfta fram de som oftast används i samband med arkeologiska arbeten för information om de obesuttnas lämningar under tiden kring år 1800.

Riksarkivets digitala forskarsal (Riksarkivet, Digitala forskarsalen) är den viktigaste ingången till talrika och omfattande arkiv och register. Här framgår också vad som är digitaliserat och tillgängligt, och vad som inte är det och var dessa handlingar förvaras (Riksarkivet eller landsarkiven). Här finns även

beskrivningar över de olika arkiven, och information om hur man söker i dem. De viktigaste arkiven i detta sammanhang är:

KYRKOARKIVEN

Kyrkoarkiven är en innehållsrik källa till information, framför allt husförhörlängderna där alla personer i hemman och torp, fattigstugor och värdshus förtecknas. Så länge man är klar över torpens eventuella namnbyten är dessa längder utmärkta. Det samma gäller födelse- och dopböcker och död- och begravningsböcker. Föddes ett barn i ett visst torp ett angivet år, så är ju torpet (åtminstone torpnamnet) bevisligen etablerat då. Sammantaget ger kyrkoarkiven en god möjlighet att i senare skede fördjupa analysen av den sociala dimensionen. Kyrkoarkiven kan också hjälpa till att datera torpen bakåt, så långt det nu går att följa dessa arkiv.

BOUPPTECKNINGAR

Bouppteckningar kan vara ett svårhanterligt material eftersom databasen (arkivet är inte digitaliserat) främst bygger på personnamn och församling, och därför har visat sig vara svår att söka på torpens namn. Men det går att genom att bläddra sig fram söka på avlidna, år för år, och har man tur hittar man någon i "rätt" hus, det vill säga det eller de namn man vet att torpet haft. Det är en hanterlig mängd avlidna personer som årligen finns med i socknens bouppteckningar, så metoden är absolut möjlig.

MANTALSLÄNGDER

Mantalslängder för hela Sverige åren 1642–1820 är skannade och är utmärkta källor för kunskap om

hemman, ofta även för torp. Vanligen återfinns torpets namn under hemmanet, ibland enbart ”torp” under ett hemman, och då är man ju inte säker på om det är just det torp man är intresserad av men det ger en ingång till indiciemetodsarbete.

Institutet för språk och folkminnen har ett digitalt ortnamnsregister (Ortnamnsregistret) som innehåller många namnbelägg för olika typer av bebyggelse i hela landet, samt ofta även äldre stavningar och andra upplysningar av vikt för frågor och tolkning. Ortnamnsregistret är ett bra komplement till andra källor, och man kan ibland till exempel få reda på en av soldaternas namn när det handlar om soldattorp – och via det namnet kunna gå vidare och få mer information via Centrala soldatregistret. Ortnamnsregistrets uppgifter är ibland svåra att värdera. Det är inget arkiv i egentlig mening, men en värdefull excerptsamling. Här kan finnas allt från uppgifter ur medeltida brev till privata uppgiftslämnare som varit mycket flitiga med noteringar. De senares uppgifter är svåra att kontrollera och har ibland visat sig inte stämma fullt ut.

I Centrala soldatregistret finns upplysningar om enskilda soldater, när de tjänstgjorde och var, och var de bodde. Soldattorpen noteras inte med namn utan med beteckningar (Centrala soldatregistret). Man kan söka på kompani, soldatens namn, eller socken. Om man lyckas hitta namnet på soldaten i det torp man är intresserad av kan man få fram torpnumret (tyvärr inte namn på torpet, bara på roten) och vilka andra soldater som bott på samma torp, och när. På så vis kan man datera torpet bakåt även om man bara hittat namnet på en av de sista soldaterna.

Hembygdsföreningar kan ofta ha värdefull information, och många gånger även torpinventeringsresultat. Skånes hembygdsförbund ställer nu samman en databas över länets alla torpinventeringar (Skånes hembygdsförbund). Oftast finns resultatet i analog form, i böcker, men Tjällmo hembygdsförening i Östergötland har skapat en GIS-baserad och tillgänglig inventering, där man vägt in fältresultat, kartstudier och arkivinformation (Tjällmo hembygdsförening).

Riksantikvarieämbetets arkiv, av tradition kallat Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), innehåller äldre information kring gårdar och socknar, som rapporterats in till Riksantikvarieämbetet före digitaliseringens genombrott. Det handlar oftast om iakttagelser eller fynd, som föranlett brev eller samtal till Riksantikvarieämbetet eller Historiska museet. I arkivet finns också tidningsurklipp och samtliga rapporter från arkeologiska arbeten som gjorts inom en socken. Liknande arkiv finns vid de flesta läns- och museer.

I förra kapitlet beskrevs hur kartor alltid i någon mån används vid arkeologiska arbeten som rör lägenhetsbebyggelse. Främst används de för att datera lämningar efter bebyggelsen. Flera av de arkeologiska aktörerna använder även andra skriftliga källor som komplement, vanligen i syfte att få stöd vid dateringen. Kartor upprättades ibland med så långa intervaller som kring hundra år – om det alls finns flera generationer – medan vissa skriftliga arkiv som husförhörlängder upprättades i stort sett årligen. Genom kombinationen av olika typer av källmaterial når man en stabilare datering och kronologi och

intressanta ingångar till den vetenskapliga potentialen, och hypoteser öppnas, något som påverkar val av arkeologiska metoder och analyser.

De skriftliga arkivens fördelar är, förutom de ovan nämnda, att de kan hjälpa till att följa hur bebyggelsen bytt namn och status, samt visa vilka (och hur många) som bott på platsen, kanske titlar och ibland vad de lämnat efter sig.

En begränsande faktor är att många arkiv bygger på det kamerala hemmanet. Det krävs alltså att man vet vilket, eller vilka, detta var. Ett problem kan även vara att torpens eller backstugornas namn inte skrivs ut, utan personerna benämns bara "torpare", "inhysses" eller liknande beteckningar, under ett hemman. För att tolka arkiven krävs förståelse för hur de är uppbyggda, och förmåga att läsa handskrifter.

Arkiven är en betydelsefull källa till information, men de kan inte helt stå för sig själva eftersom det inte finns någon rumslik information kopplad till dem. Ibland nämns inte bebyggelsens namn, och ibland noteras den under olika namn eller samma namn fast bebyggelsen har flyttats till annan plats.

Det biologiska kulturarvet

Det ökade miljöintresset har fört med sig "grönare" ansatser inom arkeologi och kulturarvssektorn, i såväl teori som praktik. Under senare år har historisk ekologi blivit ett allt viktigare teoretiskt perspektiv, inte minst vid landskapsstudier. Historisk ekologi innebär ett tvärvetenskapligt och källpluralistiskt studium av äldre tiders markanvändning och mänskliga aktiviteter och ett tillvaratagande av de genererade kunskaperna för att skapa bättre förutsättningar

för framtida hållbar samhällsplanering och markanvändning (Crumley, 2017; Crumley, Lennartsson & Westin, 2018).

Två begrepp kan med fördel knytas till ett historisk-ekologiskt ramverk: niche construction och biokulturellt arv (*biocultural heritage*). Med *niche construction* avses de miljöer (nischer) som skapas genom markanvändning, mänskliga aktiviteter och varande och som relaterar till olika typer av "svar", responser, som beror på variationer i naturförutsättningar, exempelvis vegetation, jordarter, hydrologi med mera (Eriksson, 2016; Eriksson & Arnell, 2017). Niche construction-teori betonar också landskapets föränderlighet: att dynamiska, reciproka relationer mellan olika organismer, inklusive människor och deras omgivande landskap, skapar och omskapar nischer över tid och rum. Människors markanvändning och bebyggelse har bidragit till olika nischkonstruktioner under olika tider, och nya nischer har skapats då bebyggelse och markanvändning övergivits. Genom studium av nischer erhålls ny kunskap på flera nivåer, dels kunskap om hur människor levde och verkade under äldre tider, dels kunskap om hur nischer skapade vid övergivande av bebyggelse från olika tidsperioder uttrycks i dagens landskap. Biokulturellt arv betecknar de samlade och integrerade spåren av historiska processer, lämningar efter mänsklig verksamhet och varande såväl i form av forn- och kulturlämningar, som i olika responser i jord och växtlighet (Rotterham, 2015; Lindholm & Ekblom, 2019).

Skogen, ofta associerad med natur, kan tjäna som exempel här, då den under alla tider utgjort en betydelsefull resurs för människor. Skogen har rymt

Figur 12. En starrmyr brukad för myrslätter. Den naturliga starrväxtligheten förbättrades ofta genom dämning eller översilning.
Foto: Eva Svensson.

olika nyttigheter som har kunnat omvandlas till produkter för eget bruk och avsalu, utmarken har varit betesmark och träd har omvandlats till värme och energi. Några verksamheter har till och med varit av storskalig, industriell, karaktär. I tider av nöd har man kunnat "ta till skogen" och skogen har varit "fattig mans tröja". Det mänskliga bruket av sko-

gen har avsatt spår i det biokulturella arvet i form av såväl forn- och kulturlämningar som olika "naturliga" responser i vegetation med mera (Emanuelsson, 2003; Eriksson, 2018; Lindholm & Ekblom, 2019).

De obesuttna levde och verkade i olika miljöer, och spåren efter deras liv och verksamhet har bidragit till att forma dagens landskap. Omvänt kan många olika spår i landskapet, inte bara i form av forn- och kulturlämningar, bidra med kunskap om de obesuttna. Inte minst det biologiska kulturarvet, de i naturen levande spåren efter mänsklig verksamhet, rymmer viktig information (Emanuelsson, 2003; Ljung, Lennartsson & Westin, 2015). Exempel på frågor som spåren i naturen kan svara på är: brukade arealer, markanvändning, hantverk, val av grödor och riskspridning, liksom diskussioner om självhushållning kontra avsalu. Växtligheten på en plats skulle även kunna fungera som en indikator på var en i övrigt nu osynlig bebyggelse en gång stått. Det biologiska kulturarvet har således en stor potential att bidra till ökad förståelse för de obesuttnas livsvillkor, ekonomi och strategier.

Omvänt kan kunskap om människors liv och bruk av naturens resurser bidra till en bättre förståelse av hur dagens naturvärden har skapats, och – i förlängningen – bättre sätt att värda dessa värden. Det biologiska kulturarvet har ett otvetydigt värde i sig själv, något som skulle kunna utvecklas. I dagens naturvård ligger fokus på de nuvarande växterna, och här skulle det "gröna arkiv" som växter och växtlämningar utgör kunna bredda kunskapen. Paleobotaniska analyser öppnar för många möjligheter.

Det biologiska kulturarvet ställer andra krav på inventering och skötsel än forn- och kulturlämnningar. Inte minst krävs andra kompetenser, biologiska och växtekologiska för god inventering, tolkning och utveckling av strategier för skötsel. Då det biologiska kulturarvet intar ett mellanläge mellan olika vetenskaps- och förvaltningsfält, har det tenderat att ”falla mellan stolarna”. Vi kan dock se en positiv trend, då arbeten med att utveckla de gemensamma värdena i natur- och kulturarvet blir allt vanligare. Ett tidigt exempel är Ombergs natur och kultur (Jonsson & Nilsson, 2005), där arbetet med inventering, värdering och skötselplaner utfördes i samarbete mellan natur- och kulturkompetenser inför Sveaskogs val att inrätta Omberg som en Ekopark. I rapporten *Framtidens naturvärden i kulturmiljöer – fallstudie Gamla Uppsala* (Ljungqvist & Ekblom, 2018) behandlas inte den unika platsen som en ren kulturarvsplats, utan författarna visar även hur och varför de biotoper och arter som nu finns på platsen är en följd av en månghundraårig mänsklig påverkan.

Vegetationshistoriska metoder

Såväl vegetationshistoriska analyser som kartering av biologiskt kulturarv är viktiga källor till ny kunskap om de obesuttnas historia. Paleobotanik, med metoder som makrofossil- och pollenanalyser, utgör en av de viktigaste ingångarna till information om det förflutna. Metoden har utvecklats mycket under senare år och används vid stadsarkeologiska undersökningar som en integrerad del i arbetet med att identifiera och undersöka trädgårdsanläggningar.

Jens Heimdahl (2010) ger en samlad översikt av metodutvecklingen och resultaten från arkeologiska arbeten med småskalig hushållsnära odling i stads- och landsbygdsmiljöer från förhistorisk tid till medeltid. Han betonar att eftersom bevarandeförhållandena för fröer och frukter är oerhört mycket bättre i urbana miljöer än utanför kan observerade skillnader inte direkt översättas till en reell skillnad i förekomst (Heimdahl, 2010, s. 268f). Det utpräglade tvärvetenskapliga arbetssättet har använts för att bygga upp kunskapen kring trädgårdarna som en del av ett arkeologiskt material (Lindeblad & Nordström, 2014; Heimdahl, 2014). I dessa sammanhang är definitionen av trädgård ”en småskalig hushållsnära odling av andra grödor än spannmål” (Heimdahl, 2014, s. 3). De frågor som undersökningarna hjälper till att besvara handlar om växtval, gödningsmetoder (se även Ahrlund, 2005), avfallshantering och konsumtion.

I städer och klostermiljöer är frågan om att undersöka äldre hortikultur accepterad och den rent arkeologiska nyttan oomtvistad. Metoden, som bygger vidare på en metodik som utarbetats för undersökningar av fossil åkermark, integreras i de arkeologiska frågorna och i fältarbetsfasen. Tidigare analyserades växtmaterialet ofta efter avslutad undersökning. När det däremot gäller landsbygden är frågan mer kontroversiell. Dels handlar det om att förutsättningar att hitta bevarade lämningar är sämre på landsbygden, enligt Jens Heimdahl (2014), men också därför att det hittills ofta hävdats att köksträdgårdar varit ett stads- och klosterfenomen som spridits till landsbygden under långt senare tid. Även Heim-

dahl hävdar att uppfattningen kan ha att göra med karteringarnas syfte, och nämner som exempel två bytomtsundersökningar där metoder som utarbetats vid stadsarkeologiska undersökningar användes, och vid båda byarna (Herresta och Äggelunda) kunde köksväxtodlingar konstateras. På senare tid har man från både kulturgeografiskt och arkeologiskt håll kunnat visa att köksväxtodling sedan förhistorisk tid regelbundet ingått även i landsbygdens agrara system (Heimdahl, 2014, s. 12). Per Lagerås pollenarkeologiska metoder har redan tidigare (Lagerås, 2007) visat sig vara ett effektivt sätt att påvisa faser av expansion och regression i ett mycket långt tidsperspektiv.

Tyvärr är det vanligt att vegetationshistoriska analyser prioriteras ned eller bort vid undersökningar av yngre lämningar, i avsikt att pressa ned undersökningskostnaderna. Vegetationshistoriska analyser vid undersökningar av bebyggelselämningar på landsbygden är dock viktiga. De ovan presenterade exemplen på inventeringar av kulturväxtrelikter och naturvärden vid lägenhetsbebyggelse visar en dimension av de obesuttnas vardagliga liv som inte är möjlig att nå med hjälp av renodlat arkeologiska metoder. Inventeringarna visade att det kan finnas rika spår av kulturväxtrelikter på platserna, men också att detta inte alltid är fallet utan att annan vegetation tagit över. Vegetationshistoriska studier vid undersökningar av obesutten bebyggelse skulle lämna väsentliga bidrag till kunskapen om kulturväxter vid dessa platser. Inte minst vore det väsentligt att fånga förändringar över tid. Kvardröjande kulturväxtrelikter vittnar i allmänhet om lokal matproduktion och estetik under slut-

skedet av bosättningen, men fångar inte förändring. Särskilt växter med estetisk funktion bör ha varit modebetonade, och därför utbytbara över tid. Här kan man fråga sig om de obesuttna vinnlade sig om, och hade resurser, att följa med i modets växlingar eller ej (se Heimdahl, 2010, och där anförd litteratur för diskussionen om prydnadsrabatter kontra vissa grödor som av olika skäl fick en framträdande plats).

Vegetationshistoriska studier och kartläggning av biologiskt kulturarv utgör också viktiga källor för studier av miljöhistoria, resursutnyttjande och landskap på olika nivåer. Såväl förindustriell som industriell verksamhet vilade ofta på olika naturresurser, som vattenkraft, malm och skog, och bidrog starkt till att förändra landskapet. För många obesuttna var näringar kopplade till resurser i skog och mark, såsom tjärbränning, kolning och skogsarbete, avgörande för deras försörjning. De obesuttna var därför viktiga miljöhistoriska aktörer, samtidigt som de var beroende av naturresursernas uthållighet. Förändringar i landskap och miljö fick konsekvenser för de obesuttna.

”Gröna” studier kan och bör bedrivas på olika nivåer: som övergripande miljöhistoria, landskaps- och platsspecifika studier och i olika skeden av den arkeologiska processen. Växtligheten används redan, men i varierande grad och mer eller mindre medvetet, i nära nog alla arkeologiska inventeringar i syfte att lokalisera forn- och kulturlämningar. Kolbottnar identifieras just genom den avvikande växtligheten. Bebyggelselämningar lokaliseras gärna genom att de riktigt stora träden växer här, och genom eventuella kulturväxtrelikter. Öde men tidigare odlad mark blir

ofta synlig genom att de granar som senare planterats blir sjukliga: de får för mycket näring och blir "svullna" längst ner.

Nästa nivå innebär att aktivt inventera och kartera växterna, för att komma närmare syftet med olika "bruksytor", enligt Knarrström (2008; 2009) och Sköld & Svensson (2008). Detta förutsätter att växtkarteringens resultat sammanförs med karterade övriga synliga lämningar. Här kan också historiska kartor och eventuella fotografier ge viktig information

Vid arkeologiska undersökningar av obesuttnas lämningar från senare tid bör arkeobotaniska analyser vara en lika stor självklarhet för att fånga de obesuttna hushållens näringar och konsumtion som vid undersökningar av förhistoriska lokaler. Vi ser även att de metoder som utarbetats vid trädgårdsarkeologiska stadsundersökningar blir viktiga för att förstå de obesuttnas odling, ekonomi och strategier.

Men det är också viktigt att skala upp undersökningarna för att även fånga landskaps- och miljöför-

ändringar på mer övergripande sätt, och att därigenom kunna ge inspel till naturvården. Återigen är historiska kartor ett viktigt källmaterial tillsammans med vegetationshistoriska metoder som pollenanalys och vedartsanalys från produktionslämningar som exempelvis kolbottnar. En stor fördel, och en viktig metodutvecklingsmöjlighet, är att kunna kombinera vegetationshistoriska analyser med kartering av biologiskt kulturarv. Med tanke på det relativt korta tidsspänn som föreligger mellan till exempel en torplämning från 1800-talet och dagens vegetation bör det vara möjligt att identifiera kontinuitet, överlappning och succession i vegetationen. De obesuttnas påverkan på vegetationen var inte bara direkt i form av odlade och hävdade växter, utan också indirekt genom att viss växtlighet gynnades och annan missgynnades till följd av både markanvändning och övergivande av markanvändning. Dylig information kan och bör vara av betydelse inte minst vid naturvårdsinsatser.

Projektets datainsamling – metod, svårigheter och resultat

Kulturmiljölagens krav på vad som måste utföras innan en fornlämning får tas bort, kan i princip sägas bestå av en arkeologisk utredning, förundersökning och undersökning. Ambition, frågor och inriktning i länsstyrelsens villkor och beslut, liksom i utförarnas metoder, tolkning och redovisning, är därför olika, beroende på vilket skede det gäller. Syftet med en utredning är att klarlägga om man har med lagskyddade fornlämningar att göra eller inte. En förundersökning syftar till att ta fram ett kunskapsunderlag till länsstyrelsen så att de kan pröva en ansökan om ingrepp i, eller borttagande av, hela eller en del av en fornlämning. Förundersökningen ska innehålla tillräckligt mycket information om omfattning, komplexitet och vetenskaplig potential för att det ska vara möjligt att fatta beslut om (och beräkna omfång och inriktning på) en undersökning. Även undersökningen kan röra hela eller delar av en fornlämning. Undersökningen ska tjäna som en ersättning för den borttagna lämningen, vilket ställer stora

krav på metod, dokumentation, fyndhantering och rapportering.

Ett stort problem med de obesuttnas kulturarv är att deras lämningar är svåra att hitta och identifiera på grund av den registreringspraxis som gäller idag. Föreliggande text skrevs huvudsakligen under 2018. Vid årsskiftet 2019 slutfördes överföringen av FMIS och det digitala rapportarkivet Samla till det nya Kulturmiljöregistret, Riksantikvarieämbetets nya system för en digital arkeologisk process (Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöregistret). Kulturmiljöregistret uppdateras inte i alla avseenden vid övergången till det nya systemet, och sökbarheten i rapportarkivet kommer inte att förändras. Detta betyder att de problem som vi här pekar på kommer att finnas kvar även i det nya systemet.

Att skapa en överblick över hur de obesuttnas lämningar hittills har hanterats i den arkeologiska verkligheten, hur de har undersökts, med vilka metoder, frågeställningar och vad resultaten blivit, låter sig inte enkelt göras. I arbetet med att samla in data har vi framför allt utgått från Riksantikvarieämbetets öppna arkiv över arkeologiska rapporter, Samla (numera är dessa överförda till Forndok: <https://app.raa.se/oppnadata/forndok/>). Denna sammanställning har sedan kompletterats med sökningar i biblioteksdatabaser och på olika arkeologiföretags hemsidor. Detta arbete har varit förenat med flera kritiska utmaningar.

Figur 13. I det avgörande utredningsskedet måste statusen fastställas på äldre lämningar, och därmed om de är skyddade av kulturmiljölagen eller inte. Fotot visar resterna av det stickspår som förband Graversfors bruk med järnvägen mellan Norrköping och Katrineholm. Stickspåret och Graversfors station stod klara att öppnas 1867 och lades ner under 1960-talet. Det övergivna spåret, med tydlig koppling till den viktiga bruksepoken, är en i raden av lämningar med oklar status enligt kulturmiljölagen. Spåret är idag ingen fornlämning. Foto: Pia Nilsson.

Ett stort problem är att det man huvudsakligen hittar av arkeologiska rapporter är sådana som är resultatet av ett arkeologiskt arbete som grundar sig på ett beslut enligt kulturmiljölagen (KML). Det är ur denna kategori som ett urval gjorts av rapporter att studera i detta projekt. I tidiga planerings- och utredningsskeden görs ett betydande antal förstudier och planeringsunderlag, av ett stort antal utförare, och dessa rapporter finns inte med i Samla. Resultaten av dem kan emellertid i hög grad påverka hur kommande beslut enligt KML tas och vilka arkeologiska insatser, frågor, metoder och ambitionsnivåer det beslutas om. Dessa arbeten är alltså mycket viktiga för förståelsen av den slutliga hanteringen av de obesuttnas lämningar. Resultatet av denna typ av rapporter är beroende av utförarnas kompetens och intresse avseende kartor och arkiv, hur de obesuttnas lämningar identifieras och bedöms och vilka arkeologiska åtgärder som föreslås, alternativt inte förordas. Dessa arbeten, vid sidan av KML, är svåra att nå. Det är främst i de fall en fortsatt arkeologisk insats sker, som de kommer med som referens i en arkeologisk (KML-)rapport. Det kan ibland vara möjligt att hitta dem på utförarnas hemsidor. Utförarna av dessa underlag är såväl de större arkeologiska aktörerna, som tekniska konsulter och en stor mängd privata en- eller fåmansföretag. Så småningom är det meningen att även denna typ av rapporter ska finnas i Kulturmiljöregistret.

Insamlingen av material har alltså krävt sökningar i flera olika arkiv samt en genomgång av olika arkeologiska aktörers hemsidor. Resultatet redovisas kortfattat nedan. Sökningarna har gjorts med fokus

på att hitta rapporter som behandlar de obesuttnas bebyggelseämningar. Metoden har varit att undersöka vilka sökfunktioner som finns och hur man går tillväga för att samla den efterfrågade informationen. Det är därför ingen fullständig genomsökning av respektive register eller arkiv, utan snarare ett sätt att visa de utmaningar som finns vid denna typ av datainsamling.

Samla var fram till 2019 Riksantikvarieämbetets öppna arkiv, raa.samla.se. Här finns arkeologiska rapporter från Riksantikvarieämbetet UV för åren 2000–2012 (dessa finns nu även överförda till Kulturmiljöregistret) samt alla utförares uppdragsarkeologiska rapporter från 2013 och framåt (dessa var ännu inte överförda till Kulturmiljöregistret, 2019-04-16). Med arkeologiska rapporter avses här rapporter från arkeologiska utredningar, förundersökningar och undersökningar – samtliga efter länsstyrelsens beslut enligt kulturmiljölagen. Från 2013 samordnades inrapporteringen till Samla bättre; då började det ingå att meddela sökbara ämnesord, till exempel bronsålder, mesolitikum, stensättning. Sökorden är begränsade till antalet, men i övrigt valfria. Vid kontroll (maj 2017) fanns 1 902 stycken. De ord som ansvarig arkeolog väljer när rapporten är färdigställd, är kopplade till det arkeologiska uppdragets fokus och huvudresultat. Det betyder att en lägenhetsbebyggelse eller fossil åkermark som undersökts ”på köpet” när en förhistorisk eller medeltida lämning undersöks, vilket är mycket vanligt, oftast inte tilldelas ämnesord och rapporten blir därmed omöjlig att hitta genom att använda sökord som exempelvis torp eller lägenhetsbebyggelse. Då återstår fritextsökning. Proble-

met här är den ohyggliga mängden irrelevanta träffar som dyker upp. Sökordet "torp" kan till exempel vara en del av ett sockennamn, eller bara nämnas av någon ovidkommande anledning.

I Vitterhetsakademiens biblioteks huvudkatalog (Vitalis) kan man söka arkeologiska rapporter med sortering på socken, landskap, utgivningsår, rapportnummer eller valfritt fritextsökord. Men för projektets syfte fungerar bara fritextsökningen. I Vitalis får man fram en rad rapporter som svarar mot det valda sökordet i fritextsökningen. Sedan måste man gå ytterligare ett steg, det vill säga klicka på varje rapport, för att få reda på rapportnumret och för att ta fram själva rapporten och se om den alls är relevant i sammanhanget. Gäller det en rapport från de senaste åren finns en länk till rapporten i Samla i Vitalis. Men för äldre rapporter gäller att få fram det aktuella rapportnumret via Vitalis, och sedan får man gå till respektive arkeologiföretags hemsida och försöka leta upp den. Dock är rapporterna på hemsidorna vanligen inte sorterade på nummer utan på titlar, och rapportnumret nämns inte i titeln.

I det digitala Kulturmiljöregistret (Riksantikvarieämbetet, Fornsök) kan man, om man är inloggad som användare, leta upp lämplig kategori till exempel Bebyggelselämning, och lämplig lämningstyp, till exempel Lägenhetsbebyggelse, med vald undersökningsstatus (ej undersökt, delundersökt eller undersökt och borttagen). På så vis genereras en träfflista och sökresultatet kan även laddas hem som en shapefil. Även här finns aspekter som försvårar sökandet. Om man till exempel väljer "delundersökt", kommer länkar till posterna i Kulturmiljöregistret. Här

kan man för varje post leta sig fram till diarienummer och utförare, ofta rapportnummer, och därefter får man gå vidare till Samla, Vitalis eller aktörernas hemsidor för att nå de rapporter man är intresserad av. Väljer man kategorin "undersökt och borttagen", och letar sig fram på samma sätt inser man att statusen tilldelats även lämningar som i realiteten endast undersökts inom en liten del av fornlämningen, men i övrigt varken är undersökta eller avgränsade. Man kan inte heller, utan att leta upp den faktiska rapporten, avgöra om den delundersökta/undersökta lämningen ursprungligen hade status som lagskyddad fornlämning eller ej.

Att söka via arkeologiföretagens hemsidor är också tidskrävande. Resultatet visar att man här är hänvisad till att läsa titlar och underrubriker, och därigenom försöka bilda sig en uppfattning om huruvida rapporten är relevant i detta sammanhang. Titlarna är oftast inte, eller bara begränsat, användbara när det gäller att förstå det arkeologiska innehållet. Rapporterna är vanligen betitlade efter beställarens projekt, det vill säga rastplats, detaljplan, mast, väg, gång/cykelväg eller liknande. Det saknas ofta helt information om det arkeologiska innehållet. Ett par enstaka exempel: *Arkeologisk utredning inför ny travbana, Arkeologisk förundersökning. Rimbo – Tomta och Väg 51. Delen Kvarntorpskorset–Svennevad*. Med denna typ av rubriksättning antyds inte ens det arkeologiska resultatet. Ibland finns föredömliga exempel, som *Fossil åker, gravar och färdväg inom Bergkvara 6:1*, eller *Spår av tidigmedeltida odling och historiska boplatslämningar vid Mosjö 106 och 107 samt lämningar från tidigneolitikum och äldre järnålder vid Mosjö 73*.

Utöver en många gånger arkeologiskt sett irrelevant rubricering är rapporternas pdf:er dessutom ofta döpta på ett sätt som saknar rapportnummer, företag och år såväl som uppdrag, vilket betyder att de måste döpas om vid nedladdningen. För ett urval av de större arkeologiföretagen ser rapportsituationen på hemsidan ut som nedan:

Arkeologerna (tidigare RAÄ UV) har sina rapporter på Samla sedan 2000. På hemsidan finns även rapporterna från 2015, då övergången från Riksantikvarieämbetet till Statens historiska museer skedde. Rapporterna är sorterade årsvis, inte sökbara på kategori eller fritext.

Arkeologgruppen. På hemsidan finns ingen sökfunktion för kategori eller fritext. Rapporterna är sorterade årsvis, och man får läsa rubrikerna och leta efter relevanta begrepp där.

Arkeologacentrum har samlat sina rapporter i pdf-format, sorterade på landskap och socken. Det finns ingen textsökningsfunktion, utan man är hänvisad till att läsa igenom titlarna, och i de fall man finner relevanta rapporttitlar går man till landskap och socken och letar upp den rapport man söker och då kan den laddas ner.

Arkeologikonsults hemsida är under omändring, och när den nya versionen är färdig kommer man enligt text på hemsidan att kunna söka via text- eller kartsök. Hemsidan var inte tillgänglig under datainsamlingsfasen men nu (april 2019) kan man för åren 2015–2019 söka med utgångspunkt från år, och vidare under typ av uppdrag (utredning, förundersökning och undersökning). När man valt år och undersök-

ningstyp får man en lista på rapporternas titlar, och om man av titeln bedömer innehållet vara relevant kan man öppna filen och läsa rapporten.

Museiarkeologi Sydost har en lång lista med rapporter som inte är sökbar. Den startar med den nyaste och så får man leta sig bakåt och läsa titlarna och på så sätt försöka bedöma relevansen.

Rio Kulturlandskapet har en sökfunktion på sin hemsida som gör att man kan söka på författarens namn, på ord i rapporttiteln eller på län och kommun. Fritextsökning saknas även här.

Societas Archaeologica Upsaliensis (SAU). Rapporterna finns på hemsidan, sorterade årsvis, inte sökbara.

Stiftelsen Kulturmiljövårds (KM) rapporter finns från och med 2006 på företagets hemsida. Det går inte att fritextsöka, utan det handlar om att leta relevanta ord i titeln.

Sydsvensk Arkeologi har sina rapporter på hemsidan sorterade årsvis, inte sökbara.

Sörmlands Arkeologi (startade 2013) har sina rapporter på hemsidan sorterade årsvis, inte sökbara.

Vi har samlat och analyserat 260 rapporter. Av dessa gäller 87 utredningar etapp 1, varav 46 utförts efter 2014; 86 utredningar etapp 1 och 2, varav 36 efter 2014; 21 utredningar etapp 2, varav åtta efter 2014; 52 förundersökningsrapporter, varav 15 efter 2014; 14 undersökningar, varav tre efter 2014; samt sex övriga rapporter, varav en efter 2014.

Datainsamlingen genomfördes i huvudsak under 2017, och komplicerades av flera faktorer vilka berörts ovan. Sammanställningen gör därför långt ifrån

anspråk på att vara heltäckande, och möjligen har sökbarheten överlag förbättrats i och med övergången från Samla till Kulturmiljöregistret. För närvarande (2018-12-13) innehåller Samla alla rapporter från Riksantikvarieämbetes arkeologiska uppdragsverksamhet (UV) för åren 2000–2012. Målet är att alla rapporter, oavsett utförare, så småningom ska finnas i Kulturmiljöregistret.

De insamlade rapporterna innehåller resultaten från arkeologiska insatser som skett både före och efter lagändringen 2014. Generellt kan vi inte se att ambitionsnivåer, metoder eller frågeställningar för undersökningar av de obesuttnas lämningar i sig förändrats i och med lagändringen: det finns goda och mindre goda exempel på genomförd arkeologi både före och efter 2014. En ökning av antalet lämningar som tilldelats statusen fornlämning kan däremot noteras i utredningar genomförda efter 2014, vilket var att vänta på grund av lagändringens förändring av årtalsgränsen.

I detta kapitel sammanställs några av de viktigaste iakttagelserna rörande arkeologiska arbeten hämtade från rapportsammanställningen, såväl utredningar som förundersökningar och undersökningar.

Rapportsammanställningen omfattar endast lägenhetsbebyggelse i rural miljö, och därmed handlar också de nedan förda resonemangen om rural bebyggelse och verksamhet. Det finns helt enkelt inte begrepp eller sökord/nyckelord som ger möjlighet att på liknande sätt söka efter rapporter som rör obesuttna i urbana arkeologiska sammanhang. För att nå de rapporter som i någon mån rör obesuttna i urban miljö krävs personlig kontakt med de arkeologer som varit delaktiga. Många övriga typer av läm-

ningar har i varierande grad koppling till de obesuttna. Några exempel är industri och skogsbruk, med lämningar efter kolning, tjär- och beckframställning, skogsarbeten, gruvdrift, brott och täkter, kvarnar och flottning. Studierna av dessa lämningar har i allmänhet en teknisk inriktning. Nyligen har Andreas Hennius på Riksantikvarieämbetets uppdrag arbetat med att sammanställa arkeologiska arbeten som rör kolningslämningar (Hennius, 2019).

Det ska också betonas att det endast är rapporterna i deras färdiga skick som lästs. Diskussioner och överväganden, graden av enskilda arkeologers engagemang, tids- och budgetkrav från länsstyrelsen eller andra viktiga faktorer som påverkat uppdragens resultat och rapporterna, har inte studerats. Motsatsen gäller dock för de fallstudier som presenteras som Bilaga 2.

Arkeologiska utredningar

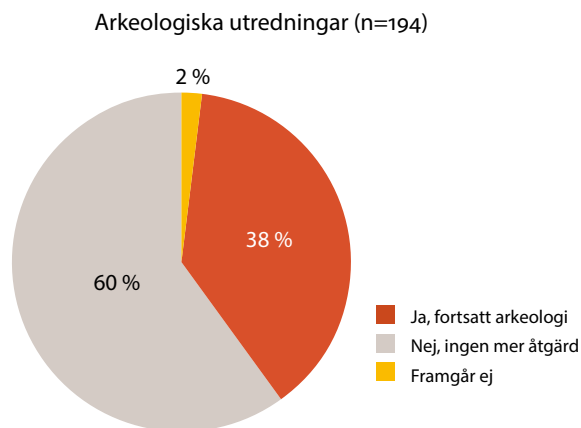
Detta första skede i den uppdragsarkeologiska processen är helt grundläggande för den fortsatta antikvariska hanteringen. Huvudsyftet med utredningen är att lokalisera eventuella idag okända fornlämningar för att i första hand kunna styra exploateringen bort från dessa. Arkeologen på plats vid utredningen måste alltså avgöra status och skydd för de konstaterade lämningarna. Det sker genom att utgå från följande rekvisit (förutsättningar), som ligger till grund för fornlämningsbedömningen: det ska handla om lämningar efter människors verksamhet under forna tider; ha tillkommit genom äldre tiders bruk; vara varaktigt övergivna; och, enligt den nya lagtexten, vara eller kunna antas vara tillkomna före 1850. Det senare

medför ett generellt problem för historiska lämningar, eftersom sådana kan ha en tillkomsttid både före och efter detta årtal, till skillnad från förhistoriska lämningar som alltid uppfyller detta krav.

Utöver att avgöra om den lämning som berörs ska betraktas som en lagskyddad fornlämning eller ej, förväntas arkeologen ofta redan vid utredningen bedöma den vetenskapliga potentialen och vilka frågor lämningen i fråga skulle kunna besvara vid en undersökning.

Av de 194 utredningsrapporter vi studerat, förordar en dryg tredjedel fortsatta arkeologiska åtgärder, det vill säga redovisar minst en lägenhetsbebyggelse som får fornlämningsstatus. Det finns en skillnad mellan bedömningarna före och efter lagändringen 2014. Före 2014 är det 33 procent av rapporterna, och efter 2014 är det 45 procent av rapporterna, som redovisar minst en lägenhetsbebyggelse, där fortsatt arkeologi förordas. Bedömningen om lämningen är en fornlämning eller inte sker oftast utan sökschaktning, och vilar i de allra flesta fall på att man har noterat bebyggelsen på en äldre karta, samt i flera fall även i andra arkiv, och ser fysiska lämningar ovan mark på den plats kartnotering finns. Men även den okulära besiktningen, i de fall kartbelägg saknas, kan ligga till grund för antagandet om bebyggelsens ålder i relation till årtalet 1850.

I de allra flesta fall där man inte förordar fortsatta arkeologiska åtgärder är det också i första hand kartbelägg man återoppar, eller att en synlig husgrund saknas och lämningen därmed anses förstörd. Även faktorer som sen övergivandetid (i motsats till kulturmiljölagen som bygger bedömningen på tillkomsttid)

Figur 14. Av de 194 insamlade utredningsrapporterna, är det 38 procent som redovisar minst en lägenhetsbebyggelse som tilldelats status som fornlämning. Bearbetning: Pia Nilsson.

eller uppgifter på en skylt uppsatt av en hembygdsförening, kan ligga till grund för bedömningen att det handlar om en yngre lämning och därmed avsaknad av lagskydd. Här måste det omedelbart framhållas att det är riskabelt att betrakta en äldre byggnadslämning som förstörd, när man inte ser en synlig husgrund. Särskilt de enklaste torpen och backstugorna kunde byggas utan stensyll, något som även Ludvig Nordström skriver om (Nordström, 1938). Nedan, när iakttagelserna från förundersökningsrapporterna redovisas, framgår även att man i flera fall hittat grunder när man schaktat, utan att dessa varit synliga ovan mark.

Undantaget

Genom en djupare neddykning i de utredningar (arkivstudier och inventeringar) som gjordes i samband med planeringen av höghastighetsjärnvägen

Ostlänken, delen genom Östergötland, valdes ett annat angreppssätt. Inför utredningen hölls ett möte mellan samtliga utförande arkeologiföretag och Länsstyrelsen Östergötland, för att utredningarna och avrapporteringarna skulle bli så jämförbara som möjligt, oavsett utförare. Bland annat diskuterades hur bebyggda torp med äldre belägg än 1850 skulle behandlas. Beslutet blev att de i detta läge skulle bedömas som utredningsobjekt, och att de skulle bli föremål för fortsatta arkeologiska åtgärder om de berördes av exploatering. De behandlades alltså som om de varit by- eller gårdstomter. Med utgångspunkt från denna överenskommelse noterade de inblandade arkeologiföretagen Östergötlands museum, Stiftelsen Kulturmiljövård och Arkeologerna (Kihlstedt & Runesson, 2015; Nilsson, Ericsson & Ajneborn m.fl., 2015; Svarvar & Persson, 2015) 49 torplämningar eller platser för torp, varav 37 föreslogs utredas vidare, det vill säga 75 procent. Om inte de nu stående torpen tagits med, skulle siffran varit den mer gängse, 43 procent.

Rapporterna

Ett litet axplock ur de insamlade utredningsrapporterna visar exempel på olika strategier för behandlingen av lägenhetsbebyggelselämningar. Ibland är utgångspunkten ett landskapsperspektiv, och läsaren får en relevant bakgrundsteckning och arkivöversikt som inledning till det avgränsade utredningsområdet, till exempel i *Torp och treudd i Fylleryd* (Vestbö Franzén, 2007). Detta ger goda förutsättningar för att torplämningarna ska kunna diskuteras i sitt sammanhang och relevanta frågor kunna ställas. Ambi-

tionen att ge ett landskapsperspektiv återfinns även i *Projekt Forshälla, Uddevalla kommun* (Andersson & Olsson, 2009), genom en kombinerad arkeologisk utredning och naturvärdesbedömning inför vindkraftsetablering i Uddevalla kommun. Ett motsatt, objektsorienterat, angreppssätt beskrivs i *Arkeologisk utredning inom Onsjö* (Lazarides & Hellgren, 2016). Fokus ligger här på de enskilda fysiska resterna av en historiskt sett samlad miljö med torp, backstugor och åkermark. Vissa torplämningar rekommenderades gå vidare till förundersökning i syfte att avgränsa den enskilda lämningen och om möjligt se om torpet hade föregåtts av äldre faser. För backstugorna föreslogs här inget lagskydd.

Att kartornas information oftast behöver kompletteras med skriftliga arkiv tydliggörs i flera utredningar. I ett exempel från Jönköpings kommun (Engman, 2018) användes enbart kartor, och utifrån dessa avfärdades nästan all lägenhetsbebyggelse utan någon kontroll om andra arkiv kunnat datera bebyggelse och övriga lämningar. För båda de berörda fastigheterna, Olsbo och Beth, finns gott om husförhörlängder bevarade, där såväl backstugan Kvarnängen som övrig lägenhetsbebyggelse noteras. Sannolikt borde man ha kunnat komma betydligt närmare rimliga dateringar genom arkivstudier. Nu är tolkningen att de flesta lägenhetsbebyggelser byggdes under senare delen av 1800-talet, och saknar lagskydd.

Ett källpluralistiskt arbetssätt, där skriftliga arkiv, historiska kartor och vegetationshistoria kombinerats, gav belägg för en "torpgata" med fyra torp och backstugor bebodda av hantverkare och arbetare, i Knivsta socken, Uppsala län (Björklund, 2016).

Några av dessa bebyggelselämningar berördes av den arkeologiska utredningen (etapp 1 och 2). Här finns, enligt rapporten, kartor från slutet av 1600-talet till 1800-talets mitt samt skriftliga arkiv som nämner hyresgäster och hantverkare. Arkeologerna konstaterade kulturväxter och arkeologiska fynd som läderspill och övriga hantverksindikationer. Den vetenskapliga potentialen är i och med detta rimligen hög. Men inga husgrunder verkade ha bevarats, eftersom marken var påverkad av senare tids verksamheter, och på grund av dessa skador rekommenderades ingen fortsatt arkeologisk insats.

Att det större perspektivet behövs, med kartering och illustration av torpens närmiljö, för en god ingång till sammanhang, förståelse och värdering av den vetenskapliga potentialen visar också rapporten *Lämningar efter ett ödetorp* (Bless Karlsen, 2008, s. 7, fig. 5). Här finns ett sammanhang med många element, som husgrunder, spismursröse, röjningsrösen, fågata, åker, källargrund och stenmurar. Potentialen för att utvinna mer information förefaller vara mycket stor. Torpet uppges dock sakna äldre kartbelägg än häradskartan 1905–1911 (Rikets allmänna kartverk), och någon fortsatt arkeologisk undersökning eller arkivforskning rekommenderades därför inte.

Egentligen hör uppgiften att lyfta fram den vetenskapliga potentialen inte hemma i utredningsskedet. Trots det finns goda exempel på att just detta görs, till exempel i rapporten *Över Huds moar*:

Den obesuttna bebyggelsen under historisk tid är föga känd och en undersökning skulle kunna svara på sådana grundläggande frågor som torpets kon-

struktion och struktur, torparnas försörjning och hur den materiella kulturen förhåller sig till den etablerade bondebebyggelsen. Torpet tycks också under åtminstone en period ha varit soldattorp. Det är då av intresse att se hur den materiella kulturen hos de indelta soldaterna ser ut i jämförelse med övrig obesuttna bebyggelse. (Schaller Åhrberg, Lönn & Connelid m.fl., 2004, s. 17ff.)

Det finns anledning att söka efter lämningar i form av avfallsgropar eller sopdumpar, där spåren av torpets föremålskultur kan dokumenteras. Förundersökningen skulle också kunna omfatta en genomgång av sådant arkivmaterial som ej granskats i samband med utredningen och som kan ge en fördjupad kunskap om torpets historia. (Schaller Åhrberg, Lönn & Connelid m.fl., 2004, s. 27f.)

Glimtar ur arkiven

I ett exempel ur de insamlade rapporterna redovisas en samlad miljö med husgrunder, spismursröse, röjningsrösen, fågata, åker, källargrund och stenmurar. Eftersom torpet, som ligger på byn Råstas mark, uppges sakna äldre kartbelägg än häradskartan och därför saknar lagskydd, kom aldrig området att undersökas, trots dess stora vetenskapliga potential. Räcker det då att se på kartorna, det vill säga kartbilden? Vilken ny kunskap skulle man kunna få om man går ett steg längre? Kartorna har ofta en mer eller mindre omfattande textakt, och dessutom kan det behövas kompletterande uppgifter från övriga källor för att ringa in en datering. Nedan

presenteras ett par översiktliga arkivnedslag som rör just exemplet med torpet som tillhörde Råsta.

Torplämningen kan möjligen vara, eller ha samband med, "Olof Jonsson den yngres torp" med mark enligt textakten till 1792 års karta över storskiftet på Råstas inägor (Lantmäteristyrelsens arkiv, akt T27-39:1). Samma kartas text ger även den för tolkningen och dateringen viktiga informationen att en hel del nyodling pågår vid tiden för storskiftet. En Olof Jonsson nämns för övrigt i husförhörlängden 1816–1828 (s. 52), men hans titel är svårtydd. I husförhörlängden 1844–1850 framgår att Råsta hade två soldattorp plus statare, pigor och inhysesfolk. Husförhörlängderna 1816–1828, 1832–1837 och 1844–1850 innehåller torpare och soldater (samtliga Riksarkivet, Kung Karls kyrkoarkiv). De är alla noterade direkt under gården och tyvärr inte i namngivna torp. Det går inte att bestämt säga om något av dessa torp är just det som utreddes arkeologiskt. Det skulle även kunna ha varit en medlem ur familjen på Råsta gård, "Olof Jonsson den yngre", som etablerat sig här under en intensiv uppodlingsfas. Sannolikheten för att torpet ändå hör till de som kartakten och kartan från storskiftet nämner får bedömas vara stor, dels eftersom få torp rent allmänt tillkom efter mitten av 1800-talet, dels eftersom bönderna på hemmanet uppenbarligen arbetade intensivt med nyodlingar under slutet av 1700-talet. Slutsatsen måste bli att en arkivsökning kunde ha givit en mer underbyggd bedömning innan torpet avfärdades som en sen 1800-talsetablering. Möjligen hade man till och med landat i en annan slutsats om lämningens status.

Reflektioner och sammanfattande diskussion

Arkeologiska utredningar har, som nämnts, ett allt överskuggande huvudsyfte och det är att bestämma status, det vill säga avgöra om den berörda lämningen är en fornlämning som skyddas genom kulturmiljölagen eller inte. Gränsen för lagskydd är att samtliga fornlämningsrekvisit uppfylls. Ett av rekvisiten är en etablering före 1850. Kan man inte med rimlig efterforskning avgöra det på annan väg, finns en generell rekommendation att lägenhetsbebyggelse ska betraktas som fornlämning. Som stöd för beskrivning och värdering kan inspiration hämtas i *Plattform Kulturbistorisk värdering och urval* (Génétay & Lindberg, 2015).

Generellt sett ser vi utvecklingsmöjligheter i det arkeologiska utredningsarbetet liksom i rapporternas redovisning, främst i fråga om den kart- och arkivkompetens som krävs för att med rimlig säkerhet kunna datera lämningen. I de studerade rapporterna överskuggar frågan om tillkomstår övriga villkor, trots att bedömningen av fornlämningsstatus behöver ske utifrån en analys och rimlighetsbedömning som inbegriper samtliga rekvisit, se gärna *Ett förändrat fornlämningsbegrepp* (Riksantikvarieämbetet, 2018b).

En annan iakttagelse är dessutom att intresset ofta fokuseras på husgrunderna och därför används de historiska kartorna vanligen enbart i syfte att lokalisera platsen för bebyggelsen. I sammanhanget måste två grundläggande faktorer betonas. För det första måste man vid kartanalyser vara medveten om lägenhetsbebyggelsens "rörlighet": husen kunde ofta flyttas, liksom namnet kunde ändras beroende på vem som bodde där eller torparens funktion. För det

andra var lantmätarna vid de äldsta karteringarna vanligen inte lika exakta vid uppmätningen av element som inte var huvudfokus för karteringen, samtidigt som kartpapperet med tiden kan ha krympt på någon ledd och skalan därmed inte stämmer. Allt detta gör att en rektifiering kan vara svår, och ibland ge endast en skenbar exakthet gentemot dagens karta. Det händer tämligen ofta att den husgrund arkeologerna noterar inte ligger på exakt den plats man bedömer att kartan visar, och då avfärdas den synliga grunden som yngre. All annan information som kartorna ger utöver bebyggelsen lämnas, med några undantag, ofta utan analys. Möjligen kan denna fixering vid kartornas symboler bero på att man i många fall föreställer sig att lägenhetsbebyggelser har en platskontinuitet motsvarande by- eller gårdstomter.

Kartkontroll används alltså ofta som ett snabbt (och enda) sätt att avgöra ålder och därmed status. I den absolut övervägande majoriteten av dessa fall är det bara kartans symboler som används, och med fokus på datering, inte på samtliga rekvisit. Textakten, som kan vara omfattande eller kortfattad beroende på karttyp, används sällan trots det avsevärda informationsinnehållet. Om en lägenhetsbebyggelse syns för första gången på häradskartan (Rikets allmänna kartverk) från sent 1800-tal eller tidigt 1900-tal bedöms den ofta som tillkommen efter 1850. Här reflekteras inte över att grunden till häradskartor främst är en sammanslagning av äldre kartor, huvudsakligen laga skifteskartor. I vilken grad en ny kartering gjordes för att uppdatera informationen inför häradskartan varierar stort. Man avstår också ofta från att se på grannfastigheternas kartor. Här kan finnas informa-

tion om det torp man söker, i bild, text eller kanske som marknamn. Initierade studier av skriftliga arkiv förekommer, men detta sker inte generellt. Med de nu digitaliserade arkiven går det förhållandevis lätt att arbeta med till exempel mantalslängder, kyrkoarkiv och bouppteckningar. Detta kräver arkivkompetens, för att effektivt och snabbt kunna navigera och söka i arkiven och veta vad man ska leta efter, liksom förmåga att läsa handstilar från olika tider. Detsamma gäller kartorna och kartornas textakter, det vill säga en förmåga att uppmärksamma och förstå kartornas symbol-, text- och färgspråk, liksom handskriften. Kartornas markanvändningssymboler ger ofta god vägledning när det gäller att söka platser för bebyggelse, även om den inte fanns kvar vid karteringstillfället.

Ett landskapsperspektiv, där lämningen placeras in i ett naturgeografiskt, ekonomiskt, kulturhistoriskt och socialt sammanhang, är vidare helt avgörande för att man ska kunna utvinna relevant information vid en arkeologisk insats. Många gånger saknas detta. Om kontexten ringas in öppnas möjligheter för flera teman som skulle kunna bli fokus för kommande arkeologiska åtgärder. Exempel på sådana sammanhang är: landskapstyp, arealer, kamerala förhållanden, gränser och torpkluster eller torpgator, markanvändning och försörjningsstrategier. Om man avstår från, eller inte förmår se, dessa ingångar försvåras möjligheterna att förstå och förmedla platsens potential. Därmed blir det också svårt att formulera de frågor man vill att arkeologin ska svara på, och därmed med vilka metoder och analyser man bör arbeta. Dessutom kan en objektsfokuserad

utredning leda till en omotiverad uppdelning av lämningar inom samma kronologiska och rumsliga sammanhang.

Idag finns generellt ett alltför snävt fokus på husgrunderna. Om sådana saknas bedömer man ofta att ingen information finns att hämta. Här kunde man i stället tänka sig att lägga vikt vid kulturlager, det biologiska kulturarvet – som kan berätta bland annat om arealer och markanvändning – samt analyser av hantverksspår och övriga fynd som berättar om ekonomi, vardag, landskapsutnyttjande och arbete. Härtill kommer helheten, med läge, arealer samt socialt (inklusive övriga torp) och kameralt sammanhang. Kulturmiljölagen omfattar trots allt explicit såväl lämningar efter arbete och verksamheter som efter bostäder.

Som några exempel visar, är kartering ett effektivt verktyg för tolkning och bedömning av lämningars potential inför fortsatta arkeologiska arbeten. Inventering och kartering av ett rimligt stort område är ett utmärkt sätt att påvisa samband mellan lämningar, finna ytterligare byggnader, och dessutom antyda näringsfång och landskapsutnyttjande.

I flera rapporter används det kamerala begreppet ”backstuga” synonymt med byggnadssättet ”jordkula”. Dessutom syns en viss tveksamhet om hur de historiska kartornas symbolspråk ska tolkas. De äldsta kartorna har till exempel en enda schablon-symbol för en bebyggelseenhet, oavsett hur många och vilken typ av byggnader som fanns. Man kan alltså inte förutsätta att platsen för kartsymbolen visar exakt läge för bostadshuset, även om symbolen avser att ligga centrerad över detta, eller att det var

den enda byggnaden. Ibland ”justerar man läget” för bebyggelselämningar från äldre inventeringar efter att man rektifierat kartor digitalt. Detta är problematiskt eftersom kartor inte är något facit: dels är de svåra att rektifiera digitalt, bland annat eftersom mätfel ofta är osystematiska, dels kan bebyggelsen på kartan ha en eller flera föregångare eller efterföljare. Ibland tas hembygdsföreningens skylt som en tillräcklig källa. Det finns även ett kunskapsproblem avseende de olika typer av torp som fanns. Exempelvis märker vi att kategorin soldattorp ofta oreflekterat får ingå bland övriga torp, trots att de förstnämnda har rättigheter gentemot jordägarna, de senare skyldigheter.

Det finns även en tveksamhet i själva statusbedömningen. Det förekommer tämligen ofta att torpen bedöms som övrig kulturhistorisk lämning, det vill säga utan skydd av kulturmiljölagen. Samtidigt kan man säga att lämningen inte bör förstöras, och ytterligare arkeologiska insatser bör bli följden om den berörs. Motiveringen kan i många fall vinna på att bli mer stringent. Vari består bevarandevärdet? Är det för att det är en samlad miljö med så stor vetenskaplig potential att fornminnesförklaring vore lämplig? Ibland argumenteras, vanligen på ett generellt plan, att lämningar kan ha skydd genom skogsvårdslagens och plan- och bygglagens hänsynsparagrafer eller genom miljöbalken. Här behövs ökad insikt om dessa lagars möjligheter och en tydligare argumentation. Miljöbalkens allmänna hänsynsregler (MB 2 kap.) kan säkert vara tillämplbara i vissa fall. I tredje kapitlet beskrivs hur ”mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän

Figur 15. Sockerbruket i Ljung, Motala. Den stora byggnaden med sin enorma produktion, alla transporter och den i övrigt myllrande verksamheten blev kortvarig. Bruket var i drift 1873–1874, och maskinerna, liksom byggnadsarbetarna, hämtades från Tyskland. När produktionen inte blev så lönsam som de tyska investerarna hoppats, avbröts samarbetet och maskinerna hämtades tillbaka (Kulturarv Östergötland). Ruinen står nu kvar som ett ensamt monument, men av arbetarna och människomyllret syns inga spår, inte heller av deras bostäder. Foto: Pia Nilsson.

synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada

natur- eller kulturmiljön” (MB 3 kap. 6 §). I andra fall kanske det viktiga fjärde kapitlet är relevant. Här listas områden som är generella riksintresseområden, alltså utöver de som pekats ut som riksintressen för kulturmiljövärden, det rör sig bland annat om specificerade kust- och skärgårdsområden, områden kring vissa sjöar och vattendrag och många flera. I sjunde kapitlet 11 § redovisas skyddet för alla småbiotoper i jordbrukslandskapet, något som kan vara relevant för agrarhistoriska lämningar. En god kännedom om andra lagar än kulturmiljölagen gör bedömningen tryggare och mer underbyggd.

Arkeologiska förundersökningar

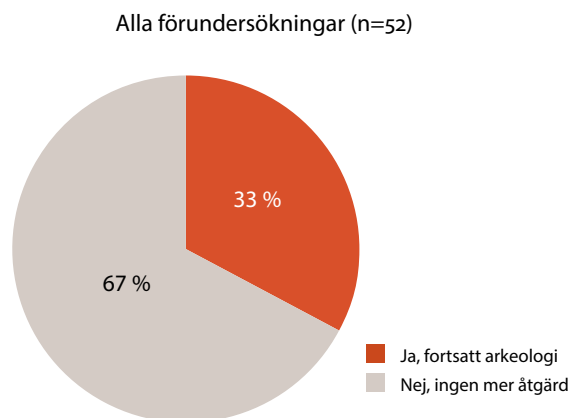
Utredningar har, som beskrivits ovan, till huvudsyfte att avgöra status, det vill säga om en lämning har skydd enligt kulturmiljölagen eller inte. När ingrepp i en redan konstaterad, lagskyddad, fornlämning har medgivits av länsstyrelsen, villkoras detta vanligen med att lämningen ska undersökas och dokumenteras. Första steget är ofta en förundersökning. Syftet är vanligen att avgränsa lämningen, och bedöma vetenskaplig potential, komplexitet, kronologi och rumslig utbredning samt lämna tillräckligt underlag för att en eventuell undersökning ska kunna planeras, beräknas och genomföras. Förundersökningens ingång, hypotes, metod och analysval bygger vidare på utredningsresultatet. Av stor vikt är därför att det ramverk, de landskapsperspektiv och de kontexter som uppmärksammas vid utredningen verkligen följer med in i förundersökningens fält- och analysarbete, och redovisas i rapporten.

När det handlar om obesuttnas lämningar är det inte ovanligt att det sista steget, undersökning, inte blir av, utan den information förundersökningen givit bedöms vara tillräcklig. Det måste dock poängteras att det finns flera anledningar till att en förundersökning sker: syftet är inte alltid att lämningen behöver tas bort. Förundersökning kan ske i avgränsande syfte, eller genom antikvarisk närvaro när till exempel en kabel grävs ner i närheten av en skyddad lämning. I dessa fall är det arkeologiska uppdraget slutfört efter förundersökningen, men fornlämningen ligger kvar.

Av de 52 förundersökningsrapporter analysen omfattar, förordar en tredjedel fortsatta arkeologiska

åtgärder, det vill säga de redovisar minst en lägenhetsbebyggelse som man bedömer bör undersökas. Det finns ingen skillnad mellan bedömningarna före och efter lagändringen 2014, men i de senare rapporterna finns alltid ålderskriteriet som en grundläggande faktor. Det vanligaste, i tio rapporter, är att bedömningen sker på grundval av en samlad värdering av vetenskaplig potential utifrån fynd, skriftliga belägg och bevarade lämningar. I sju rapporter bygger bedömningen på att det finns äldre belägg från kartor och arkiv plus synliga lämningar. I de allra flesta fall sker alltså bedömningen efter ett samlat intryck av fynd, arkiv och graden av bevarade lämningar. I några fall ges förslag på vilka frågor en undersökning skulle kunna rikta in sig på, och i något fall anser man att en kartering skulle räcka som en fullgod undersökning (i just det fallet innehöll förundersökningen inte heller något grävande moment). I två fall får lägenhetsbebyggelsen vara med därför att den ligger i en förhistorisk fornlämningsmiljö, men här saknas information om vetenskaplig potential och förslag på innehåll vid en kommande undersökning.

I ett tiotal av de fall där man inte förordar fortsatta arkeologiska åtgärder handlar det om en avgränsande förundersökning eller antikvarisk kontroll. I ungefär lika många fall är det en regelrätt förundersökning, men man bedömer ändå att en undersökning inte skulle utvinna mer information än det man sett i förundersökningsschakten. Bland dessa avfärdanden finns ett par exempel på grunder som är osynliga ovan mark, liksom på kartorna, och som inte konstateras förrän man förundersöker den förhistoriska lämning de ligger på. Orsaken till den snabba och

Figur 16. Diagrammet visar att av de 52 insamlade förundersökningsrapporter som rör de obesuttnas bebyggelse, är det cirka en tredjedel som förordar fortsatta arkeologiska insatser.

Bearbetning: Pia Nilsson.

översiktliga hanteringen är då sannolikt att man var oförberedd på lämningstypen, och saknar såväl frågor till den som kunskap om dess potential. Andra exempel på varför en undersökning inte anses motiverad är att lämningen på varierande grunder bedöms vara för ung, eller att själva husgrunden saknas. I ett par fall grävs ingenting alls, utan en genomförd kartering framställs som en fullgod dokumentation av lämningen innan den tas bort.

Rapporterna

I alla studerade förundersökningsrapporter redovisas metoder för källanvändning liksom de överväganden man gjort, men på olika nivå. Ingång, landskapsperspektiv och kontexter uttrycks med betydande variation. Kanske den ibland till synes vaga anledningen

till förundersökningen kan bero på vaga ställningstaganden i utredningsrapporterna, eller på att man i förundersökningsrapporten inte tillräckligt tydligt redovisar de bedömningar som gjorts i tidigare skede. Då behöver man generellt bli tydligare med att skriva en hänvisning dit för att inte information ska försvinna på vägen, och för att underlätta för läsaren och användaren av rapporterna. Nedan visas ett par exempel på olika val av ingångar och därmed olika tydliga slutsatser.

Arbeten som bygger på en genomtänkt källpluralistisk metod, med såväl arkivstudier som fältarbete inklusive metalldetektering, är till exempel förundersökningarna av torplämningarna Rosts täppa och Grisavad i Skåne inför nya väg E4. Här har man gjort goda studier av landskapet och de synliga lämningarnas kontexter. Karteringen har inte bara omfattat de fysiska grunderna, som murar, rösen och kolbottnar, utan även riktningar och rörelsemönster, öppningar, bak- och framsidor och brukszoner, det vill säga vad man gjort inom de urskiljbara ytorna: odling, avfallsdeponering, tjärbränning med mera. Här finns även ambitionen att uppskatta arealer och föra en diskussion om ekonomi och självhushållning. Den grävande insatsen var inte stor, men med väl grundade frågor och ett strategiskt arbetssätt, som grundar sig i en helhetssyn, når man mycket långt.

Resultaten presenteras i Förundersökningar utmed E4 i norra Skåne (Jacobsson, 2003), och utvecklas i antologin Människorna och skogen. Arkeologiska platser i Örkelljungatrakten (Anglert & Lagerås, 2008). Här beskrivs hur man, trots att man inte fick tillåtelse att gå vidare med en undersökning (Grisa-

vad), kan utvinna ny kunskap också vid en förundersökning. Detta kräver dock förståelse och väl valda metoder. En detalj att lyfta i fråga om lägenhetsbebyggelser är att en husgrund med spismursröse (Rosts) inte kunde urskiljas förrän man började undersöka vad som såg ut som ett odlingsröse. Just detta, att stenrösen kan dölja en husgrund, tyder på en viktig kunskapslucka som resultaten från flera arkeologiska förundersökningar visat. Detta problem uppmärksammas av Jönköpings läns museum, som i en inventeringsrapport skriver ”Här fanns ett röjningsröse med någon fortsättning av stenarna åt öster. Lämnningen kan vara en husgrund där röjningsröset egentligen är ett spismursröse, men ingen säker bedömning gick att göra” (Vestbö Franzén, 2014, s. 9).

Som nämnts dyker det ibland oväntat upp lämningar efter torp när man förundersöker andra fornlämningsmiljöer. De har alltså inte funnits med på tillgängliga kartor, eller inte efterlämnat grunder som varit synliga i terrängen. Det saknas därför planerade förberedelser för att ta hand om dessa lämningar arkeologiskt. Ett exempel från Huddinge finns i rapporten *Stenålder i Vistaberg* (Wertwein, 2016). Här var syftet att avgränsa förhistoriska boplatser. Inom en av ytorna syntes en förhöjning, som efter schaktning visade sig vara ett spisröse. Fynden daterade lämningen till 1700-tal. Länsstyrelsen kontaktades, och det beslutades att göra en översiktlig kartstudie samt en specialinventering av närområdet. Någon arkivstudie skulle inte ingå. Det fanns alltså mycket lite tid till arbetet eftersom det endast var budgeterat för avgränsning av den förhistoriska boplatzen, och det beslutades att även lägenhetsbebyggelsen skulle han-

Figur 17. I samband med undersökningar för E4 i norra Skåne berördes en torplämning, Rosts täppa, av en förundersökning. Här var det möjligt att i detalj rekonstruera torparnas vardagslandskap genom att man karterade ett större område än just det som låg inom exploateringskorridoren. Efter Knarrström, 2008b, s. 81, figur 2. Bearbetning av Annika Knarrström och Staffan Hyll, Arkeologerna, SHM.

teras inom befintlig budget. Vid inventeringen noterades förutom huslämningen en källargrund, en brunn, en äldre vägbank och ett vattenhål. En särskilt värdefull insats var att man också identifierade en ängsyta (60x35–40 meter stor) och en åker (110x55 meter stor). Det är mycket sällan arealer nämns i samband med lägenhetsbebyggelser, annat än att de vagt omnämns som ”små”, om de alls diskuteras. Här har vi ett drygt tunnland åker och om ängsytan periodvis varit odlad också, så handlar det om 1,5 tunnland totalt.

Av de insamlade rapporterna framgår att det är någorlunda vanligt att man inte går vidare efter förundersökning av lägenhetsbebyggelser med fornlämningsstatus. Anledningen är då huvudsakligen att man anser att mer information inte går att utvinna vid en undersökning. Man har en kartering och vissa mer eller mindre fyndrika schakt, och man har en mer eller mindre fyllig kart- eller arkivstudie, och detta anses få räcka. Som exempel nämns här tre förundersökningar som kom att räknas som undersökningar.

Den första är en undersökning i Borås kommun av en järnframställningsplats från yngre romersk järnålder, *Blästbrukslämningar i Brämhult* (Gustavsson, 2016). Centralt i järnframställningsplatsen låg resterna efter en backstuga. Den, och även frågor om koppling till övriga lämningar inom fornlämningen, beaktades inte vid förundersökningen. En kartkontroll i begränsad omfattning gjordes, men eftersom backstugan fanns på 1890–1897 års karta men saknades på 1809 års karta bedömdes den som ung och därmed som en övrig kulturhistorisk lämning. Härutöver snävades fornlämningens område in till att endast omfatta de förundersökta blästbrukslämningarna.

Nästa förundersökning, i Eskilstuna kommun, som kom att utökas och gälla för en undersökning, redovisas i *Smedjan vid Bryggartorp och smedjor och en backstuga vid Tveskifte* (Strucke & Englund, 2015). Det rör sig om en backstuga (här använt som synonym för jordkula) och en annan torplämning. Här hade bedrivits ett tämligen storskaligt smide, och den ena platsen var känd för att ha hyst smeder. Utöver smedja och husgrunder fanns en brunn, väg, gränsröse, stenpackning, kulturlager, stenmur, röjningsröse och ässja. I närheten nämndes åkervretar. Lämningen var delvis mycket fragmentarisk, och daterades till 1600–1800-tal. Trots skador och yngre rivningsmassor kan denna plats ha lämpat sig för en något högre ambition med ett landskaps- och rumsligt perspektiv. Man hänvisar till äldre kartor, men visar eller analyserar dem inte djupare, till exempel avseende annan bebyggelse i närområdet, åkerarealer och produktion. Också artefaktmaterialets innebörd hade kunnat diskuteras mer, såsom förekomsten av rikligt med spik i backstugans inre och en möjlig koppling till de undersökta smedjorna.

Ännu ett exempel är *Uppe på berget. Röseområden, granater och vikingatida keramik i Elmås och Alered* (Kadefors, 2014). Inför en planerad vindkraftspark vid Alered, Halland, förundersöktes delar av röjningsröseområden med husgrunder och fågata. Fokus var att dels identifiera rösen som innehåller gravar, dels att försöka datera röjningsrösen. Nu var detta en begränsad insats, eftersom markingreppen i samband med vindkraftsetableringen inte skulle bli omfattande. Dock hade en kartering, tillsammans med en rektifierad laga skifteskarta från år

1870 kunnat ge mycket mer kunskap, särskilt som de karterade rösen sträckte sig långt utanför den åkermark som var noterad på den karta man hänvisar till. En översiktlig kartanalys är gjord, men ingen arkivgenomgång. Det är dock möjligt att detta hade gjorts tidigare, eftersom det är frågan om en förundersökning. Mycket bra och informativa är de inmätningar av rösen och husgrunder som gjordes (Kadefors, 2014, fig. 7 och 13). Karteringarna antyder ett område som andas lång kontinuitet, eventuellt i flera återkommande perioder, inte bara ett torp i slutet av 1800-talet (då torpen snarast upphört). Som grund för beslutet att betrakta lägenhetsbebyggelsen som ung, och att därmed ingen undersökning skulle ske, var att det fanns borrhål i stenar i det röjningsröse man förundersökte. Metoden att borra och spränga bort större odlingshinder är sen, och därför bedömdes hela miljön vara av yngre datum.

I en tredjedel av de studerade förundersökningsrapporter som rör lägenhetsbebyggelse bedömer man att en arkeologisk undersökning bör ske innan lämningen tas bort. I dessa fall är motiveringen oftast en god och sammanvägd bedömning av den vetenskapliga potentialen utifrån arkiv, fynd, bevarandegrad och förekomst av synliga husgrunder. Detta uttrycks bland annat i rapporten *Tägen – en bebyggelselämning från 1600- och 1700-tal* (Emanuelsson, 2009), där man betonar vikten av att undersöka torplämningar därför att vi saknar kunskap inom så många områden.

Ett annat exempel på föreslagen undersökning är då Karlstads kommun ville anlägga en kyrkogård vid Edsgatan och Höja (Wallbom, 2015). Planerna för-
anledde en förundersökning av en by- eller gårds-

tomt och tre torplämningar. Det arkeologiska arbetet koncentrerades till bebyggelselämningarna och deras datering. Arkiv och kartor är använda på ett relevant sätt som ger en stabil datering till före 1850. Arkiven ger intressanta uppgifter om en torpare som är violinmakare och en annan som är soldat. Exempel ges på mycket innehållsrika bouppteckningar. Vid schaktningen vid torplämningarna noterades omfattande mängder fynd. Det finns av flera skäl alltså en stor vetenskaplig potential, även om inga undersökningsteman lyfts fram. En tänkbar inriktning för en kommande undersökning kan vara skillnaden i status, villkor och försörjning mellan soldater och övriga torpare. Det finns också talrika rödgodsfat som kan indikera mjölkproduktion (skumningsfat?). Slutligen har lämningarna potential att bidra till kunskapsuppbyggnad om hela området i fråga om näringar, sammanhang, kronologi, landskapsförutsättningar och arealer.

En ännu inte så ofta använd metod är vegetationshistoriken. Här finns en stor utvecklingspotential inom teman som arealer och markutnyttjande, men även rörande kulturväxter till nytta och prydnad. Speciellt när det handlar om torparnas ekonomi, odling och arealer krävs källpluralistiska metoder. Det biologiska kulturarvet är en av dessa källor.

En växtinventering beskrivs i rapporten *Gravar, stensträngar och torp i Hägerneholm* (Appelgren, 2010). Vid denna förundersökning nära Arninge, Täby, schaktades inte utan arbetet bestod av inventering och kartstudier tillsammans med växtinventeringen. Det förundersökta torpet Sjöstugan konstateras finnas på kartor från 1851 och framåt, medan en äldre

karta från 1691 inte visar någon bebyggelse, bara vretar. Utifrån detta bedömer man att torpets tillkomsttid är oklar. Vid inventeringen identifierades och karterades två torpgrunder, två källargrunder, stenrader, en fägata, röjda ytor och tre odlingsrösen. Kulturväxterna inventerades i november, vilket inte är optimalt. Växter som vanligen kopplas till äldre, rural, bebyggelse identifierades, bland annat apel, hallon, krusbär och olvon, liksom växter som indikerar brukad eller betad mark. Vanliga torpväxter som liljeväxter, syrener och pioner, saknades dock. För att få en bättre bild över torpets närområde gjordes kartering även utanför Kulturmiljöregistrets markering, och stenmurar, röjningsrösen och röjd yta noterades. Karteringen av de synliga lämningarna inom hela den sammanhängande miljön, med en idé om markanvändning och arealer utifrån växterna, ger ett synnerligen bra underlag för fortsatt arkeologiskt arbete (Appelgren, 2010, s. 11, fig. 5).

Ännu längre i arbetet med det biologiska kulturarvet har man gått i *Syrener i ruiner* (Sköld & Svensson, 2008). Rapporten är ett undantag i detta sammanhang, eftersom den inte redovisar ett arkeologiskt arbete med beslut enligt kulturmiljölagen, utan sammanfattar arbetet med projektet "Syrener i ruiner", som bedrevs i Västmanland 2007. På varje plats gjordes en noggrann växtinventering, sökande efter äldre foton på torpet samt en kartering av grunderna. Rapporten syftar till att sprida den metod som utvecklats i Västmanland under tre års inventeringar av det biologiska kulturarvet. Detta är en intressant metod, som absolut i tillämpliga fall tillför viktig kunskap till det arkeologiska arbetet.

Glimtar ur arkiven

Även när det gäller förundersökningar går det att fundera på vad ett aningen djupare grävande i arkiven kunnat hjälpa till med. En stabil kronologi ger en tydligare inplacering i den stora historien, liksom ett fastare underlag för såväl den vetenskapliga potentialen som formuleringen av frågor. Några korta nedslag i såväl kartor som skriftliga källor har därför gjorts.

Ett torp, Sjöstugan, kan enligt förundersökningen inte beläggas före 1851, eftersom det saknas på 1691 års karta (Lantmäteristyrelsens arkiv, akt A108-36:1) men noteras på konceptet till häradskartan 1901–1906 (Rikets allmänna kartverk, blad 75-10 Rydboholm). När man ser närmare på nämnda karta från 1691 syns att den är orienterad på ett annorlunda sätt, med väster uppåt, något som gör den svårare att tolka. På kartan finns, någorlunda nära den plats där man efter kartrektifieringen tolkat att Sjöstugan bör ha legat, en markering med "gammalt torp". En titt i Täby kyrkoarkiv (Riksarkivet, Digitala forskarsalen), visar att Sjöstugan existerade och beboddes av en torpare 1748–1751. Om denna snabba studie gjorts hade en stabil datering till minst 1750-tal uppnåtts. Detta leder sedan till frågan om hur Sjöstugan förhåller sig till 1691 års "gamla torp" – är det samma eller ett äldre läge för torpet? Häradskartan bidrar med ännu ett sammanhang. Här syns att Sjöstugan finns i en miljö som också innefattar Grindstugan och ett båtsmanstorp. Fanns det ett samband mellan dessa torp?

Vi har även ett exempel på en backstuga som låg vid blästbrukslämningar från järnåldern. Backstugan sägs saknas på kartor som är äldre än 1890-tal,

bedöms därför sakna lagskydd och lämnades utanför förundersökningen. En intressant aspekt här är att hemmanet Kärä, på vars mark lämningarna ligger, är en liten enhet som år 1790 togs upp på en sedan länge öde gammal fastighet. Kartan (Lantmäteristyrelsens arkiv, akt O23-13:1, inägoutbrytning) ger en hel del information om bakgrunden och berättar även vilka de sedan tidigare upptagna tegarna är. Är det i själva verket speglingar av en medeltida ödegård? På storskifteskartan 1867 syns två backstugor (Lantmäterimyndighetens arkiv, akt 15-brä-13). Hur förhåller sig dessa till undersökningsområdet? Nämda kartor används inte i undersökningen. Här kunde alltså möjligen en arkivstudie och en djupare tolkning av kartinformationen ha givit en stabilare grund för antagandet om tillkomsttid.

Reflektioner och sammanfattande diskussion

Även i förundersökningsrapporterna finns en markant skillnad på den vikt information i landskap, kartor, arkiv och kamerala handlingar tillmäts, vid sidan av variationen i ställda frågor, arkeologiska metoder, ambitioner, resultat och tolkningar. Det råder ofta tvekan om hur de obesuttnas bebyggelse ska sättas in i ett sammanhang, och då avses landskapsmässigt, resursmässigt, socialt, kronologiskt och kameralt sammanhang, liksom kopplingen till de vågrörelser som har med lagstiftning och befolkningsfluktuationer att göra.

Kartering av ett tillräckligt stort område framstår som grundläggande. Sambandet med ytterligare lämningar, som vägar, övriga husgrunder, odlingsytor, murar, rösen, kolbottnar med mera, behövs för att

förstå rumslig organisation, landskapsutnyttjande, torpens placering, riktningar och brukszoner, liksom för att kunna använda andra rekvisit än ålder som grund för statusbedömning. Detta arbete utförs ändå inte alltid, vilket kan bero på att man tänkt sig att det ska äga rum i undersökningsskedet, vilket i så fall borde framgå av rapporten.

Kunskapen om det biologiska kulturarvet kan, där bevarandeläget är tillräckligt gott, även användas för att översiktligt bedöma storleken på de arealer som använts för spannmålsodling, eller som indikerar bete, invid till exempel ett torp. Det kan därmed öppna för analyser som kan svara på frågor om avsaluodlingar, riskspridning med mera. Som ett gott exempel på hur information om växter kan användas tillsammans med övriga lämningar, måste *Syrener i ruiner* nämnas (Sköld & Svensson, 2008). Att kombinera information om förekomsten av kulturväxter med en noggrann kartering av de fysiska lämningarna förefaller vara en metod som med fördel kan utvecklas vidare.

Eftersom grundforskning behövs om de obesuttnas kulturarv, är förundersökningsskedet ett viktigt tillfälle att samla data som handlar om brukszoner, arealer, kamerala förhållanden, kronologi, landskapets förutsättningar, bebyggelse (framträdande/undanskynt), rörelsemönster (framsida/baksida, öppningar, stigar, vägar) och näringar, kopplat till såväl fynd som omgivande spår i landskapet.

Arkeologiska undersökningar

Det sista steget innan en fornlämning tas bort är undersökningen. Arbetet med dokumentation, tolkning och tillvaratagande av fynd görs för att ersätta

Figur 18. Ofta går det att hämta information om torpens åkerareal, vägar, topografi, läge inom fastigheten och övriga iakttagelser från kartan med textakt. Kartutsnittet här är från 1692 och visar byn Olstorps två hemman (Kaga socken, Linköping), samt ett torp öster därom, markerat med G och en hussymbol. Läget för bebyggelsen är idag öde, och platsen är i Kulturmiljöregistret betecknad med Kaga 23:1. Kartan visar att torpet ligger alldeles i kanten av fastigheten, och delvis skymt från byn av ett stycke kuperad mark, "Oduglig backe". Torpet disponerar enligt lantmätaren 1 tunnland och 14 kappland, det vill säga cirka 7 000 kvadratmeter. Åkern, markerad med H, ser ut att brukas i tvåsåde, vilket halverar den areal som besås och skördas årligen till drygt ett halvt tunnland. Detta är långt under den areal som brukar beräknas räcka för husbehovet. Som jämförelse har Olstorp per hemman 11 tunnland i bruk årligen. Lantmäteristyrelsens arkiv, geometrisk avmätning, akt D17:30. Bilden är beskuren.

den borttagna lämningen med kunskap. Tolkningen, som baseras på dokumentation, analyser och fynd utifrån i förväg formulerade frågor, är ett sätt att tillgängliggöra och bevara fornlämningen för framtiden.

Som tidigare nämnts finns ofta en osäkerhet om hur man tar sig an lägenhetsbebyggelser. Generellt är utgrävningarna tekniskt sett väl genomförda. Det är användandet av olika källor, förståelsen av landskapsperspektivet och den enskilda lämningens relation till den stora historien om torpbebyggelsen som i flera fall bör utvecklas mer för att hålla en högre vetenskaplig kvalitet. En komplicerande faktor är att det inte är ovanligt att lämningarna uppmärksammas först under en pågående undersökning med en helt annan, vanligen förhistorisk, inriktning. Då blir

det svårt att dels över huvud taget få tid till att ta sig an lämningen på ett bra sätt, dels hinna med de arkivstudier och karteringar som kan placera platsen i sitt sammanhang. Dessa överraskningar kunde ha förhindrats eller minimerats om man även inför undersökningar av en förhistorisk lämning har med sig tanken på platsers långtidsutnyttjande, och har "läst" landskap och kartor för att se indikationer på den historiska fasen, innan man sätter igång arbetet.

Med undantag av de förundersökningar (och utredningar) som fått gälla för undersökning, så ingår 13 undersökningar bland de insamlade rapporterna. Metodval och frågor skiljer sig avsevärt åt, liksom länsstyrelsens beslut om hur stora resurser i fråga om tid och kostnad som får användas.

Rapporterna och glimtar ur arkiven

En arkeologisk undersökning betyder vanligen att en arkeologisk, grävande, metod ingår. Det finns också exempel på annorlunda angreppssätt. Här nämns ett par exempel på sådana undersökningar.

I ett fall handlar det om en icke-grävande landskapsanalys, här i betydelsen kartanalys, och den redovisas i rapporten *Sandsbro* (Wennstedt Edvinger & Connellid, 2004). De två torp som berörs diskuteras kortfattat, medan de jordägande fastigheterna Tofta och Ekesås (Småland) beskrivs ingående utifrån kartorna (inga skriftliga källor används). Man har på ett förtjänstfullt sätt lyft fram en del tillgångar som hörde till torpen, till exempel åkermarken. Ekesåstorpet hade år 1734 ungefär ett och ett halvt tunnland åker i ensäde, samt ängsarealer som kunde föda ett angivet antal kor. Denna information är intressant och viktig: det är sällan torps arealer diskuteras annat än i vaga ordalag som "små" eller "obetydliga", och att faktiskt bedöma arealerna är en viktig del i grundforskningen om torp och backstugor. Här hade man därför sannolikt kunnat utvinna mer arkeologisk kunskap om själva torpen och om torparnas liv, ekonomi och vardag. Det rör sig om två torp under var sin stor jordägare, som ligger mitt emot varandra på var sin sida om vägen, på ett näs mellan två sjöar. Det ena hemmanet äger rätt till fiske – var detta torparens uppgift – vad kunde de arkeologiska fynden och källorna ha berättat? Noteringar finns även om "Smedslyckan" och en byggnad – var detta smedens bostad? Det fanns en del fynd från en tidigare förundersökning. Dessa redovisas i undersökningsrapporten, men vägs inte in i tolkningen.

I diskussionen om källpluralistisk metod, något vi ofta återkommer till, ingår det biologiska kulturarvet, vegetationshistoriken. Det är en metod som blir alltmer använd och som har stor utvecklingspotential både när det gäller levande växter och analys av makrofossil. Stiftelsen Kulturmiljövård (tidigare Västmanlands läns museum) har med start år 2003 arbetat med projektet "Det biologiska kulturarvet" i samarbete med Skogsstyrelsen i Västmanland på uppdrag av Länsstyrelsen i Västmanland. I projektet har en metod för att dokumentera torplämningar utarbetats, se "Syrener i ruiner" ovan, i avsnittet om förundersökningar. Metoden innebär att man använder flera olika sökvägar för att få fram information om ett torp: äldre kartor, fotografier, inventering, muntliga berättelser och arkivmaterial. I den icke-grävande undersökning som redovisas i *Bland ruiner och växter. Tre bebyggelselämningar vid Kvistberga gård* (Svensson & Sköld, 2007) har denna metod prövats. Målsättningen var att dokumentera bebyggelselämningar och en stenmur samt söka deras kulturhistoriska bakgrund. En bra illustration, där växtinventeringen lagts till karteringen av de fysiska lämningarna, har utarbetats på ett pedagogiskt och tillgängligt sätt (Svensson & Sköld, 2007, s. 23, fig. 18). En utvecklingsmöjlighet är att man kan kombinera information om odlade kulturväxter med andra karterade element, brukszoner och vägar. Man beskriver växterna som finns, och vad de använts till i folkmedicinen och kan i det här fallet konstatera en överväxning av humle. Var detta rester efter en humleodling till husbehov, arrende eller för avsalu? Vidare säger man att detta är ett torp som övergått

till att bli ett hemman. Det finns alltså en tidpunkt för när huset inte längre bebos av underordnade torpare utan övergår till att bli en egen fastighet. En arkeologisk metod hade kunnat hjälpa till att förstå om denna kamerala och sociala övergång, med dess förändrade villkor och status, eventuellt avspeglar sig i byggnadsskick, fynd, biologiskt kulturarv eller näringsfång. Att undersöka en sådan plats hade alltså inneburit en möjlighet att problematisera, och att pröva hypoteser om att ändrade förhållanden kan upptäckas i det arkeologiska materialet.

Ett exempel på en undersökning där arbetet skett med mycket begränsade resurser är *Piteå Biogasanläggning* (Östlund, 2014). Villkoret här för att få ta bort fornlämningarna var att en undersökning i form av en kartering och dokumentation av torpgrunden och den kulturhistoriska kontexten gjordes. Här är det alltså inte fråga om regelrätt arkeologiskt fältarbete utan om arkivarbete, kartering och stickprov med jordsond. Här har man arbetat med personhistoriken, med stöd av uppgifter från bland annat en studiecirkels resultat. Torpgrunden, som ligger på byn Sjulnäs utmark, hade flera synliga grunder utöver själva torpgrunden, plus murar, brunn, röjningsrösen och en rymlig jordkällare som tolkades som en sannolik smedja på grund av sot och kol i botten av den. Med så många bevarade grunder, och på en plats som då ännu så länge var oförstörd, tillsammans med ett tämligen gott källäge, borde betydligt mer information ha kunnat utvinnas med aningen ökad tidstilldelning. Nu gällde denna snabba (en halv arbetsdag) kartering som fullgod undersökning. Även om grävning bedömdes vara helt utesluten,

och därmed ett aktivt bortväljande av vad de arkeologiska fynden kunde ha berättat om vardag, ekonomi och näringar av någon anledning gjordes, så kunde brukszoner, arealer, framsidor/baksidor och kopplingar till vägar ha karterats och illustrerats. En inventering av det biologiska kulturarvet kunde givit information om odlade och betade arealer. Kartornas uppgifter om namnet "Smessen" och "Smesshällan" bör berätta om smide, och en av frågorna till det arkeologiska materialet kunde ha handlat om just detta. En smed som framför allt arbetade med jordbruksredskap nämns av studiecirkeln. En rampformad mur (sannolikt körramp till en lada) talar för att hö lagrades här: man hade alltså sannolikt boskap. Även boskap nämns av studiecirkeln. Om en något större insats tillätits, hade resultatet kunnat ha bidragit bättre till kunskapsuppbyggnaden.

En mer omfattande (två veckors fälttid) undersökning i Halland redovisas i rapporten *Torpet Ene-stugan vid Knebildstorp* (Håkansson, 2009). Man har arbetat med en för bebyggelseundersökningar vedertagen och anpassad grävmetodik med stratigrafi, keramikanalys, byggnadsskick, materiell kultur och skriftliga källor. Torpet, med dess förändringar av status och boende (främst hantverkare), har en lång kronologi. Etableringen skedde senast under 1600-talet (keramiken vittnar möjligen till och med om ett medeltida ursprung), och någon gång under 1700-talet verkar det övergå till att bli en gård. Bebyggelsen flyttades slutligen till en annan plats under slutet av 1800-talet eller årtiondena därefter. Här har man alltså haft möjlighet att följa dagsverkstorp, hantverkare och kanske hemmansägande bönders liv,

speglat i det arkeologiska materialet och byggnadsskicket. Undersökningen visar att den sociala och ekonomiska statusen varierat över tid, en tolkning som bygger på en omfattande keramikanalys. Föredömligt används även lämningar och fynd från förundersökningen i undersökningens analys. Först syns en urban kärnkultur, som ofta karaktäriserar torpen och då särskilt hantverkstorp, och från cirka 1750 övergick keramiken till de typer som vanligen fanns hos bönder. Samtidigt byggs huset om till en trelängad byggnad, och den materiella standarden är över huvud taget avsevärt högre än tidigare. I en bouppteckning från 1839 finns ett och ett halvt tunnland jord med, och en redskaps- och föremålsflora som visar på högre välstånd än tidigare. Detta tolkas som att det nu handlar om en gård och inte ett torp. Samtidigt nämns, okommenterat, uppgiften i ett dokument från 1806 där Enestugan kategoriseras som en backstuga, vilket är intressant. I rapporten slås fast att torpare inte hade rådighet över jord, och det faktum att torpet arrenderade lite jord under första hälften av 1800-talet tolkas därmed som att det inte längre är ett torp utan en gård. Den tolkningen kan vara aningen för snabb. I torparrendena ingick vanligen jord för självhushåll.

Ett motsvarande arbete redovisas i undersökningsrapporten *Tågen – ett dagsverkstorp från 1600-talets mitt till 1700-talets slut* (Runer, 2011). Här redovisas väl underbyggda tolkningar av det arkeologiska materialet, med stratigrafi, faser och kronologi. Man vill sätta torpet i sitt sammanhang, och har därför inkluderat husgrundens närområde i undersökningen.

Tolkningen av de få fynden är att hushållet hade begränsade ekonomiska resurser. Vid förundersökningen tillvaratogs ett glaserat fragment av reliefkakel, bedömt som en del av en kakelugn eller järnkamin med kakeldelar, och detta fynd ledde till tolkningen att den sociala och ekonomiska statusen vid någon tidpunkt förbättrats (Runer, 2011, s. 22). Undersökningen kunde däremot inte bekräfta att en järnspis eller kakelugn funnits i huset, men det fanns kinesiskt porslin, utomhushärdar samt eldpall. Fynden visar en bred flora av verksamheter, såväl hantverk i skinn och läder, ben och trä som vävning, jordbruksarbete och rökning av livsmedel. Kritpipor visar att man rökte. Tolkningen av fynden och av bebyggelsefaserna är ovanligt ambitiös. En lägre ambitionsnivå förefaller däremot ha tillåtits för landskapsperspektiv, resursutnyttjande, arealer, social och ekonomisk kontext samt hypoteser. Ingen diskussion om fynden kan visa om hantverk eller till exempel fiskrökning är för avsalu, eller om det handlar om hushållets behov.

Resultatet från nästa undersökning redovisas i rapporten *Lindvreten och Franstorp – två västmanländska torp från 1700-talet* (Jonsson, 2016). Här ges läsaren en bakgrundsteckning av själva torpbegreppet, och torparnas situation diskuteras. Arkiv och kartor används initierat. Undersökningens fokus var själva husgrunderna och syftet var i första hand att identifiera, och undersöka, just byggnadslämningarna. Byggnader, konstruktioner, kronologi och funktioner är det primära, men bland frågeställningarna ryms även hushållsekonomi, specialisering och bisysslor. Studierna av kyrkoarkiv, mantalslängder,

bouppteckningar och lantmäteriakter ger intressanta resultat, till exempel hur länge torparna stannat på platsen och information om yrken som krögare, stenhuggare, snickare, kolare och bergsprängare.

En för byggnadslämningar anpassad grävmetodik har använts, såväl vad gäller lagerföljder och fynd som byggnadsdetaljer och hustyper. Metalldetektering har också ingått. Bland fynden finns hantverksredskap liksom en hel del kinesiskt porslin, fiskben och en mineralvattenflaska från en brunnsanläggning. På en av platserna noterades enbärsfrön, som indikerar rökning av livsmedel. Arealer, hantverksyrken och koppling till en eventuell ekonomiserad ekonomi diskuteras egentligen inte. Källredovisningen är utförlig, med flera typer av skriftliga källor och med god redovisning av innehållet. Det finns en noggrann genomgång av personhistoriken kopplad till platsen. Med den stora mängden fynd och tillvaratagandet av dessa, samt förekomsten av flera bouppteckningar, kunde möjligen analysen av ekonomi, specialisering, hantverk och status tagits ett steg till. Detta hade hjälpt till att dra slutsatser om villkoren för torparna. Kartanalyser, inventering och kartering kunde ha tillfört ett landskapsperspektiv och berättat om arealer, riktningar (fram/baksida), läge (framträdande/undanskymt) och brukszoner.

Fenomenet att lägenhetsbebyggelse inte sällan flyttas har nämnts vid flera tillfällen. Ett exempel från Norrköping hittas i rapporten *Norrkärr – ett torp från sent 1600-tal* (Carlsson, 2011). Texten innehåller också en kortfattad introduktion till torpväsendet. Undersökningens målsättning var att skapa ett bra referensmaterial för såväl genomförda som kommande under-

sökningar i länet och övriga landet, samt att öka kunskapen om bebyggelsens karaktär och se om den genomgick några förändringar under den tid torpet existerade. En övergripande frågeställning rörde bebyggelsens sociala nivå och konsumtionsstrategi och hur denna förändrades över tid. Vilken typ av byggnader fanns inom tomten, vilken funktion hade de och hur hade de placerats? Fanns det spår av att man sysslat med andra näringar än odling på tomten?

I torplämningarnas närområde fanns odlingsspår som stenröjda ytor, täckdiken och odlingsrösen. Förutsättningarna för en inventering och kartering bör ha varit goda på den skogbevuxna höjdstreckningen. På en intressant illustration (Carlsson, 2011, s. 21, fig. 7) sammanställs resultatet för både hus, odlingsytor och övriga element. Ingen kartering utfördes dock utanför undersökningsområdets gräns, vilket betyder att arealer, brukszoner och övriga lämningar som hört till torpmiljön inte inkluderades.

Både bostadshuset och ett par ekonomibyggnader finns med i undersökningen. Man konstaterar en trädgårdstäppa och en avfallsplats, och det finns slagg som tyder på metallhantverk. I övrigt var fyndmaterialet ganska magert, med en förvånande avsaknad av redskap. Kritpipor finns, bland annat Sveriges enda kända östeuropeiska ”turkpipa” från tidigt 1800-tal. Övriga pipor, från 1600- och 1700-tal, har holländskt och engelskt ursprung.

Förutom yngre rödgods innehåller keramikmaterialet även åtta små fajansskärvor från skålar eller fat (daterbara till c. 1630–1800), åtta skärvor av mineralvattenflaskor i stengods (daterbara till c. 1675–1800) och ett par grönglaserade kakelfragment av

1700-talstyp. Man konstaterar det intressanta faktumet att samma typer av keramik, bland annat av Staffordshiretyp, fanns på torpet som i stadskvarteret Ruddammen i Norrköping under 1700-talet.

Resonemanget i tolknings- och diskussionskapiteln och kart- och arkivanalysbilagan är initierat. Bland annat försöker man relatera tillgängliga arealer till torpets behov. Den lilla arealen på kartan kontrolleras dock inte mot verkligheten. Hantverk finns (slagg) och diskuteras översiktligt. Arkivanalysen visar att flera familjer bott i torpet samtidigt, och att det efterhand övergått till att vara backstuga och startarboende. Kakelugnsrester plus andra fynd av förmodad, men oproblematiserad, högre ståndskarakter beskrivs. Här kan kopplingen till jordägaren, Björnvikens säteri, spela in. Bland annat har säteriets rättare bott här. Den slutsats som dras är att de boende på Norrkärr levde under knappa omständigheter: om än inte i direkt fattigdom så åtminstone påverkt. Påverkt jämfört med vad problematiseras inte. En kort konsultation av storskifteskartan från 1757 visar oss att Norrkärr, som låg under Björnvikens säteri, brukade 20 kappland, det vill säga drygt 3 000 kvadratmeter, och att den tillhörande ängen gav 1,5 sommarlass hö (= c. 318 kg per år). Detta, en åkerareal på omkring ett halvt tunnland, anses i tolkningen betyda fattigdom och backstuga. En intressant diskussion som där kunde ha vidtagit är om själva arealerna verkligen ändrades i takt med den kamerala beteckningen, eller om det handlar om skillnader i arrendevillkoren för torp respektive backstuga. Över huvud taget används en statisk tolkning av skillnaden mellan backstuga och torp, kopplad till fysisk

åkerareal. Man ser också två byggnadslägen, varav det första användes under en kort tid och sedan blev ekonomibyggnad när det nya bostadshuset etablerats. Detta tolkas som att det äldsta (1690) läget är en ekonomibyggnad, alternativt att man byggde upp ett torp här och snart flyttade det och ersatte det med en ekonomibyggnad.

Reflektioner och sammanfattande diskussion

En samlad iakttagelse är att det finns flera exempel på en väl anpassad grävmetodik, liksom kompetent arkivarbete. Ofta finns en vaghet i fråga om den stora historien kring torpetableringar och villkor, vilket gör det svårt att förstå platsen i sin tid och i sitt sammanhang. Därmed följer osäkerhet om vilka frågor undersökningen ska fokusera på och vilka metoder och analyser som bäst bidrar till kunskapsuppbyggnaden. Landskapsperspektiv och frågor om de obesuttnas vardagsekonomi, sociala sammanhang och samhällskontext lyfts sällan fram. Det finns också på många håll ett behov av att fördjupa studierna av historiska kartor och arkiv. Dessutom saknas, åtminstone framgår det inte av rapporterna, ofta kunskap om hur dåtidens regelsystem påverkade möjligheter för torpare och backstugusittare att försörja sig, och därmed saknas frågor om de strategier de obesuttna tacklade denna verklighet med. Olika typer av torpare hade skilda möjligheter till besittnings- och brukningsrätt beroende på vem som var jordägare: om det var bönder, ett bruk eller en herrgård. Den här typen av skillnader diskuteras sällan i relation till det arkeologiska resultatet, och ett tvärvetenskapligt arbetssätt är inte heller vanligt.

De undersökningar som gjorts är generellt sett väl utförda rent grävmetodiskt, men de är framför allt koncentrerade till husgrunder. Insatserna görs ofta utan några uttalade hypoteser eller (uttalad) förförståelse. Samma sak gäller tolkningarna. Till exempel uppmärksammas ofta hantverksspåren bland fynden eller anläggningarna, men utan att detta diskuteras i tolkningen. Faktorer som arealer, gränser, närområdets synliga lämningar, riktningar, biologiskt kulturarv och kamerala förhållanden berörs sällan. Ibland är arkeologiska insatser som rör de obesuttnas lämningar bara biprodukter till större undersökningar av andra objekt, vanligen förhistoriska lämningar.

Det finns också ett stort behov av ett skarp resonemang om grundläggande frågor som åkerstorlek, landskapsutnyttjande, materiell kultur och inte minst frågor kring betydelsen av hantverk, monetär ekonomi och mångsyssleri. Detta kräver tvärvetenskapliga ingångar. Obesuttenheten lämnas oftast opproblematiserad. Skillnaden mellan gård (hemman) och lägenhetsbebyggelse är ibland degraderad till att handla om hur stort huset och arealen är, eller om fyndens karaktär. Underordningen, såväl ekonomisk som social, ligger generellt inte till grund för hypoteser inför undersökningen.

Den förförståelse man vanligen har, och det man söker bekräfta genom undersökningen, är fattigdom, och om endast få fynd noteras anses detta bekräfta ett påvert liv. Det finns en kunskapslucka här. Vi vet inte hur fattigdom materialiserar sig, vad som är smått/stort, mycket/litet, och denna kunskapslucka bör de arkeologiska insatserna sträva efter att fylla. Variationen är stor och täcker allt mellan de riktigt

eländigas och utfattigas bostad, till vad som utifrån yttre faktorer som husstorlek och fyndmaterial att döma snarast motsvarar ett hemman.

Kol och tjära. Exempel på arbetets lämningar i den antikvariska praktiken

Utöver torpruiner finns lämningar av andra verksamheter som ofta förknippas med de obesuttna: kolning, tjärframställning och skogsarbete. En del av dessa lämningar blir också ibland föremål för arkeologiska insatser. En översiktlig genomgång av rapporter som rör kolbottnar, kolarkojor och tjärdalar har gjorts. Inte minst är det viktigt att adressera problematiken kring om dessa lämningar ska betraktas som fornlämningar eller övriga kulturhistoriska lämningar. Sökandet efter rapporter över arkeologiska undersökningar som berört utmarksrelaterade lämningar avgränsades till de som finns i Riksantikvarieämbetets databas Samla. En illustration av hur urvalskriterierna fastställts är att ordet "kolbotten" ger 223 mer eller mindre relevanta träffar i hela materialet, men bara 5 träffar vid titelordssökning. Detta förklaras av att rapporttitlar, som tidigare nämnts, ofta är en redovisning av det planerade projektet eller planen, exempelvis vindkraft eller en ny detaljplan, inte det arkeologiska resultatet. Sökning med en avgränsning till ämnesord verkar däremot vara en framkomlig väg för en kort och översiktlig datafångst. Antalet ämnesord som kan noteras för varje rapport som laddas upp på Samla är begränsat, så om man prioriterat att välja "Kolningsanläggning" (kolbotten, kolningsgrop), "Skogsbrukslämning" (oftast en samling kolbottnar) eller "Kemisk industri" (vanligen tjärdalar) som ämnesord till rapporten, så

Figur 19. Tavlans av Carl Kjellin (1862–1893), Utdrifning ur kolmila, levandegör arbetet med att tömma en färdig mila på sitt innehåll. Foto: Bertil Wreting, Nordiska museet.

behandlar rapporten åtminstone i viss omfattning dessa lämningar. Detta skiljer sig från användande av samma begrepp i fritextsökning, där träffarna kan vara fullständigt irrelevanta för det specifika syftet. Vi har därför valt att avgränsa sökandet till ämnesord.

Om vi fortsätter exemplet med kolbottnar, så finns det 83 ämnesordsträffar på "Kolningsanläggning", 11 träffar på "Kemisk industri" och 7 träffar på "Skogsbrukslämning". Vissa träffar syftar på samma rapporter som tidigare samlats in vid sökningar på "Lägenhetsbebyggelse". Samtliga träffar på ämnesorden "Skogsbrukslämning" och "Kemisk industri" har gått igenom, tillsammans med ett urval på ett tjugotal av de totalt 83 träffarna på ämnesordet "Kol-

ningsanläggning". Enstaka rapporter har samlats in från referenser ur rapporter från Samla. Totalt har 38 rapporter samlats in: 14 arkeologiska utredningar steg 1, 16 utredningar steg 2 samt 5 förundersökningar och 3 undersökningar.

Rapporterna

Det arkeologiska hantverket, metodiken och dokumentationen, är överlag väl genomfört. Arkeologarbetet koncentreras dock främst på själva lämningen, dess storlek och konstruktion. Det är ännu tydligare när det gäller skogsbrukslämningar än lägenhetsbebyggelse att det större sammanhanget i stor utsträckning saknas. Det förefaller finnas en

osäkerhet kring hur en ramberättelse som bygger på topografiska, kamerala, ekonomiska och sociala faktorer kan formuleras för att användas i de aktuella projekten, och det finns tämligen ofta, även här, otillräckligt djup i användandet av kartor och arkiv. De riktade frågorna och föreställningen om vad undersökningen kan bidra med för att förstå människan i det samtida sociala och ekonomiska perspektivet, alltså själva utgångspunkten för den arkeologiska insatsen, blir därmed gärna diffusa, vilket leder till vag behandling av lämningarna som del i ett större sammanhang.

Det är delvis andra arkeologiska utförare än vid de arkeologiska insatser som rör lägenhetsbebyggelse som är representerade när det gäller lämningar efter skogsbruk eller kemisk industri. Det verkar finnas en geografisk faktor i lämningstypen som förklarar detta, kanske också en varierande vana vid, eller intresse för, skogsbrukslämningar hos länsstyrelsen. Utförarnas kompetens varierar, liksom i lägenhetsbebyggelserapporterna, och rapporternas användbarhet och måluppfyllelse varierar därmed också.

UTREDNINGAR

De flesta av de rapporter som ingått i studien är utredningsrapporter, och i dem är syftet att avgöra om de berörda lämningarna är skyddade av kulturmiljölagen eller ej. Ofta handlar det om att placera lämningarna på endera sidan av året 1850, vanligen det enda rekvisit som lyfts fram, och bedömningen vilar i varierande grad på en diskussion om rimlighet och sammanhang. Datering är svår: detta är lämningstyper som nästan aldrig noteras på kartor eller

i andra källor annat än indirekt. En bedömning av rimlig etableringstid behöver bygga på en diskussion av kontext, liksom sammanvägning av flera olika källor eller indicier. Vänder man sig till lämningstyp-listan och de generella rekommendationerna där (Riksantikvarieämbetet, 2018a) räknas kolningslämningar, undantaget kolningsgropar, till "övriga kulturhistoriska lämningar", om de inte kan antas vara tillkomna före 1850.

Det finns exempel på utredningar med relevant bakgrundsteckning i form av sammanhang kombinerat med inventering. Ett exempel är en fördjupad kultur- och fornlämningsinventering inom västra Åsnenområdet i Kronobergs län (Klang & Nilsson, 2014), inför den planerade nya nationalparken vid Åsnen. Beskrivningen av de utmarksrelaterade lämningarnas rimliga datering, samt deras roll i ekonomin och som grund för nya kommunikationsstråk i landskapet, visar på en ambition till ett samlat grepp. Målet har varit att besökarna i miljöerna ska kunna se de skilda fornlämningstyper som karaktäriserar området och som är viktiga för att förstå den kulturhistoriska utvecklingen.

Uppmärksamhet på att olika typer av lämningar åtminstone indirekt kan datera varandra lyfts fram i ett exempel från Älvsby socken i Norrbotten (Östlund, 2015). Här noteras helheten, att miljöns olika delar, husgrund, tjärdalar, kolbottnar och kolarkojor, har samband med varandra. Man resonerar sig fram till att de är samtida med den bybebyggelse som finns i området norr därom (Östlund, 2015, s. 12), och tolkar därför miljön som 1700- och 1800-tal. Man förordar hänsyn men, trots dateringsbedömningen och

den goda vetenskapliga potentialen vad gäller såväl utmarksrelaterade näringar som samisk närvaro (här finns karaktäristisk barktäkt), föreslås inte miljön få status som fornlämning.

Samma sak gäller en utredning i Lindesbergs kommun. Här finns en introduktion till kolningsverksamheten, liksom en givande diskussion om sammanhang och koppling till Frövifors bruk, 1558–1890. Trots denna tolkning av sammanhang och därmed en indirekt datering, bedöms lämningarnas status strikt enligt Riksantikvarieämbetets lämningstyp lista som ”övrig kulturhistorisk lämning”, och därmed förordas inga fortsatta arkeologiska insatser (Bondesson, 2016).

Intresset är generellt större för äldre än för yngre lämningar sannolikt beroende på utförarens och länsstyrelsens sedan lång tid uppbyggda kunskap och inarbetade arbetssätt. Exempelvis gjordes två på varandra följande arkeologiska utredningar (etapp 1 respektive etapp 2) i närheten av Villingsberg, Lekebergs kommun i Örebro län. Båda utredningarna kom till samma slutsats: kolningsanläggningarna (såväl kolbottnar som kolarkojor) är inte fornlämningar och lämnas utan fortsatta arkeologiska insatser. Ett möjligt boplatssläge, som noterades vid etapp 1-utredningen, gick däremot vidare till utredning, etapp 2. Någon förhistorisk boplatz fann man inte vid etapp 2-schaktningen, däremot konstaterades ännu fler kolningslämningar. Inga fortsatta arkeologiska undersökningar föreslogs (Andersson, 2017; Westrin, 2014).

Det framgår inte av de ovan nämnda utredningarna i Lekebergs kommun om man använt tillgänglig litteratur eller information från ortnamn och kar-

tor i syfte att föra ett resonemang om kontext och datering. Området ligger inom Villingsbergs bruks ägor. Bruket förefaller ha varit i drift från mitten av 1600-talet och framåt. En översiktlig arkivkontroll visar att det finns kartor som inte använts, alternativt inte redovisats, till exempel Lantmäteristyrelsen, akt S38-32:3, år 1703, karta över villings- eller funkhamrarna, samt Lantmäteristyrelsen, akt S38-32:2, år 1812, över Villingsbergs bruks rekognitionsskog. Det är inte självklart att just dessa kartor kunnat ändra dateringen av lämningarna, men med tanke på brukets ålder och utredningsområdets läge inom brukets skog, förefaller äldre dateringar sannolika.

En rapport betitlad *Kolbotten och färdväg i Torphyttan* går inte längre i tolkningen av de berörda kolningsanläggningarna än att man noterar att det finns kol i dem, och noterar måtten på kolbottnarna. Vad man söker efter är boplatzlämningar från järnålder, eftersom sådana finns i närområdet (Westrin & Löjdström, 2017). Häradskartan (Rikets allmänna kartverk) har använts, men inte analyserats. Kartan visar Torphyttan, och i närheten finns även kalkugn, tegelbruk, såg, bergsmansbostad och mängder med torp. Dateringsbedömningen bör ha kunnat vila på stabilare grund, och till och med möjligen kommit till en annan slutsats. En snabb kontroll visar såväl att Torphyttans verksamhet lades ner i slutet av 1800-talet, som att Torphyttan var en by med 1600-/1700-talsbelägg enligt Ortnamnsregistret. Det finns även gott om äldre kartor över Torphyttan, textrika och med flera torp nämnda, något som därmed daterar torpen och med stor sannolikhet även skogsbrukslämningarna till före 1850.

Som antytts vid flera tillfällen är det nödvändigt att ha tillräcklig kunskap om den lämningstyp man hanterar för att förstå den vetenskapliga potentialen, så att arkeologin kan leda till såväl rimlig datering som ökad kunskap. En rapport som innehåller en bra sammanfattning om kolmilor, såväl deras typer som användningstid och användningssätt, är *Kallmora*:

Huvuddraget är att kolningsgropar finns från äldre järnålder och framåt, liggmilen börjar brukas under medeltid och kan kopplas till framväxten av de medeltida hyttorna, medan de många resmilorna hör till brukens storhetstid från 1600-talet och upp i 1900-tal. Detta är inte en helt rätlinjig utveckling, de olika metoderna överlappar varandra och kolning i resmilen kan vara av avsevärd ålder liksom kolningsgropar använts långt fram i tiden (Jensen, 2004). Bland annat har under det senaste decenniet ¹⁴C-analyser av kolbottnar visat att resmilor förekommer redan under medeltid (Pettersson, 2006 och 2009). Likaså finns det exempel på liggmilor med sena dateringar (Hennius m.fl., 2005). Förekomsten av de båda miltyperna, liggmilen och resmilen, varierar i frekvens i olika delar av landet, och har delvis använts parallellt. Från Uppland finns ett exempel på att en liggmila har anlagts ovanpå en resmila (Pettersson, 2009). (Holm, 2013, s. 13.)

Samma insikt finns bland annat även i rapporten *Södra Stigamo etapp 2* (Gill, 2011). Även i rapporten *Kolning och tjärbränning vid Enemossen* (Forenius & Lindberg, 2016, s. 29) bekräftar dateringar från till exempel Lerbäck att det kolats i milor och gropar parallellt under 1700-talet, och man beskriver även

tillvägagångssättet att anlägga mindre milor, där man kolat färdigt den ved som inte blivit genomkolad i en större mila. Denna typ av små milor kallas vanligtvis fant eller brandpuk. Möjligen kan dessa tolkas som kolningsgropar om man inte är bekant med processen. I rapporten nämns även tillvägagångssättet att kola flera gånger på gamla kolbottnar (Forenius & Lindberg, 2016, s. 30).

Ännu en utredning, dock utförd före 2014, gör en utförlig genomgång av markanvändningen och sätter den stora mängden kolningslämningar i samband med de 1600-talsbruk som finns i närheten (Björklund, 2010). Trots alla källor som behandlar de närbelägna 1600-talsbruken, bedömdes kolningslämningarna inte som fornlämningar. Platsens kulturmiljövärden, och projektets konsekvenser för dessa, diskuteras utifrån fysisk och visuell påverkan på befintliga fornlämningar, det vill säga ett röse och en fångstgrop, samt lämningar som stenmurar och röjningsrösen. Enskilda objekt lyfts fram snarare än kulturmiljöns helhet med tidsdjup, bebyggd miljö, inklusive den nu försvunna lägenhetsbebyggelsen, samt kopplingen till de bruk som närmast dominerat området.

FÖRUNDESRÖKNINGAR

I en förundersökning, *Kallmorberget*, har man låtit den nya lagens tidsgräns motivera att man arbetat med att datera både runda (resmilor) och rektangulära (liggmilor) kolbottnar (Gatti & Jensen, 2015). Traditionellt anses ju de runda vara yngre och de har därför generellt inte bedömts som fornlämningar. Resultatet visar att ingen tidsskillnad kan kopplas

till milans form. De hamnar alla i samma huvudintervall, och bedöms höra till Härads hytta. De flesta kolbottnar dateras (standardavvikelse 1 sigma) till 1450–1650. Man kan således inte använda kriteriet form som daterande element, utan kontexten bör vara det som avgör. Det är till och med så att den utredning som föregick denna förundersökning (Holm, 2013) bedömde en samling kolbottnar som fornlämningar endast därför att det ingick en liggmila bland dem. Detta hade knappast gjorts innan den nya lagen, och troligen inte nu heller, eftersom de generella bedömningarna av status kvarstår i Riksantikvarieämbetets rekommendationer.

En annan slutsats kommer man till i rapporten *Ett röjningsröseområde vid Södra Stigamo* (Björklund, 2017). Här noterar man att kolbottnarna är lämningar efter runda kolmilor som sannolikt använts för att producera kol till Tabergs bergslag i Småland, med start under 1400-talet men med störst intensitet från 1600-talet fram till och med 1800-talet (Björklund, 2017, s. 14). Man nämner även en 1600-talskarta som innehåller texten ”kolskog”. Trots detta förordas ingen undersökning av området, varken i fråga om milornas datering och konstruktion eller kartering och analys av markanvändning och bebyggelsehistorik. Områdets röjningsrösen dateras till medeltid och nyare tid och ett pollendiagram indikerar att odling upphörde omkring 1700. Detta borde leda till funderingar kring förändringar då kolningen tog över skogens resurser, och odling verkade upphöra. Hur påverkade det människor, såväl gällande resursanvändning som ekonomi och bebyggelse, inklusive lägenhetsbebyggelse, i området?

I den utredning som föregick förundersökningen konstaterades mängder av skogsbrukslämningar. Man kopplar dem till Tabergs bergslag, alltså till en intensiv period under 1600- och 1700-talen, men endast en kolbotten dateras (1690–1960), och samtliga skogsbrukslämningar bedöms trots datering och kontext som ”övriga kulturhistoriska lämningar”, medan flera röjningsröseområden föreslås gå vidare till förundersökning (Gill, 2011).

UNDERSÖKNINGAR

Att det arkeologiska resultatet beror på hur initierad undersökningen är framgår tydligt i rapporten *Liggmilan på Bäckedal* (Lööv & Rahm, 2017). Denna är väl utförd, initierad och påläst om själva milans konstruktion och användning. Dessutom kunde man konstatera förekomsten av en tändtrumma, ett konstruktionselement man inte känt till tidigare. Man kunde också påvisa att milan använts flera gånger. Just denna liggmila daterades till 1500-talet. Undersökningens fokus var just detta, konstruktion och användningssätt, vilket är utmärkt för att visa hur man förstår och tar sig an en liggmila, vad man ska söka efter och hur man ska tolka det man ser. I rapporten sätts lämningarna varken in i ett landskaps-sammanhang eller beskrivs utifrån ekonomiska och sociala perspektiv, vilket beror på det mycket tydliga syftet med undersökningen. Arbetet var resultatet av ett samarbete mellan Jamtli, Bäckedals folkhögskola och skogsbolaget Stora Enso Skog, och hade som mål att få en djupare förståelse för de medeltida kolningslämningarna. Som ett första steg valde man att undersöka denna liggmila för att få en tydlig bild av konstruktionen och visa på bevarandevärdet.

Mot bakgrund av vad som diskuterats i fråga om att det inte finns någon koppling mellan milans form och dess datering, kunde möjligen urvalet av kolbottnar i nästa undersökning ha gjorts annorlunda (Johansson & Ängeby, 2017). De kolarkojor och runda kolbottnar som fanns i området, som ligger i värmländska Nor, ingick inte i undersökningen, utan bara kolningsgropar, som daterades till vikingatid och medeltid och liggmilor (dateringar från 1200-tal till 1800-tal, men med tyngdpunkt i 1400- till 1600-tal). Under arbetet konstaterades en återkommande konstruktionsdetalj med "mitträna" eller liknande. Arkeologerna själva kommenterar urvalet, och menar att man gärna hade velat undersöka om det även på denna plats varit så att kolning i resmilor skett parallellt med kolning i liggmilor. Ett av syftena med undersökningen var att avgöra om det är möjligt att konkret diskutera kolningens aktörer, det vill säga vilka det var som konstruerade anläggningarna och tillverkade kolet och vilka avnämarna var (Johansson & Ängeby, 2017, s. 5, 67, 83). Av kartanalysen framgår att de undersökta kolbottnarna nästan samtliga låg på skog och utmark som i äldre tid var en sockenallmänning. Av det drar man slutsatsen att det var bönder i trakten som kolade. Dock fanns en hög andel frälsejord och man väcker tanken att det medeltida godskomplexet Aspebergs kroks behov av kol låg bakom liggmilorna (Johansson & Ängeby, 2017, s. 82).

Reflektioner och sammanfattande diskussion

Det arkeologiska hantverket förefaller generellt vara gott. De enskilda lämningarna undersöks metodiskt, med bra dokumentation. Vad som kan utvecklas är såväl ämneskunskap (inklusive förståelse för landskapsutnyttjande och källanvändning), förståelse av den större ramberättelsen, samt behovet av stringenta frågor och analyserande tolkning.

En tydlig slutsats är att det är markant svårare att övertyga om vikten av att arkeologiskt undersöka komplexa, läsbara och vetenskapligt potenta skogsbrukslämningar än när det handlar om förhistoriska lämningar, även när dessa är av tveksam och fragmentarisk karaktär. Detta beror troligen dels på att nya rutiner ännu inte slagit igenom eftersom det inte gått så lång tid sedan lagändringen, dels på att kompetensen och tryggheten är större i arbetet med förhistoriska lämningar än när det handlar om yngre skogsbrukslämningar. Att den senare förklaringen möjligen är viktigast indikeras bland annat av en utredning genomförd tämligen snart efter lagändringen (Ericsson, 2015). Här har flera lämningar efter lägenhetsbebyggelse fått ändrad status med anledning av den nya lagen. Sammanhanget med befintliga skogsbrukslämningar ledde dock inte till att även dessa lämningar fick ändrad status.

En orsak till att så många kolbottnar och tjärdalar vanligen inte betraktas som fornlämningar är sannolikt att arkeologer strikt följer Riksantikvarieämbetets generella bedömningar i lämningstypslistan. Nu har så pass många kolbottnar daterats, och såväl liggmilor som resmilor ofta visat sig vara avsevärt äldre än 1850, att dessa rekommendationer

inte är relevanta längre (Hennius, 2019). En förändrad praxis är troligen att vänta.

Osäkerheten i bedömningen kan vara kopplad till en osäkerhet om hur man tolkar landskap och bebyggelse och hur man använder kartor och skriftliga källor. Detta kan leda till att man känner trygghet i att strikt följa lämningstypslistan när det gäller utmarksrelaterade lämningar eller skogsbrukslämningar. Osäkerheten tar sig även uttryck i att man tvekar mellan att följa listan, det vill säga kategorisera runda kolbottnar som "övrig kulturhistorisk lämning", och ändå föreslå fortsatt utredning enligt kulturmiljölagen. Att vara inläst på ämnet kolning är en förutsättning för att kunna problematisera och göra intressanta iakttagelser om såväl terrängläge som kontext, datering och konstruktion. Detta sker i en del rapporter, och det är en välkommen diskussion. Trots en initierad diskussion händer dock att bedömningarna vacklar mellan att föreslå och att inte föreslå lagskydd. Som exempel på detta kan nämnas en rapport som rör två miljöer med skogsbrukslämningar. Båda bedöms som "övriga kulturhistoriska lämningar" (utan skydd enligt kulturmiljölagen), dock med förbehållet att den ena, mycket välbevarade, miljön borde motivera fortsatta arkeologiska insatser enligt just kulturmiljölagen om den berörs vid kommande exploatering (Beckman-Thoor, 2016, s. 16). Hur väl bevarade de enskilda objekten är har alltså avgjort bedömningen i detta fall, snarare än den ovan nämnda diskussionen om datering, eller potentialen för att utvinna kunskap om markutnyttjande, landskap och levnadsförhållanden. Arkeologens vilja att skydda en pedagogiskt och vetenskap-

ligt potent lämning kunde möjligen här ha nått längre med en argumentation för fornminnesförklaring.

Det första steget i den arkeologiska processen, utredningen, är viktigt eftersom det här gäller att med en rimlig bedömning avgöra om lämningar hör hemma i kategorin fornlämning eller ej. Detta låter sig sällan göras enkelt, utan det behövs både inventeringskompetens och förmåga att inkludera ett landskapsperspektiv, gärna kompletterat med ett ekonomiskt och socialt perspektiv, för att synliggöra det vetenskapliga värdet.

I de arkeologiska uppdragen ingår som regel en mer eller mindre analyserande kartstudie, ibland kombinerad med studier av skriftliga arkiv. Här behövs, precis som för lägenhetsbebyggelser, generellt en bättre analys som sammanväger olika källors information. Metalldetektering har prövats (t.ex. Lindberg & Lindberg, 2017), och detta kan vara ett bra exempel på metodutveckling som kan ge daterande material. I rapporten förordas metalldetektering i kolarkojor, körvägar och i ytterkanter av kolbottnar, innan schaktning. Detekteringen visade i just detta fall flera oxskor som tyder på att oxar använts, liksom redskap och flera mynt daterade till första hälften av 1800-talet.

Förutsättningarna för att utvinna ökad kunskap om landskapsutnyttjande och människors liv via undersökningar av skogsbrukslämningar, är:

- att utredningarna daterar lämningarna enligt rimliga antaganden och genom att kombinera källor, samt sätter dem i sitt sammanhang och föreslår teman eller konkreta frågor där en fortsatt undersökning skulle ge kunskap;

- att de arkeologiska förundersökningarna och undersökningarna bygger vidare på utredningsresultatet och de sammanhang och teman som dessa resulterar i.

Detta förutsätter i sin tur:

- kompetens hos såväl utförare som beslutsfattare
- en genomtänkt kunskapsuppbyggnad, som bygger vidare på den metodutveckling och de nya resultat som hittills genererats.

Sammanfattningsvis är Sverige rikt på lämningar efter förindustriella verksamheter av skilda slag, inte bara efter själva industrierna, utan också efter olika underleverantörsverksamheter. Våra empiriska möjligheter att bedriva högkvalitativ kunskapsuppbyggnad på detta område är därför stora. Däremot är våra metoder för att dokumentera och undersöka dessa lämningar mindre utvecklade. Särskilt olyckliga är tendenserna att fokusera på enskilda objekt, och att ”bekräfta” historiska kartor vid de arkeologiska undersökningarna med repetitiv, självbegränsande metod.

För det första bör man göra ordentliga studier av kontexten, både det lokala landskapet och de mer övergripande sammanhangen. Historiska kartor, arkivmaterial, etnologiska uppteckningar med mera är väsentligt källmaterial, liksom givetvis befintligt inventerat material. Utöver det kan det vara värt att lägga tid på att göra mer fördjupade inventeringar för få en inblick i olika aktiviteter kring industrierna.

För det andra behöver arkeologiska undersökningar göras på ett systematiskt sätt. Industrier är omfattande anläggningar. Det är viktigt att kunna

växelvis göra inventeringar, metalldetekteringar och utgrävningar för att få en ordentlig uppfattning om anläggningen som helhet, och hur den kan ha förändrats över tid. Olika naturvetenskapliga analyser, såsom geoarkeologiska och paleobotaniska analyser, bör vara en självklarhet. Det vore också angeläget att undersöka vad olika markvetenskapliga metoder, såsom mikromorfologi, kan tillföra.

Inte minst viktigt är att inleda arbetet med att få grepp om de hälso- och miljöeffekter som var förknippade med den förindustriella verksamheten. Detta kan gälla hur omfattande avskogningen var, hur människors hälsa påverkades av de olika arbetsuppgifterna, och hur arbetsvillkoren gestaltades. För att kunna undersöka detta behövs såväl nya frågeställningar som många och goda naturvetenskapliga analyser. Till exempel kan fokus vid undersökningar av kolbottnar flyttas från frågan om datering till frågor om miljöpåverkan och skogshushållning, vilket borde kunna belysas genom stora mängder vedartsanalyser från kolbottnarna.

Slutord efter datainsamlingen

Lämningar efter byggnader och verksamheter är nu lagskyddade fornlämningar, om de etablerats före 1850 och samtidigt är varaktigt övergivna, härrör från människors verksamhet under forna tider och utgör lämningar efter äldre tiders bruk. Det finns alltså fyra förutsättningar (rekvisit) som behöver uppfyllas för att man ska kunna avgöra att en lämning är en lagskyddad fornlämning, men det är uteslutande dateringen som lyfts fram i arkeologiska sammanhang när det rör lägenhetsbebyggelse. Vad ”forna tider” och

”äldre tiders bruk” är diskuterat inte i samband med lägenhetsbebyggelse, trots att såväl torp- som statar-system har upphört och alltså skulle kunna sägas vara äldre tiders bruk. Lagstöd finns alltså för arkeologiska insatser, men det måste finnas en vetenskaplig grund, och mål, för besluten och en insikt och metod som ger en verklig kunskapsuppbyggnad. Det finns också en uppenbar risk för rättsosäkerhet om framför allt utredningar görs av arkeologer utan rätt kompetens.

Det finns omväxlande en vilja att bekräfta fattigdom och torftiga liv, och ambitioner att förmedla att torparna kunde råda sig själva och dra vidare om de inte var nöjda. Vi bör i stället utveckla kontrasterna, att det var fråga om såväl asymmetriska maktrelationer och utsatthet som de obesuttnas strategier för att påverka sitt liv, ekonomi och framtid. Vi bör också beakta att förutom stora skillnader mellan bönder och torpare fanns det dessutom betydande skillnader mellan bönderna själva. En stringent diskussion saknas ofta av skillnaden mellan soldattorp (som bönderna hade förpliktelser till) och torp och backstugor (som hade förpliktelser till bönderna).

Varje enskild arkeologisk insats kan inte svara på alla frågor och ha alla perspektiv. Men en utblick i landskapet och en identifiering av den sociala och ekonomiska kontexten måste ingå tidigt i planeringen av arkeologiska insatser. Om man ska kunna ställa relevanta frågor som ger ny och efterfrågad kunskap krävs även prioriteringar kring vissa funktioner, skikt, tider eller frågor, eftersom många torp har en flerhundraårig historia och såväl benämning som funktion och status ändrats.

Vi ser att förändringar, ibland små, i det antikvariska och arkeologiska arbetet kan ge avsevärt ökad kunskap. Det är viktigt att använda och tolka mer av kartornas och arkivens innehåll, men vara medveten om att ett mångsyssleri som inte syns i arkiven säkert bedrevs när tillfälle gavs (av tvång eller val?). Eftersom bisysslor inte beskattades, syns de främst i de arkeologiska fynden (och delvis i landskapet). En mer monetär ekonomi och fler urbana husgeråd och kläddetaljer än hos bönderna verkar finnas i torpen. Den vetenskapliga potentialen är omfattande och behovet av nödvändig kunskapsuppbyggnad är stort.

Kulturmiljöregistrets tydliga skiljelinje mellan kameralt hemman, torp och backstuga är problematisk att hantera, då den inte är förenlig med hur begreppen använts historiskt och i de kamerala källorna (se t.ex. Elgeskog, 1945, s. 19f). Vidare behöver den enskilda platsen infogas i den stora historien kring torp, till exempel att torpetableringar var välkomna under vissa tidperioder och förbjudna under andra, och att det fanns olika former av besittningsrätt. Det senare ämnet kan generera en rad olika frågor att ta med vid en undersökning. Tidpunkten, belägenheten och jordägares kamerala status är grundläggande utgångspunkter för en arkeologisk insats.

Svårigheten att lokalisera de obesuttna, som stod längst ned på den sociala skalan, måste också diskuteras. Inhysseshjon kunde härbärgeras av bönder, torpare och backstugusittare under längre eller kortare perioder. Vi behöver utveckla metoder för hur dessa kan identifieras i det arkeologiska materialet.

Figur 20. En backstuga av detta slag lämnar inte många spår efter sig i terrängen när den plockats ner eller flyttats.
Foto: Ivar Nilsson 1906, Nordiska museet (PDM).

Tematiska fördjupningar

Osynliggörandet

Slutsatsen efter den ovan presenterade rapportstudien är att de flesta av de lägenhets- och kolningslämningar som av olika anledningar berörs av arkeologiska insatser bedöms vara för unga för att omfattas av lagskydd, det vill säga de antas ha etablerats efter 1850. Dessa antaganden om lägenhetsbebyggelsens sena tillkomsttid motsägs bland annat av det faktum att den snabba och omfattande ökningen i antalet obesuttna som inleddes i början av 1700-talet nådde sitt maximum redan vid 1800-talets mitt. Efter detta avtog fenomenet lägenhetsbebyggelse (Bäck, 1992; Elgeskog, 1945; Gadd, 1999; Wohlin, 1908).

Vad är det som leder till den antikvariska tolkningen om en sen etablering? Sannolikt är orsaken den ibland svåra, stundtals snudd på omöjliga, uppgiften att avgöra ålder och övriga kriterier för lagskydd. Svårigheterna beror i grunden på en lång räckvid av osynliggöranden, från samtid till nutid. Dessa kan kopplas till underordningen, till den många gånger kortvariga bebyggelsen och till det samtida föränderliga namnskicket, men också till nutidens tveksamhet i den arkeologiska diskussionen om vetenskaplig potential. Ett annat hinder är den splittrade begreppsfloran och en registrerings- och rapporteringspraxis som försvårar en samlad kunskapsuppgnads. Härtill kommer en tillämpning av kulturmiljölagen som leder till en arkeologi som fokuserar

på de synliga lämningarna i stället för att anlägga en helhetssyn. Det finns således en rad osynliggöranden som genomsvårar de obesuttnas kulturarv.

I samtiden

Att koppla information från skriftliga dokument och kartor till en fysisk plats i terrängen är inte en enkel process. Det är ibland mycket vanskligt att avgöra när ett visst torp byggdes. Praxis vid arkeologiska utredningar är ofta att den bebyggelse som finns med på häradskartan från slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet (den täcker inte hela landet) och där äldre kartor saknas, inte betraktas som fornlämningar. En sådan bedömning är tveksam. Torpexpansionen hade avtagit vid denna tid, vilket betyder att uppförandet av nya torp var ytterst begränsat. De som finns på häradskartan bör i de flesta fall vara äldre. Dessutom är häradskartan helt eller delvis uppbyggd av befintliga äldre, vanligen laga skiftets, kartor (Jansson, 1993), vilket ger ännu ett argument för att den lägenhetsbebyggelse som syns här kan vara äldre än 1850. För att avgöra om det handlar om äldre etableringar eller om nybyggen från 1850 och framåt behövs kompetens att söka uppgifter ur arkiv med skriftliga källor.

Gårdars och byars belägenhet och bebyggelsenamn är generellt långlivade strukturer, många gånger med rötter i medeltid. Det gör att det ofta är

möjligt att spåra en sedan länge försvunnen gård eller by om man har tillgång till arkiv och kartor. Även om bebyggelsen är borta kan ägofiguren gå att hitta på en eller annan karta (se t.ex. Tollin, 1999). Själva lägenhetsbebyggelsens ofta flyktiga karaktär gör att den är betydligt svårare både att spåra och att datera. Bebyggelsen är många gånger kortvarig och enkel, och kan i det närmaste helt sakna spår när husen plockats ner och rivits eller flyttats ett kortare eller längre stycke, vilket försvårar identifiering och tolkning av de spår som eventuellt finns kvar i marken. Till det ibland frekventa flyttandet av själva huset, kommer ett föränderligt namnskick vilket skapar ett knepigt pussel vid analyser av skriftliga källor. Den svaga kopplingen mellan torpen och deras namn beror delvis på att torpen kunde namnges efter den som bodde där för tillfället, eller efter torparens uppgift. Ett torp kan alltså synas på kartor (det vill säga om det alls karterades) och i skriftliga dokument under olika namn, eller utan något namn alls utan bara under jordägarens hemmansnamn. Om man har tur går det att lösa gåtan genom att arbeta med en indiciemetod, där man till exempel kan se att ett tidigare bebyggelsenamn lever kvar i ett marknamn eller på en gränssten (Nilsson, 2013; Svensson, Amundsen & Holm m.fl., 2018). Det kan ofta krävas mycket arbete för att knyta en fysisk lämning till en skriftlig uppgift.

Det underordnade förhållandet till fastighetsägaren speglas i de skriftliga dokumenten såtillvida att det inte är säkert att torpet ens namnges. De kartor som bara redovisar inägomarken har naturligtvis inte heller någon bebyggelsesymbol i de fall torpet ligger

på den okarterade utmarken. Ett välkänt problem är också att torpen kan vara såväl etablerade som övergivna under mellantiden mellan två kartgenerationer. Det innebär att de är osynliga för oss i kartorna, annat än genom de indikationer markslagsinformationen kan ge. De samtida historiska källorna utgår dessutom huvudsakligen från den kamerala ägaren, och torpare och inhysespersoner är schablonmässigt redovisade. Ibland kan de obesuttna nämnas, men ofta utan koppling till ett specifikt torp. Över huvud taget saknar de skriftliga källorna rumslig information, vilket gör kopplingen mellan datering i källorna, kartuppgifter och fysiska lämningar vanskelig. Torp kunde alltså flyttas men behålla sitt namn, eller tvärtom stå kvar och byta namn.

Till allt detta kommer att den kamerala statusen för bebyggelsen kunde skifta. Samma byggnad kan i historiska källor, i ett längre perspektiv, redovisas som backstuga, torp och till och med som hemman. Den antikvariska hanteringen tenderar i dessa fall att ta fasta på den högsta nivån i klassificeringen, det vill säga hemmanet. Detta beror sannolikt på att ett hemman är tydligare och enklare att hantera, såväl genom kartor och skriftliga källor som antikvariskt och arkeologiskt, eftersom det finns en längre vana att hantera dessa, kunskapsuppbyggnaden har nått längre och det finns en vedertagen uppsättning frågor, metoder och analyser.

I nutidens antikvariska praktik

I Riksantikvarieämbetets *Lista med lämningstyper och rekommenderad antikvarisk bedömning* (Riksantikvarieämbetet, 2018a) finns en entydig skiljelinje mellan

bytomt och gårdstomt, lägenhetsbebyggelse, medeltida/förhistorisk husgrund, husgrund från historisk tid, tomtning och terrassering. När det gäller lägenhetsbebyggelse skiljer man dessutom på torp, backstuga och "övrigt", baserat på belägenheten, på enskild eller allmän mark. Dessa på papperet tydliga definitioner kompliceras av tre faktorer.

För det första stämmer Riksantikvarieämbetets definitioner inte överens med dåtidens begrepps-användning (se bl.a. Beronius Jörpeland & Hållans Stenholm, 2015, s. 9f; Elgeskog, 1945, s. 19f; Wohlin, 1908, s. 24f). Nils Wohlin skriver:

Backstugor har under de gångna århundradena betecknat de minsta jordupplåtelseerna. Oftast bara en stuga med ett mindre potatis- eller källand. Det finns dock ingen skarp arealgräns mellan dem och de mindre torpen. De har obestämbars besittningsvillkor; upplåtelseerna har varit såväl på obestämd, på bestämd tid som på livstid. En iakttagbar skillnad är att före mitten av 1800-talet betecknades ofta små jordupplåtelser på längre tid, men under senare tidsskeden var besittningsrätten vanligen obestämd. (Wohlin, 1908, s. 25.)

För det andra kategoriseras torp enligt Riksantikvarieämbetet endast med upplåtelseavtal som innebär arbetsprestationer, uttolkat som dagsverktorp. Definitionen formuleras på följande sätt:

Egenskapsvärdet torp används för bebyggelseenhet på enskilt ägd mark där nyttjanderätten upplåtits till torparen som avlöning mot fullgörande av vissa arbetsuppgifter. Många enheter som ursprungligen

anlades som torp utvecklades och skattlades senare som självständiga fastigheter. Lämnningar efter sådana bebyggelseenheter registreras inte under lämnningstypen Lägenhetsbebyggelse utan skall föras till Bytomt/gårdstomt. (Riksantikvarieämbetet, 2018a, s. 46.)

Med denna avgränsning undantas därför alla upplåtelser som inkluderar avtal reglerade med pengar. Avsikten med Riksantikvarieämbetets förtydligande är sannolikt inte detta, utan texten bör ha formulerats för att förtydliga att man uteslutande inkluderar de torp som förknippas med den samhällsklass som kom från landsbygdens tjänsteklass, och som saknade den möjlighet till självständighet som tidigare torpetableringar hade inneburit. Den expansion som startade i mitten av 1700-talet skiljer sig markant från den tidigare torparklassen, som förknippas med nybyggen och var ett led i skattläggningen av nya enheter (Wohlin, 1908, s. 8ff).

Torparna var från och med ungefär mitten av 1700-talet nyttjanderättsinnehavare i beroendeställning, och inte nybyggare. Det är också dessa vi generellt menar när vi talar om "torpare" idag. Problemet är bara att avgöra hur de enskilda kontrakten och villkoren såg ut. Avtal och upplåtelsevillkor kunde skifta över tid. De ekonomiska och sociala kontexterna kunde växla i ett kortare eller längre perspektiv. Odaltorp är ett led i tillblivelsen av hemman, backstugans funktion har växlat över tid och soldattorpen är ett ämne för sig. Det finns sociala, ekonomiska och politiska vågrörelser, som påverkar när och varför jordtorpen (de vi vanligen menar med

”torp”) etableras och upphör eller avhyses. De äldre och de senare torpen skiljer sig av dessa skäl så avsevärt åt att det egentligen inte är möjligt att göra jämförelser mellan 1500-talets, 1700-talets och det sena 1800-talets torpare (Knarrström & Anglert, 2006; Nordström, 1996, s. 156f). Det fanns väsensskilt olika bakgrunder till torpetableringar, och gränsen mellan torpen och de vanliga gårdarna respektive backstugorna kunde redan under sin samtid vara oklar och ibland flytande (Beronius Jörpeland, 2014, s. 10ff; Elgeskog, 1945, s. 19f; Jönsson, 1976; Wohlin, 1908).

För det tredje är det i fältinventeringsögonblicket närmast orimligt svårt för arkeologen på plats att kategorisera in den byggnadslämning man har framför sig i denna flora av begrepp och definitioner. Det finns gott om kartor, men inte obegränsat, och de utgör av flera orsaker inte något facit. Och skulle det vara så lyckligt att det finns kartor och samstämmiga skriftliga källor, är det ändå en ögonblicksbild som ges. Kameral status och benämning kunde växla flera gånger under en bebyggelses användningstid. Praxis är att man i sådana fall väljer kategorin bytomt/gårdstomt, om bebyggelsen under någon period kan knytas till denna högre kamerala status. Anledningen är sannolikt inte att man finner den ”rikaste” perioden mest intressant, utan att denna kategori har en tydligare definition, ett klarare skydd och ett mer etablerat arkeologiskt batteri av frågor och metoder.

Begreppens splittring och vaghet leder alltså till tveksamhet om hur lämningen ska definieras och registreras, vilket är kopplat till om den har lagskydd eller ej. Detta påverkar rättssäkerheten och medför en tvekan om vilken vetenskaplig potential

lämningen har, och därmed vilka frågor och metoder som kan ge mest information vid en arkeologisk undersökning.

Här bör vi gå tillbaka till grunden för om, och varför, en lämning skyddas av kulturmiljölagen (KML). En av de fornlämningskategorier som nämns är ”lämningar av bostäder, boplatser och arbetsplatser samt kulturlager som uppkommit vid bruket av sådana bostäder eller platser, liksom lämningar efter arbetsliv och näringsfång” (KML 2 kap. 1 §).

I själva lagtexten görs alltså ingen åtskillnad mellan en medeltida fossil åker, en stenåldersboplatser eller grunden efter en 1800-talssmedja. De är alla lämningar efter en plats där människor bott eller arbetat, och dessa lämningar har samma skydd.

Egenskapen ”varaktigt övergiven” måste dessutom vara uppfylld för att en lämning ska kvalificeras. Vad är då ”varaktigt övergiven”? Riksantikvarieämbetets *Lista med lämningstyper och rekommenderad antikvarisk bedömning* slår fast följande: ”Lägenhetsbebyggelse med kvarstående byggnader anses inte uppfylla rekvisitet ’varaktigt övergiven’ och bedöms därför aldrig som fornlämning. Dessa ska inte registreras.” (Riksantikvarieämbetet, 2018a, s. 46).

Tidigare har fornlämningar och riksintressanta kulturhistoriska miljöer värderats utifrån kategorier som preparatsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde. Preparatsvärdet eller vetenskapsvärdet, alltså hur mycket information lämningen innehåller som kan utvinnas vid en eventuell arkeologisk undersökning, tillmättes ofta störst värde. Här måste även nämnas att det för dagen rådande kunskapsläget tilläts påverka preparatsvärdet i motsatt riktning, det vill säga om man redan

vet mycket om en lämningskategori minskar preparatsvärdet. En omedelbar invändning här är ju frågan om vad man egentligen vet. Vad har man ställt för frågor, vad har man letat efter, ur vems perspektiv? Det pedagogiska värdet, upplevelsen, av en lämning har också ansetts viktigt, och det värdet kopplas till hur välbevarad en lämning är. För lägenhetsbebyggelse gäller alltså en motsatt värdering: den räknas inte som skyddsvärd om det finns mycket kvar av den (jfr Knarrström & Anglert, 2006, s. 56f).

Sedan 2015 finns *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval* (Génetay & Lindberg, 2015). Här slås fast att resultatet av en kulturhistorisk värdering inte får påverkas av aspekter som faller utanför det kulturhistoriska sakområdet. Bedömningar av en företeelses attraktivitet, bruksvärde, konflikt eller förenlighet med andra intressen än de kulturhistoriska ska *inte* beaktas vid bedömningar av kulturhistoriska värden. Man tar avstånd från de tidigare kriterierna och menar att de snarare förvirrar än förtydligar. Likaså nämns att begreppen unicitet och autenticitet är mångtydiga, men trots det används som intäkt för kulturhistoriskt värde (Génetay & Lindberg, 2015, s. 22, 37f). Hur man i stället bör gå till väga vid en värdering beskrivs i rapporten i följande ord:

Kulturhistoriskt värde består i de möjligheter materiella och immateriella företeelser kan ge vad gäller att inhämta och förmedla kunskaper om och förståelse av olika skeenden och sammanhang – samt därigenom människors livsvillkor i skilda tider, inklusive de förhållanden som råder idag. (Génetay & Lindberg, 2015, s. 12.)

Enkelt uttryckt kan sägas att ju bättre en företeelse bidrar till möjligheterna att utvinna och kommunicera bred kulturhistorisk kunskap desto högre är dess kulturhistoriska värde. Utgångspunkten för en sådan bedömning är en bestämning av företeelsens kulturhistoriska sammanhang. För att kunna göra en professionell kulturhistorisk värdering fordras relevanta sakkunskaper och erfarenhet, det vill säga lämplig kompetens för den behandlade företeelsen. En sammanställning och diskussion i rapporten utmynnar i tre huvudkriterier för att bedöma en lämnings kulturhistoriska värde:

- *Möjlighet till kunskap och förståelse* avser det kulturhistoriska informationsinnehållet och dess läsbarhet – dokumentationspotential respektive kommunikationspotential.
- *Kulturhistorisk helhet* handlar om företeelsens ”fullständighet” med avseende på kvarvarande beståndsdelar för oförändrad eller förändrad företeelse – tids- respektive processkontext.
- *Relevans* gäller företeelsens roll som kännetecknande eller på annat sätt särskilt betydande för sin tid och kontext.

Bedömningar av enskilda lämningar ska utgå från dessa perspektiv och det ska göras en bedömning av i vilken grad varje kriterium är uppfyllt samt förklaras hur, varför och på vilket sätt den berörda företeelsen motsvarar bedömningen, det vill säga vilka värdena är, hur de graderas, vad de står för och hur de framträder (Génetay & Lindberg, 2015, s. 37ff). Möjligen kan detta vara en nyckelmening:

Kulturbistorisk värdering handlar inte om att räkna upp ett antal värdekategorier som grovt beskriver en företeelses historiska hemvist eller användning. Det gäller i stället att bedöma och förklara varför, på vilket sätt och i vilken grad en miljö, en byggnad, ett föremål eller en aktivitet kan ge möjlighet att utvinna och kommunicera kunskaper om dess kulturbistoriska sammanhang. (Génetay & Lindberg, 2015, s. 37.)

Detta förhållningssätt strider direkt mot de anvisningar som finns när det gäller bedömningar av fornlämningar. I *Lista med lämningstyper och rekommenderad antikvarisk bedömning* (Riksantikvarieämbetet, 2018a) uppmanas den inventerande arkeologen uttryckligen att inte notera de torp där någon byggnad, om än förfallen, står kvar, oavsett etableringstid. Här tar man alltså inte hänsyn till denna helhet och möjligheten att ”utvinna och kommunicera kunskaper om dess kulturbistoriska sammanhang” som efterfrågas i *Plattform Kulturbistorisk värdering och urval* (Génetay & Lindberg, 2015, s. 37). Återigen, rekvisitet ”varaktigt övergiven” behöver lyftas och problematiseras. Med tanke på att arkeologisk inventering nästan alltid sker därför att ett område eller en plats på ett eller annat sätt ska förändras därför att en väg, järnväg, vindkraftspark eller bebyggelse planeras, kan konsekvensen av undantaget i lämningstypslistan bli att man väljer bort möjligheten att i nästa skede, exploateringsskedet, undersöka eller bevara ett 1700-talstorp.

I de få fall där stående byggnader i stadsmiljö har undersökts och dokumenterats byggnadsarkeolo-

giskt, har en ”inre förtätning” med hyresrum, små lägenheter och bebyggelse i gårdshus under 1700-talet konstaterats, vilket undersökningar av enbart husgrunder inte kunnat avslöja. Möjligen speglar detta ett ökat behov av bostäder kombinerat med en ny förtjänstmöjlighet – att hyra ut små enkla bostäder för ett ökande rörligare och fattigare skikt av befolkningen (Tagesson, 2019, s. 34ff). I agrar miljö kan vi av skriftliga källor konstatera en stor förekomst av inhysesfolk på gårdarna. Hur dessa har bott är i stort sett okänt. I speciella delar av gården, i enkel egen bebyggelse, eller hos torparna? Vi får svårt att komma dessa människor på spåren utan någon möjlighet att undersöka stående byggnader.

Är det relevant att ha en så diversifierad begreppsflora som Riksantikvarieämbetet har valt? Att ha relevanta och väl definierade begrepp och kategorier kan tyckas tydligt och bra för såväl sökbarhet som kunskapsuppbyggnad. Men systemet att redan i inventerings- eller utredningsskedet behöva kategorisera lämningen, trots att detta i många fall egentligen är omöjligt, leder till osäkerhet och spretighet och försvårar sökbarheten. Om allt som hade med bebyggelse att göra kunde få kallas ”bebyggelselämning”, och om man sedan i ”egenskapsvärdena” får fylla på med alla kronologiska och kamerala faser och all information som arkivanalyser och arkeologiska insatser kan ge, vore mycket vunnet för möjligheten att samla data och kunskap. Det finns flera exempel på att torp gömmer sig under bytomt/gårdstomtregistreringar i Kulturmiljöregistret, liksom exempel på att ett torp upptäcktes först efter avslutad arkeologisk undersökning av en gårdstomt (Beronius Jör-

peland & Hållans Stenholm, 2015, s. 21; Beronius & Skyllberg, 2003, s. 5). Det framstår som oklart hur man framgent ska förhålla sig till de delvis fullständigt motstridiga uppmaningarna i de båda dokumenten (Génétay & Lindberg, 2015; Riksantikvarieämbetet, 2018a).

I arkiv och register

Riksantikvarieämbetets öppna arkiv Kulturmiljöregistret innehåller majoriteten av rapporterna från arkeologiska uppdrag som beslutats enligt kulturmiljölagen. Datafångsten är trots detta problematisk. Som framgår ovan bidrar rådande registreringspraxis och begreppsflora till osynliggörandet av de obesuttnas lämningar, vilket man måste vara medveten om och uppmärksam på när man letar information om arkeologiska arbeten som rör de obesuttnas lämningar. I registret noteras ett par nyckelord när arkeologiska rapporter laddas upp. Och i de allra flesta fall finns inte orden torp, backstuga, lägenhetsbebyggelse med bland de ord man väljer, eftersom torpundersökningarna vanligen ingår som en liten del i en undersökning som har ett helt annat, vanligen förhistoriskt, fokus. Rapporternas titlar är också svårnavigerade, eftersom titlarna gärna handlar om det projekt som kommer att ersätta fornlämningarna, såsom gång- eller cykelväg, vindkraft, järnväg eller bergtäkt. Eller så betitlas rapporterna efter undersökningens (förhistoriska) tyngdpunkt. Man är därför ofta hänvisad till fritextsökning, med allt vad det innebär av stora mängder irrelevanta träffar och tidsödande kontroller.

Härtill kommer en registreringspraxis som innebär att varje lämning inrapporteras under eget id-nummer och med egen beteckning. Metoden är inte ägnad att öka förståelsen och förbättra bedömningen av värderingen, utan leder till ytterligare fragmentering. Lämningar som till exempel torpruin, hägnad, lintorkningsgrop och fossil åkermark, registreras separat och i värsta fall med olika status i förhållande till kulturmiljölagen, vilket gör att sambandet mellan dem inte uppmärksammas även om de har ett uppenbart funktionellt, rumsligt och kronologiskt historiskt samband. (För en kort introduktion till linhanteringens plats i landskapet, se t.ex. Odenbring, 2005.) Varken landskapsperspektiv eller sociala eller kamerala sammanhang framgår av denna registreringspraxis. I relation till de obesuttnas kulturarv kan detta innebära att en torpruin inte ses i samband med den kolbotten, den öde åkermark, den kvarnplats, de stenmurar eller den tjärdal som finns i omgivningarna. Här kan man, om man så önskar, jämföra med bytomter eller förhistoriska boplatser, där man strävar efter helhetsbeskrivningar.

Ett tolkat, eller åtminstone uppmärksammat och nämnt, samband skulle dels kunna berätta om de obesuttnas näringsfång och landskapsutnyttjande, dels ungefärligt datera de kringliggande lämningarna om bebyggelselämningen är daterad. Nu bedöms de var för sig, och generellt räknas inte kolbottnar, kvarnplatser, röjningsrösen, murar, lintorkningsgropar med mera som lagskyddade lämningar, om de inte har en belagd tillkomsttid före 1850. I praktiken är de oftast inte, eller snarast aldrig, möjliga att datera via uppgifter från kartor och arkiv.

Figur 21. Det är av stor betydelse att sammanhang och rumslighet uppmärksammas i landskapet. Lämningar som hör ihop kan datera varandra. Ännu viktigare är att de tillsammans har möjlighet att ge en avsevärt större kunskap, än om de behandlas var för sig, som separata objekt. Foto: Pia Nilsson.

Genom att inte lyfta fram dessa samband riskerar lämningar som hör samman med varandra att bli bedömda var för sig, och detta avgör om de får lag-skydd eller ej. Kort sagt, den lämning som eventuellt undersöks arkeologiskt inför en exploatering av något slag, undersöks som enskilt objekt och hänsyn tas sällan till de befintliga, rumsliga såväl som kamerate, topografiska eller ekonomiska, sammanhangen. Hit hör även sambandet mellan till exempel en (uppmärksammas) byggnadslämning eller ruin och (ouppmärksammas) stående byggnader i samma sociala och historiska kontext.

Den rådande modellen bidrar sammantaget, när det gäller insorteringen i arkiv och register, inte till att minska osynliggörandet.

Rurala slumområden – mellan stad och land?

Något som blivit mer alltmer tydligt är hur torp och backstugor ofta kan återfinnas som bebyggelsekluster i specifika områden i landskapet, gärna i gränsområden mellan härader och socknar eller runt herrgårdar och bruk. Ett fenomen vi här valt att kalla rurala slumområden. Dessa är något som framför allt uppmärksammas av hembygdsrörelsen, som ibland

gjort storartade insatser för att dokumentera och vårda den här typen av områden. Inom forskningen har man noterat att torp ofta kan hittas som kluster i landskapet, längs vägar och i gränsområden mellan byar och socknar. Karaktäristiskt är exempelvis att det i anslutning till ett gammalt soldattorp etablerades nya torp dit avskedade soldater flyttade efter pensionering (Svensson, 2012, s. 236).

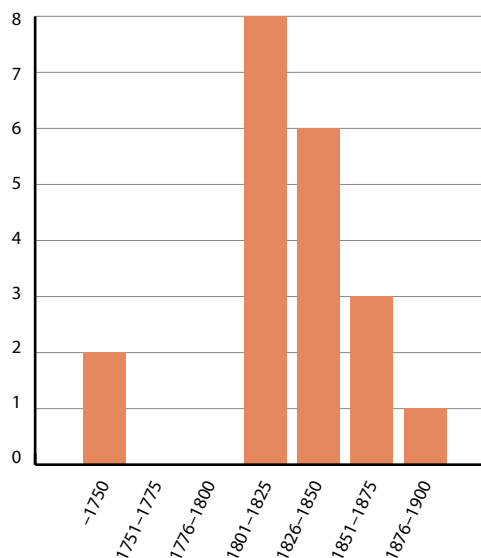
Två typiska småländska exempel är två rurala slumområden, det ena i folkmun kallat "Kungariket Svänan" på gränsen mellan Moheda och Aneboda socknar (Parmestål, 1971) det andra kallas "Torparstan" på gränsen mellan Berg och Aneboda socknar (Andersson, 2003, s. 322f). Dessa båda områden återfanns på ömse sidor om sjön Stråken i ett kuiperat moränlandskap med steniga backar och mellanliggande våtmarker. Områdena var ursprungligen allmänningssmark till härad, socknar och byar. Båda områdena började fyllas med torp under slutet av 1700-talet, men huvuddelen av bebyggelsen etablerades under 1800-talet. I vartdera området kan ett tjugo- till trettiotal bebyggelser av olika typ identifieras. Medan de i Svänan var utspridda längs med kanten av Stråkens västra sida, låg bebyggelserna i Torparstan längs en väg, vilket gav intrycket av en gata i stan.

Torparstan låg i Sandviks rote i Berg sockens västra utkant, öster om sjön Stråken och gränsande mot Aneboda socken. Sandviks rote omfattade hemmanen Sandvik, Fräsegården, Skrivaregården och Vråen. I roten redovisas 34 torpställen (Andersson, 2003). Av det skriftliga källmaterialet framgår hur invånarna i Torparstan flyttade runt mellan

olika torp och backstugor; många avskedade soldater flyttade från soldattorpet till en backstuga. Invånarna i torpen gifte sig med varandra och föräldrar flyttade in hos sina barn som inhysseshjon. Exempelen på mångsyssleri är många: torparna var snickare, skomakare, stickade strumpor och vantar, var kringvandrande handlerskor, stensprängare, dräng, piga, "livvakt", sadelmakare, jordemor, skraddare, målare och så vidare. Upp till tolv personer kunde samtidigt vara skrivna på ett torp (husförhållslängden 1855–1860, torpet Norratorp 7:10, citerad i Andersson, 2003, s. 208).

Bebyggelsen innehöll flera olika typer. Enligt hembygdsföreningens sammanställning fanns 7 torp, 22 backstugor och 5 övriga bebyggelser (bl.a. banvaktstorp, skolbyggnad). Gränserna mellan vad som räknas som torp respektive backstuga är flytande. Medan säteritorpen ofta behöll sin status som torp var det vanligare att bondetorpen växlade status mellan torp och backstuga. Flera av backstugorna var boställe för avskedade soldater och fungerade ofta som reträttplats, en form av ålderdomshem (Andersson, 2003, s. 232, 314, 316, 318).

Egendomslösa kunde arrendera en tomt, kallad "plan", av byns eller gårdens mark, mot dagsverkesåtagande. De fick bygga bostadshus och odla ett stycke mark. Ibland fick man överta en ledig plan. Antalet stugor på "planer" i Berg socken var som störst under åren 1851–1870. Före laga skiftet var det svårt att få rätt att anlägga torp, eftersom alla bönder i byn måste vara eniga. Efter laga skifte kunde den enskilde markägaren ge tillstånd till en "plan". Antalet stugor ökade i samband med att laga skiftet

Figur 22. Diagram som visar när torpen etablerades i Svänan. Nedgången av nyetablerade torp/backstugor efter 1850 är markant. Sammanställning Martin Hansson, efter Parmestål 1971.

genomfördes (Andersson, 2003, s. 311). Undantaget var säteriet i Berg: här fanns högst antal stugor redan före 1771 och alla var sannolikt dagsverkstorp. Efter 1871 minskade småhusbebyggelsen i Berg socken, sannolikt på grund av emigrationen (Andersson, 2003, s. 313ff).

Torparstan är känd för sin omfattande småstugubebyggelse. De äldsta kända torpen är de båda husartorpen, HT Skrivaregården 7:17 från 1774 och HT 61 Vrån 7:18 från 1710. Båda är troligen ännu äldre. Många andra boställen hade anknytning till det militära, varav en del var äldreboende åt knektar eller deras efterlevande. De flesta stugor etablera-

des före 1850, medan fyra tillkom efter 1860 (Andersson, 2003, s. 322).

Stugorna förefaller ibland ha stått obebodda en tid och sköttes då troligen av markägaren. Eventuellt kan människor ändå ha bott i husen tillfälligtvis. Andra ställen brukades i flera generationer inom samma släkt. Ibland bodde äldre generationens torpare kvar som inhyses i samband med byte av torpare. På andra torp stannade innehavarna en kort tid och det var hög omsättning på människor (Andersson, 2003, s. 323).

I Svänan nåddes ett befolkningsmaximum på 1870-talet då närmare 130 personer bodde här. Bland de omkring 20 byggnaderna i Svänan fanns 13 torp (med åkermark), 4 backstugor (hus utan åkermark) samt 3 jordkulor (bostad ingrävd i backe). I de skriftliga källorna framträder ett stort antal torpare, änkor, före detta soldater och utfattiga hjon som boende. Många av dem var också verksamma med någon sorts hantverk eller sysselsättning, som snickeri, korgmakeri, skomakeri, jakt eller fiske. De äldsta torpen i området etablerades redan under 1600-talet (Södra Svänan, Stora Södertorp), men huvudsakligen etablerades torp mellan 1800 och 1850 (13 stycken tillkom då). Jordkulorna var många gånger yngre och uppfördes som bostäder för ensamstående mödrar eller änkor. Från 1870-talet började en del bebyggelser i området överges och de sista försvann på 1930-talet (Parmestål, 1971).

Inga arkeologiska undersökningar har hittills gjorts i något av de här områdena, men om så skulle bli fallet är det viktigt att förstå den typ av socialt och rumsligt sammanhang som fanns i Svänan, som

Figur 23. Grunden till torpet Högadal i Svänan. Torpet etablerades i början av 1800-talet och övergavs 1937. Foto: Martin Hansson.

Figur 24. Delar av den fossila åkermarken kring torpet Högadal i Svänan. Foto: Martin Hansson.

är bäst dokumenterat (Parmestål, 1971; Tillhagen, 1941), är det tydligt hur människorna som bodde här dels flyttade runt mellan olika torp inom området, dels också på många sätt var ingifta i varandras familjer. Många var släkt och det fanns starka sociala kopplingar mellan de enskilda bebyggelserna. Det finns exempel på hur torp delas mellan olika generationer, varvid den yngre etablerar ett eget torp eller får överta torpet medan den äldre generationen flyttar till en jordkula.

Det går i detta slags område också att se materiella skillnader mellan olika typer av bebyggelser. En del torp har haft välbyggda bostäder och väl röjda åkrar, andra har haft sämre byggda hus och mindre väl röjda åkrar, medan åter andra förefaller helt ha saknat åker i direkt anslutning till bostaden. Andra

bebyggelser är närmast att betrakta som jordkuler för de allra fattigaste. Det går också att se skillnader och likheter mellan hur olika bebyggelser var lokaliserade i landskapet. En del låg närmast dolda, ingrävda i en backe, medan andra torp låg på höjder med utblick över omgivningen. Man kan även se exempel på fähus och ekonomibyggnader som ligger mellan två torpställen, varför man kan fundera kring om två bebyggelser nyttjat gemensamma ekonomibyggnader. Från skriftligt material vet vi även att många av invånarna i Svänan gav sig av på långa arbetsvandringar, till exempel för att arbeta på bygget av Göta kanal, eller för att plocka betor i Östergötland eller Skåne. Bland Torparstans invånare fanns många som var involverade i bygget av Södra stambanan som passerade trakten.

"Lilla grå staden" – exemplet Väse häradsallmänning

Ett kluster av obesutten bebyggelse som uppmärksammat av både forskning och hembygdsrörelse är Väse häradsallmänning i sydöstra Värmland. Området är beläget i nordöstra utkanten av Väse härad, och kallas även "hea" (heden) eftersom stora delar naturtopografiskt utgörs av tallmo. Det vill säga det var ett område som föga lämpade sig för jordbruk, den ekonomi som dominerade härads mer centrala bondebygder. Området etablerades troligen för fattigbebyggelse vid mitten av 1700-talet, då det skiftades mellan olika hemman i Väse och små stugor uppfördes för de fattiga. Dessa, som tidigare "belastat" de olika gårdarna med sin närvaro, flyttades till häradsallmänningen och bort från de besuttnas dagliga synfält. De fattigas åsikter om flytten till en avlägsen tallhed lär ha gått isär, särskilt som bostäderna var av dålig kvalitet. Det var ofta mer fråga om skjul byggda av bräder och tätade med papper, än timrade hus (Carlsson & Jansson, 2015; Dieserud, 1983, s. 3f).

Här citerade studier förmedlar mot förmodan en positiv bild av livet i "Lilla grå staden", som området kom att kallas i folkmun, med god inre sammanhållning trots hårda livsvillkor. Det verkar ha varit vanligt att framleva sitt liv från vaggan till graven inom häradsallmänningens ramar, även om viss nyrekrytering av fattiga från andra delar av Väse och närliggande socknar, samt någon långväga inflyttare, förekom. Det stabila boendemönstret till trots var de fattiga på Väse häradsallmänning en mycket rörlig grupp, eftersom arbetsföra män och kvinnor arbetade utanför hemmet. De icke arbetsföra försörjdes

genom bidrag från fattigvård och välgörenhet (Carlsson & Jansson, 2015; Dieserud, 1983).

En studie av fattigvårdens utdelning av ekonomiskt stöd i Väse 1869 visar att en stor del av resurserna gick till allmänningens inbyggare. Drygt en fjärdedel av understödet gick till personer bosatta på allmänningen, och särskilt i området Nyttshöjden som tydligen var ett sorts fattigcentrum (Olausson, 2012, s. 158). Men det var också en stor andel allmänningsbor som inte uppbar fattigstöd, utan klarade sin försörjning genom arbete.

Från 1885 finns uppgifter om häradsallmänningens invånare och deras yrken, i alla fall de manliga yrkena. Dessa uppgifter visar att det var fråga om en tämligen omfattande bebyggelse av hantverkare av olika slag, vilket troligen föranlett att området fått beteckningen Lilla grå staden. Förhållandet att det fanns tendenser till rumslig zonering av olika hantverk bidrog troligen till urbana associationer. Här fanns yrken som byggmästare, byggnadsarbetare, diversearbetare, förslagare, dikesgrävare, grovarbetare, handlare, kolare, korgmakare, lantarbetare, lantbrukare, laggare, lump-samlare, lässmed, militär, odlare, rallare, skogsarbetare, skomakare, skräddare, smed, snickare, stenarbetare, svarvare, sålltillverkare, träsnidare, tjärbrännare och urmakare (Carlsson & Jansson, 2015; Dieserud, 1983, särsk. bilaga I och II och däri angiven källa).

Men inte bara dessa hantverkare, och deras ofta barnrika familjer, bodde i området. De flesta familjer verkar också ha tagit emot inhysespersoner i sina små, trånga kyffen (Carlsson & Jansson, 2015; Dieserud, 1983, s. 7). Trångboddheten bör alltså ha varit påtaglig. Systemet med inhyses boende visar också

att det fanns hierarkier inom gruppen fattiga och obesuttna, där innehavet av en bostad – om än eländig – var en tillgång som visade att man var etablerad och hade viss status.

Historikern Peter Olausson har studerat bouppteckningen som gjordes 1869 för inhysesmannen Anders Persson vid hustruns död. Denna familj uppbar inte försörjningsstöd från fattigvården, och är alltså att beteckna som "normalfattig". Familjens torp var värderat till 75 riksdaler och bestod av två tunnland jord. Husgeråden, bland annat en kaffebrännare och två kaffekoppar, dominerade det upptecknade bohaget. Möblemanget bestod av ett dubbelt skåp, ett slagbord, två andra bord, två styrtolar (stolar med ryggstöd), ett väggur och en säng utan sängkläder. Hushållet ägde en plog, en kälke, två slags harvar och andra redskap för jord- och skogsbruk, samt en ko, ett lamm och en höna. Den avlidna, Lisa Larsdotter, efterlämnade två klänningar, två kjolar, ett svart silkeskläde, en schal, tre lintyg, ett par gamla strumpor, två par kängor, en duk och tre andra kläden i bomull. Totalt värderades inventarierna till cirka 175 riksdaler, men eftersom hushållet hade en skuld på 57 riksdaler var den totala behållningen 118 riksdaler (Olausson, 2012, s. 160f).

Bouppteckningen ger bilden av ett hushåll med en viss, men sårbar, försörjningskraft, och ett mycket enkelt materiellt liv. När bouppteckningar jämförts med det arkeologiska fyndmaterialet vid torpunder-

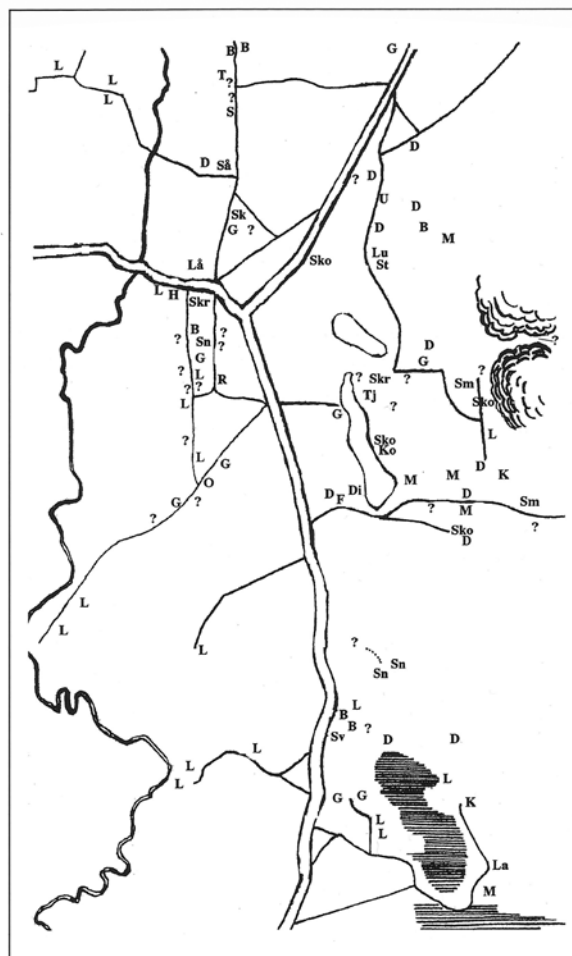

FIG. 5: Allmänningen i Väse. Inbyggare 1885. Omgjord efter förlagor i Diserud 1983, bil. I och II och däri angiven källa. B = Byggmästare/arbetare, D = Diversearbetare, Di = Dikesgrävare, F = Förlagare, G = Grovarbetare, H = Handlare, K = Kolare, Ko = Korgmakare, L = Lantarbetare/brukare, La = Laggare, Lu = Lumpsamlare, Lå = Låssmed, M = Militär, O = Odlare, R = Rallare, Sk = Skogsarbetare, Sko = Skomakare, Skr = Skräddare, Sm = Smed, Sn = Snickare, St = Stenarbetare, Sv = Svarvare, Så = Sålltillverkare, T = Träsnidare, Tj = Tjärbrännare, U = Urmakare, ? = Okänd yrkesgrupp.

Figur 25. Väse häradsallmänning och dess inbyggare med yrkesbeteckningar 1885. Efter Svensson 2001, fig. 5. Omgjord efter förlagor i Dieserud 1983, bilaga I och II och däri angiven källa.

sökningar har det visat sig att fyndmaterialet omfattar en rad föremål som inte återfinns i bouppteckningar. Detta beror sannolikt på att de arkeologiskt påvisade föremålen tillhör kategorier som sällan var av tillräckligt högt värde för att tas med i bouppteckningar (Bodin, Huling & Pettersson m.fl., 2005).

ARVET EFTER LILLA GRÅ STADEN

Väse häradsallmänning är ett kulturarv som uppskattas av människor i trakten. Missionshuset i den närmaste byn, Norra Ölmhult, har utgjort en samlingsplats för människor från Lilla grå staden och trakten bönder, och har fungerat som en traditionsförmedlare. År 2015 publicerades också en bok om Väse häradsallmänning, som redovisade olika sorters material, foton och berättelser om människor som bott och verkat i Lilla grå staden (Carlsson & Jansson, 2015). Genom boken aktualiserades intresset också för minnena i landskapet.

Den 22 juli 2017 följde Eva Svensson, en av författarna till föreliggande publikation, med på en lokalt organiserad kulturvandring på Väse häradsallmänning. Ett femtontal personer i olika åldrar, samtliga med någon form av koppling till Lilla grå staden, slöt upp på kulturvandringen. Kulturvandringen hade ett interaktivt format, varvid deltagarna på olika sätt bidrog till de berättelser som förmedlades under vandringen. Trots att historierna om deltagarnas anhöriga som bott i området varvades med redogörelser för fattigdom och utsatthet, stod de goda minnena i centrum. Berättelserna handlade framför allt om gemenskap, generositet och uppfinningsrikedom, och om deltagarnas egna barndomsmin-

nen av besök i området. Detta var då inte längre ett fattigområde utan bestod av en gles, ordinär bebyggelse, en populär dansbana och en fin badplats. De egna minnena överlagrares därmed, åtminstone delvis, den historiska berättelsen om fattigdom.

De egna minnena var extra påtagliga vid besöket på den gamla festplatsen invid den i lokala traditionen välkände häradsallmänningsbon Hybelejens allttjämt stående stuga, vilken tjänat som lokal för korvförsäljning med mera vid danstillställningarna. Här hade midsommar, med dans till levande musik, firats fram till år 2002, då det hade regnat så kraftigt att man inte ens hade lyckats få upp midsommarstången. Ingen av deltagarna kunde förstå varför detta uppskattade evenemang hade upphört, och saknaden av ett nära förflutet förvandlades till upprördhet när det upptäcktes att Hybelejen-stugan var försedd med en "Till salu"-skylt.

Förutom festplatsen utgjorde lämningarna efter lägenheten Oldinshagen, under 1800-talets senare del bebodd av en trädgårdsmästare, en central plats för kulturvandringen. Trädgårdsmästaren Oldin hade sin arbetsplats en mil bort, och vandrade dagligen till sitt arbete. Han odlade råg och potatis, och hade fruktträd vid sin lägenhet. Men han hade så svårt att få denna verksamhet att fungera på grund av mager jord och brist på gödsel att han svalt ihjäl (Carlsson & Jansson, 2015, s. 192f; Dieserud, 1983, s. 8f). På platsen finns lämningar efter en husgrund, en jordkällare, stenmurar och en möjlig fördämning i en bäck. Förmodligen har Oldin strävat efter att bevattna genom att översvämma delar av den mark han försökte omvandla till fruktbar mark.

Figur 26 (överst). Resterna av dansbanan vid Hybelejen.

Foto: Eva Svensson.

Figur 27 (nederst). Stenmurar vid Oldinshagen. Foto: Eva Svensson.

ANTI-KVARISKA UTMANINGAR

År 1988 fornminnesinventerades Väse häradsallmänning. Trots tillgången till en avritning av 1885 års karta, med 104 lägenheter markerade, kunde endast 20 husgrunder, varav en del inte var boningshusgrunder utan jordkällare, lokaliseras. Dessutom kunde platsen för 35 enheter fastställas, av vilka några alltjämt var bebyggda, framför allt med sommarstugor (Svensson, 2001, s. 359). Nästan hälften av de kända lägenheterna på Väse häradsallmänning hade alltså försvunnit spårlöst. Exemplet ovan, Oldinshagen, framstår som ett ”komplett” torp med bostadshus, jordkällare och odlingsmark. Men detta är ett undantag på Väse häradsallmänning. Övriga lokaler var mer begränsade platser, med – i bästa fall – enstaka grunder, och i flera fall utan synliga lämningar. Det är uppenbarligen en utmaning att vid arkeologisk inventering lokalisera spåren efter skjul av bräder tätade med papper.

På ett mer övergripande, principiellt, plan ställdes fornminnesinventeringen inför frågan om huruvida området skulle registreras som en sammanhängande enhet, eller om de enskilda lämningarna skulle registreras var för sig. Skulle man utgå från torpklustret Lilla grå staden som övergripande fenomen och sedan beskriva beståndsdelarna, det vill säga de olika bebyggelseenheter? Ett sådant förfaringssätt skulle ligga i linje med hanteringen av lämningar såsom gravfält, fångstgropssystem och komplexa industrilämningar. Eller vore det bättre att lista de enskilda beståndsdelarna, bebyggelse-lämningarna och platser för bebyggelse, under en mängd olika nummer i Fornminnesregistret (nu Kulturmiljöregistret)? Vid fornminnesinventeringen 1988 val-

Figur 28. Hus på Väse häradsallmänning. Foto: Väse hembygdsförening (PDM).

des strategin att registrera torpklustret som helhet. Senare beslutades att splittra klustret, och skapa individuella id-nummer av de lokaler som identifierats vid inventeringstillfället (Svensson, 2001, s. 359).

Genom att splittra upp klustret tydliggjordes mängden bebyggelselämningar på Väse häradsallmänning, genom att drygt 100 RAÄ-nummer fördes in i Kulturmiljöregistret. Samtidigt osynliggjordes områdets karaktär som en liten "grå stad". Dessutom hamnade platser som inte kunde lokaliseras utanför, liksom alla de "mellanrum" inom området vilka sannolikt var viktiga aktivitets- och interaktionsytor.

Rural slum i antikvarisk praktik – Kjula hage och uppdragsarkeologin

Med anledning av detaljplanläggning av Österrekarne häradsallmänning i Södermanland genomfördes en arkeologisk utredning av området under hösten 2006 (Bondesson, 2007). Inom området påträffades flera boplatser av stenålderskaraktär, en stor mängd gropar vars bruk var svårbestämt, samt bebyggelselämningar av senare datum. Studier av äldre kartmaterial hade givit indikationer på att det rörde sig om ett ruralt slumområde, något som bekräftades under utredningen då lämningar efter

16 lägenhetsbebyggelser påträffades. Vid en tidigare arkeologisk utredning av Lida hage, strax söder om detta område, hade ett ruralt, mindre slumområde om tio husgrunder registrerats (Beckman-Thoor, 1993).

Av särskilt intresse är också de många (750) gropar som påträffades i området och deras eventuella samband med torpklustret. Groparna var svårbedömda vad gäller funktion och ålder. Elva gropar bedömdes vara potatisgropar utifrån uppgifter från de lokalt boende. Några gropar tolkades, med viss tvekan, som kolningsgropar, andra som täktgropar, ytterligare andra som spår efter militär verksamhet, men merparten bedömdes härröra från stubbtäkt som kan sättas i samband med två tjärdalar i området och därmed vittna om de obesuttnas näringsfång.

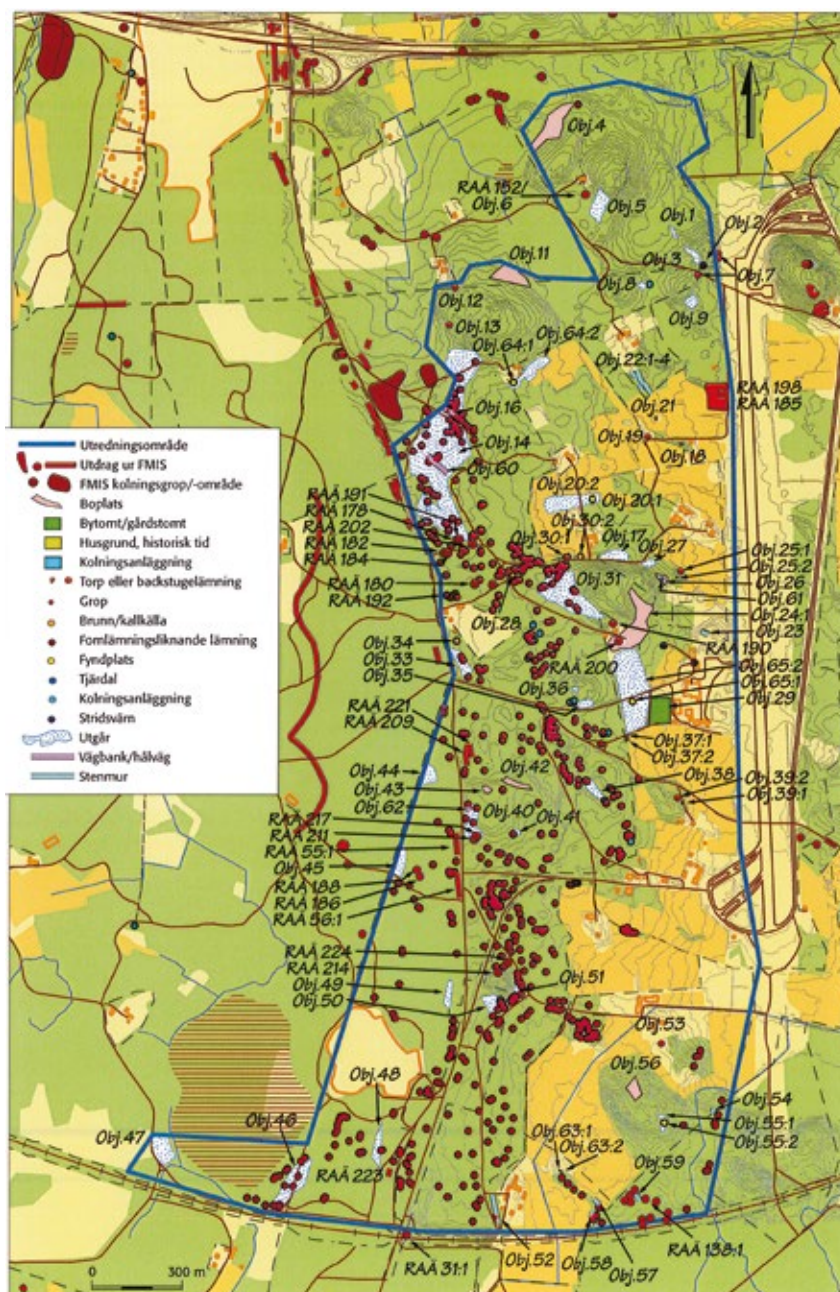
I utredningen argumenteras för torpklustrets höga bevarandevärde:

Här finns tydliga rester efter flera husgrunder utspridda i en väl uppvuxen och genomsiktlig granskog. De utgör en hel, välbevarad och lättförståelig kulturmiljö med ett högt upplevelsevärde. Platsen ger en inblick i de obesuttnas livsmiljö och levnadsvillkor, ihopsamlade som de var i utkanten av bygden. Dokumentation av lämningarna efter deras miljöer har alltid varit eftersatt i förhållande till de jordägandes. Åtminstone den här platsen bör enligt min mening bevaras som ett exempel på deras arv. (Bondesson, 2007, s. 16.)

Utredningen talade för döva öron och området exploaterades. I samband med exploateringen undersöktes

två, eller snarare tre, smedjor, tre lägenhetsbebyggelser, varav en av jordkulekaraktär, ett antal gropar samt hålvägar (Appelgren & Strucke, 2013; Strucke & Englund, 2015). Smedjorna, varav en endast antydts i materialet, daterades till sent 1600-tal/tidigt 1700-tal, 1800-tal respektive tidigt 1900-tal. Lägenhetsbebyggelserna daterades till 1700-tal respektive sent 1800-tal. Vid en av lägenheterna påträffades keramik från sent 1600-tal/1700-tal, indikerande förekomsten av en äldre bebyggelse på platsen. Hålvägarna kunde inte dateras, men bedömdes ha varit i bruk under en längre tidsperiod. De undersökta groparna bedömdes i huvudsak utgöra lämningar efter stubbtäkt kopplat till tjärframställning eller röjning av platsen inför planeringen av en militär exercisplats.

Sammantaget visade undersökningarna att det fanns både tidsdjup och social skiktning inom lägenhetsklustret. Lägenhetsbebyggelsen av jordkulekaraktär uppvisade både ett påvare fyndmaterial och en klenare byggnad, medan de två andra lägenhetsbebyggelserna var välbyggda, och fyndmaterialet var av hög kvalitet. Enligt undersökningsledarna gav de välbyggda husen och förekomsten av högklassigt keramikmaterial anledning att problematisera vår förståelse av de obesuttnas ekonomiska och sociala förhållanden. Ett annat påtagligt resultat av undersökningarna var påvisandet av en succession av smide, vilket stärker bilden av hantverkets betydelse som näringsfång inom lägenhetsklustren. Stubbrytning kan också ha varit en betydelsefull verksamhet, men är svårare att koppla till lägenhetsklustrets invånare (Appelgren & Strucke, 2013, s. 41f; Strucke & Englund, 2015, s. 29f).

Figur 29. Registrerade lämningar vid arkeologisk utredning, Österrekarne häradssallmänning. Efter Bondesson 2007, s. 7.

I samband med projektet intervjuades Wivianne Bondesson (WB), den arkeolog som genomförde utredningen av Kjula hage. Hon berättar att hon slogs av att det var ett fint område med tydliga lämningar, som var väl begripliga för allmänheten. Området hade alltså upplevelsevärde och pedagogiskt värde. Men denna värdering vägde lätt i sammanhanget. Vid denna tid (före ändringen av KML 2014) skulle länsstyrelsen framför allt prioritera de lokaler i området som förmodades vara fornlämningar, såsom stenålderslämningar och de många groparna som misstänktes vara kolningsgropar.

WB fann anledning att ifrågasätta att groparna fungerat som kolningsgropar då det inte finns några spår av järnframställning i området. Trots det lade hon ned förhållandevis mycket tid på att försöka få fram indikationer på groparnas funktion. Hon prioriterade också torplämningarna högt, eftersom dessa "ligger mig varmt om hjärtat". Redan före lagändringen gjorde WB bedömningen att de obesuttnas lämningar var viktiga, och hon beskriver att hon "hugger som en kobra" på all information som kan fås från hembygdsföreningar.

Ändringen av kulturmiljölagen har givit nya möjligheter att arbeta med torpen inom uppdragsarkeologin. Men det har också uppstått nya problem. WB lyfter särskilt frågan om hur alltjämt bebyggda lokaler ska hanteras. De överges ju trots allt i samband med exploateringen. Enligt WB:s erfarenheter hanteras dessa inte på samma sätt av alla länsstyrelser.

Trots att de yngre torpen inte omfattades av kulturmiljölagen vid tiden för utredningen av denna del

av Österrekarne häradsallmänning upplevde WB att det inte var några problem att få arbeta med dem i den arkeologiska utredningen. Men även om hon var medveten om att det handlade om ett ruralt slumområde innan hon gick ut i fält, kom hon inte på tanken att antikvariskt hantera hela utredningsområdet som ett kluster eller helhet. Hon gjorde därför inga reflektioner, vid utredningstillfället, om eventuell särskild registreringshantering av lämningarna utan arbetade med de enskilda objekten, förutom tä- eller fallbebyggelsen (bebyggelseklustret) vid Lida hage. Vid intervjun reflekterade WB över möjligheten att lyfta fram en sammanhängande helhet för hela området i stället för flera enskilda lokaler, men kunde inte på rak arm komma på någon alternativ registreringsteknisk lösning. Däremot underströk hon vikten av att försöka sätta sentida lämningar, såväl bebyggelselämningar som andra, i större sammanhang, och hon sade sig uppleva att det med tiden har blivit lättare att få gehör för ett sådant arbetsätt. Att det biologiska kulturarvet tillmäts större betydelse, att det till och med genomförs biologiska inventeringar, är ett bra exempel på detta.

WB hävdar att det skulle leda till stora kunskapsvinster om man hade möjligheter att lyfta blicken och se de stora sammanhangen. Hon poängterar särskilt vikten av att förstå den bygd lämningarna tillhör. Torpen och torpmiljöerna är också oerhört väsentliga för dagens lokalbefolkning, då torpen ger rötter bakåt i tiden. Ansamlingar av torp visar också att landsbygden inte var så öde som den är nu.

Men hon är undrande över i vilken fas av ett exploateringsärendet detta ska göras, och ställer frågorna:

Vid inventering eller utgrävning? Eller ska det rent av vara en forskningsuppgift, men vem ska i så fall göra den? Idag tenderar "sammanhanget" att falla mellan stolarna.

Vad gäller rurala slumområden specifikt skulle WB vilja utreda hur de uppstår. Varför ligger de där de ligger? Var det en fråga om speciella naturförutsättningar? Har de obesuttna blivit tvungna att bosätta sig här? Men eftersom det här egentligen är forskningsfrågor finns det inga riktiga möjligheter att arbeta med dem inom tjänsten. Hon kan bara ivra för vissa saker – och försöka vara en "droppe som urholkar stenen".

"Tattarstaden" – etnisk, social och geografisk marginalisering.

I norra Bohuslän, nästan på gränsen till Norge, ligger Snarsmon och den plats som ibland kallas Tattarstaden. Vid förra sekelskiftet, sent 1800-tal och tidigt 1900-tal, var området bebott och bebyggt av familjer av resandeursprung. Marken, ett utkantsområde genomkorsat av flera mötande vägar, hade upplåtits av markägaren. På platsen byggde de resande hus och blev bofasta. Men i början av 1900-talet övergavs och förstördes platsen av okända skäl (Andersson, 2008b, s. 35ff, 59f).

Under åren 2004–2007 bedrevs arkeologiska undersökningar på Snarsmon (Lindholm, 2008; 2009). Vid inventeringar konstaterades 13 bebyggelselämningar, varav vissa var lämningar efter regelrätta byggnader och andra utgjordes av röjda och utjämnade ytor som troligen varit tältplatser. Även stenmurar och åker- ytor påträffades, men det var oklart om dessa kunde

knytas till resandebosättningen eller om de hörde till äldre eller yngre bruk av platsen.

Tre hus grävdes ut. Det största huset, ett bostadshus med rester efter en rökgång, utgjordes av en kallmurad jordkula inbyggd i en sluttning. Likaså undersöktes en stengrund efter ett mindre hus av okänd funktion, och en stenpackning som utgjort golv i ett fristående kök. De föremål som tillvaratogs avspeglade i stort sett vad man kan förvänta sig att hitta vid undersökningar av hushåll från 1800-talet utan påtagliga etniska eller sociala signaler. Fyndmaterialet vittnade också om att hantverk, såsom skomakeri, bedrivits på platsen.

Snarsmon, eller "Tattarstaden", skiljer sig från övriga här anförda exempel på rurala slumområden genom sitt etniska attribut. Men likheterna är fler, såsom en förtätad bebyggelse, lokaliseringen till ett utkantsområde, förekomst av hantverk – samt beteckningen "stad".

Staden på landet – perspektiv på rural slum

De rurala slumområdena framstår som något nytt under 1800-talet, inte bara som exempel på den förtätade fattigdomen på landsbygden utan framför allt för de urbana drag som karakteriserade områdena. Det var fråga om förtätad bebyggelse som ofta låg längs vägar. Hantverk och lönearbete framstår – förutom fattigvården – som de främsta inkomstkällorna, inte jordbruk, och befolkningen var rörlig. I det avseendet kan de rurala slumområdena på sätt och vis ses som mer moderna än den omgivande jordbruksbebyggelsen. Även samtiden uppmärksammade de urbana dragen, och det var inte ovanligt

Figur 30. Utdrag ur häradskartan, blad Linköping, som visar ett exempel på hur torp och backstugor ofta ligger i gränzoner, såväl mellan fastigheter och socknar som mellan inägomark och utmark. Lantmäteriet, Rikets allmänna kartverk.

att områdena gavs urbana beteckningar. Samtidigt var det fråga om förtätad fattigdom och vardagsliv under stora umbäranden, samt en tydlig marginalisering av de fattiga genom att placera dem i avsides belägna områden. Detta understryker hur denna grupp fattiga och egendomslösa betraktades som "de andra" i jordbrukssamhället.

De fattiga i de rurala slumområdena stod i en utpräglad beroendeställning till det omgivande jord-

brukssamhället. Marken de bodde på ägdes av gårdar i trakten, bönderna var ofta både arbetsgivare och köpare av de fattigas hantverksprodukter, och det var de besuttna i lokalsamhällena som beslutade om fattigunderstöd. Samtidigt finns möjligheten att de besuttna bönderna kan ha uppfattat de rurala slumområdena som hotfulla. Här bodde många människor, och det var inte omöjligt att dessa kunde förena sig och mobilisera mot överheten

såsom arbetarna gjorde i städerna i Sverige och andra länder under 1800-talet. På många håll runt om i Europa duggade de sociala oroligheterna tätt, och exempel som Pariskommunen 1871 måste ha upplevts som avskräckande. Kanske sågs de rurala slumområdena som potentiella krutdurkar för social oro, och en arbetshypotes är att de besuttna använde olika strategier, såsom fördelning av fattigstöd, för att hålla ordning.

De rurala slumområdena var inte enhetliga utan vissa fattiga hade starkare ställning än andra. Att besitta ett hus gav mer status än att behöva vara inboende. Även förmågor såsom hantverksskicklighet bör ha varit av betydelse. Många av de fattiga strävade efter andra liv, att lämna slumområdena, vilket krävde resurser av olika slag, såsom yrkesskicklighet.

De rurala slumområdena finns inte kvar idag. Människor har flyttat ut, husen har rivits, byggts om eller ersatts av annan sorts bebyggelse såsom sommarstugor. Frågan är hur vi ska hitta, registrera och dokumentera dessa områden.

Som beskrevs i fallet Väse häradsallmänning tillämpades först en registreringspraktik där hela området registrerades som en enhet. Senare bröts enheten sönder och i stället registrerades de olika bebyggelseenheter. Båda tillvägagångssätten har för- och nackdelar, och olika utmaningar. Det första tillvägagångssättet kräver att man kan identifiera och avgränsa den rurala slummen. I exemplet Kjula hage var detta ett tydligt problem, eftersom det inte fanns några uppgifter om att det rörde sig om en rural slum och det därför var oklart vilka av de påträffade lägenhetsbebyggelserna som ingick i slumområdet. Med

det andra tillvägagångssättet ökar kraven att kunna identifiera de olika lägenheterna, vilket exemplet från Väse häradsallmänning visar kan vara ett problem, då de tillämpade byggnadsteknikerna kunde resultera i att det inte blev några synliga spår efter bebyggelsen. Resultatet kan bli att två olika historier kan berättas, den om den rurala slummen eller den om de olika stugorna. Givetvis vore en kombination av de båda tillvägagångssätten att föredra om detta vore möjligt. Exemplet Kjula hage och Väse häradsallmänning visar att det skulle krävas tydliga strategier, att området prioriterades och att olika, ibland kostsamma, tekniker kunde användas för identifiering av bebyggelse som inte är synlig med blotta ögat.

I förlängningen uppstår frågan hur rurala slumområden ska hanteras vid exploatering. Väljer man att utgå från de enskilda bebyggelseenheter kan det vara frestande att välja ut olika exempel och betrakta dem som representativa. Tar man i stället sin utgångspunkt i slumområdet som undersökningsenhet ställs andra krav på att undersöka relationer mellan lägenheterna och slumområdet som helhet. Oavsett utgångspunkt är det väsentligt att ta in slumområdenas karaktär av mellanläge mellan stad och land, vilket bör bidra till väsentligt ökad kunskap om det dåtida samhället och processer som modernisering, urbanisering och industrialisering.

Säteritorp – exemplet Bergkvara

En annan typ av rural miljö som präglades av stora ansamlingar av torp är områdena runt säterier och bruk. Strax väster om Växjö ligger Bergkvara, en herrgård och ett gods med en lång och spännande

historia, som kan tas som exempel på en typisk sådan miljö. Delar av godset är sedan länge utpekade som riksintresse för kulturmiljövården (Hansson & Nylén, 2012). Bergkvara är idag en större privatägd egendom och har under lång tid fungerat som centrum i ett godskomplex av växlande storlek. Under senmedeltid var Bergkvara centrum för ett av Nordens största godskomplex. Under de senaste 200 åren har godsets egendomar koncentrerats till hemsöcken Bergunda, där godsets dominans fram till första halvan av 1900-talet var mycket stor, samt till grannsocknarna Öja och Öjaby.

Från slutet av 1400-talet och framåt finns återkommande jordeböcker och andra räkenskaper som ger en inblick i Bergkvaras ekonomi och de driftsmässiga förändringar som skedde under århundradenas lopp. I stort avspeglar förändringarna i godsets ekonomi allmänna ekonomiska konjunktioner. Bergkvara kan i princip, sedan den närliggande byn med samma namn avhysts under 1400-talet, betraktas som en mycket stor ensamgård, där en stor del av arbetskraften utgjordes av landbor, arrendebönder och torpare, som vid sidan om att lämna olika typer av nyttigheter i arrende även gjorde ett varierande antal dagsverken.

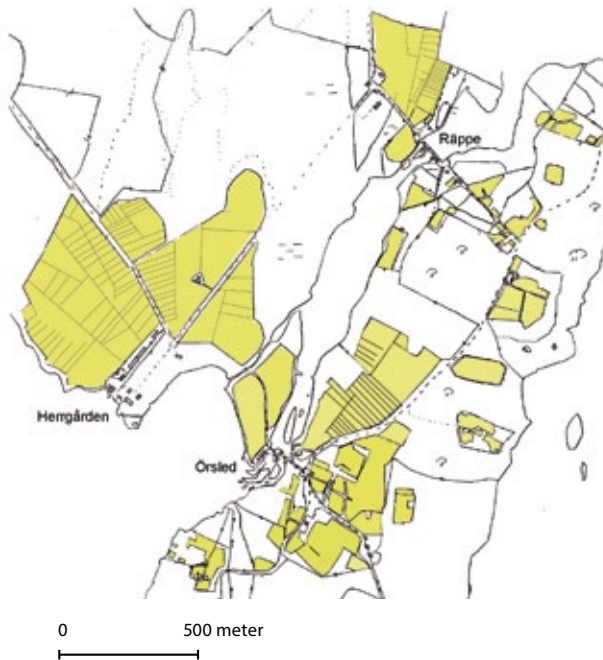
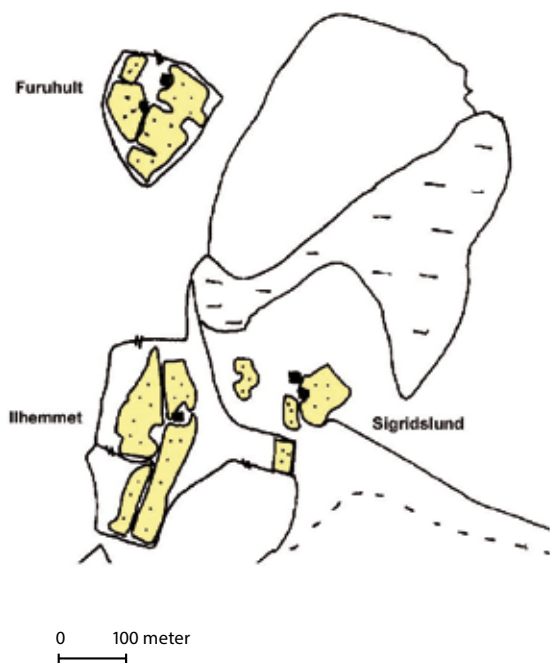
Godsets dominerande ställning i Bergunda socken är tydlig alltsedan de äldsta skriftliga källorna som möjliggör denna typ av studier (Larsson, 1974). Enligt Arvid Trolles jordebok från 1490-talet ägde godset 23 gårdar, 5 torp och 2 kvarnar i Bergunda socken (HH31). Vid sidan om traditionella gårdar ingick även andra nyttigheter i godsets egendom, såsom fiskena samt kvarnarna i Örsled och Råppe. Processen kring

nyodling genom torpetableringar på utmarken är en karaktäristisk företeelse på Bergkvaras ägor, åtminstone sedan senmedeltid. De fem torp som nämns i Arvid Trolles jordebok måste ses som medeltida etableringar.

Ägaren Ture Trolle bedrev en aktiv nyodlingspolitik under första halvan av 1500-talet samtidigt som han förvärvade ytterligare gårdar (Larsson, 1974, s. 71). Kring 1620 tillhörde 28 av socknens 38 gårdar godset. Många av de resterande 10 gårdarna kom även de under godsets kontroll under 1600-talets lopp (Larsson, 1974, s. 76, 78f).

Förutom dessa landbogårdar fanns även åtta torp inom huvudgårdens utmarker. Dessas innehavare var huvudsakligen sysselsatta med dagsverken av skilda slag, men fick samtidigt försörja sig på vad deras lilla torp gav. Systemet med säteritorpare kan på Bergkvara beläggas från 1600-talet och framåt, men om de senmedeltida torp som nämns i Arvid Trolles jordebok brukades enligt samma modell som senare tiders torp är dock oklart. En agrar struktur med en ekonomi byggd på landbogårdar och torp har i princip alltid karaktäriserat Bergkvara och liknande storgods.

Under historiens gång har däremot antalet landbogårdar i förhållande till antalet torp förändrats. Generellt kan man säga att antalet torpare successivt kom att öka medan antalet landbor minskade. Kring 1900 var i princip all underlydande bebyggelse, med ett par undantag, ur brukningssynpunkt närmast att karaktärisera som torp. Under tidens gång kom även vissa äldre torp att genom nyodling utökas för att i ett senare skede närmast kunna betecknas som gårdar.

Figur 31 och 32. Två utdrag ur en karta från 1858–1861 i Bergkvaras godsarkiv. Jämför de stora, regelbundna, väl röjda och väl dränerade åkrarna runt herrgården, med de flikiga, små och steniga åkrarna runt torpen Furuhult, Ilhemmet och Sigröslund. Renritning av Martin Hansson, 2005.

Förhållandet mellan vad som varit att karaktärisera som torp respektive gård har alltså alltid varit flytande och relationerna mellan antalet landbogårdar och antalet torp kan ses som en spegling av den ekonomiska och agrara utvecklingen i landet.

Enligt Bergkvaras jordebok från 1622 hade landborna huvudsakligen fyra skyldigheter att erlägga. Avraden (hyran) betalades undantagslöst i smör (varierande mellan 1 och 8 lispund per gård, 1 lispund

= 8,4 kg), medan städjan som erlades då landbon tillträdde en ny arrendeperiod, vanligen vart sjunde år, betalades med en oxe eller en ko. En tredje avgift kallades foderkorn och utgick med en och en halv tunna per gård, medan slutligen den fjärde avgiften bestod av ett antal alnar lärft (tyg) för varje gård. Till detta kom ett varierande antal dagsverken per gård. På 1690-talet var landborna som mest skyldiga att göra 24 dagsverken. Medan landbor således beta-

lade denna typ av avgifter till sin jordägare, var de till skillnad från självägande bönder befriade från de flesta skatter (Larsson, 1974, s. 80ff).

Jordeboken från 1622 har även uppgifter om gårdarnas storlek. Själva sätesgården hade då en åkerareal om 80 tunnland, vilket motsvarade ungefär hälften av åkerarealen vid 1800-talets mitt. Ängsmarken gav cirka 200 lass hö. Till sätesgården hörde flera andra nyttigheter: en kvarn med fyra stenar, sågkvarn, ålkista, åldamm, trädgård, kålgård och ett fiskevatten. I domboksnotiser från samma tid omnämns även en smedja på sätesgården. Vid denna tid höll gården 16 oxar, 16 stutar, 33 kor, 12 kvigor och 11 kalvar, 21 hästar, 58 grisar och 101 får, samt gäss, ankor och höns (Larsson, 1974, s. 81).

Landbogårdarnas arealer vid samma tid var betydligt mindre. Åkerarealen var här vanligen mellan 7 och 10 tunnland medan de senast uppodlade gårdarna hade betydligt mindre. De cirka 30 gårdarnas totala ängsskörd uppgick till cirka 600 lass hö. Landbornas boskapsinnehav är mer oklart: skattelängderna uppger i genomsnitt ett par stutar, fem kor, fyra får, en häst och ett fåtal grisar. Under 1700-talet började den etablering av säteritorp runt sätesgården som senare kom att dominera landskapet. År 1696 fanns endast 8 torp, däribland Bergsnäs, Västra och Östra Hästhagen, Muggeboda och Damsryd, men 1730 hade antalet ökat till 12 och 1763 till 32. Till skillnad från landbor var torparna hårdare knutna till sätesgården genom dagsverken: vid 1800-talets mitt maximalt 130 om året. Spännvidden var dock stor, siffror på 26–52 dagsverken är vanligare än siffror nära det maximala antalet. Till skillnad mot

landborna hade torparna även en betydligt mindre jordplätt till sitt förfogande, oftast under två tunnland åker och en begränsad mängd ängs- och betesmark. En landbo hade vanligen tre gånger så mycket mark till sitt förfogande, dessutom ofta på bättre jord. Ekonomiskt och socialt fanns det således stora skillnader mellan landborna och torparna på Bergkvara (Larsson, 1974, s. 81f).

Sannolikt ökade behovet av arbetskraft vid sätesgården genom de byggnadsprojekt som genomfördes under 1700-talets första hälft, med ny huvudbyggnad med tillhörande park- och trädgårdsanläggning (Larsson, 1974, s. 100ff). Allt detta krävde arbetskraft, både för genomförandet och senare även för skötseln. Utökningen av antalet torp var också en medveten strategi, vilken blev särskilt tydlig under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal, då ett stort antal landbogårdar och byar kom att avhysas. I Långstorp, Ask och Bergunda slogs landbogårdar samman till större enheter, så kallade "plattgårdar" eller "utgårdar", som drevs av en rättare direkt under sätesgården med hjälp av torparnas dagsverken (Larsson, 1974, s. 106, 109). I praktiken innebar dessa förändringar, som var ett sätt att effektivisera och rationalisera driften, att landbor fick bli torpare med ökad dagsverksplikt.

Antalet torp fortsatte att öka, delvis som en konsekvens av den allmänna befolkningsökningen under 1700- och 1800-talen, men också som ett resultat av en medveten strategi från Bergkvaras ägare att öka andelen odlad mark. I torpkontrakten ingick ofta att torparen årligen skulle nyodla en viss areal (se nedan). Samtidigt hade antalet landbor minskat.

Siffrorna visar att emigrationen under andra halvan av 1800-talet inte förefaller att ha påverkat godsets befolkning, i alla fall inte i så måtto att någon nedläggning av odlingsmark skedde. Tvärtom förefaller befolkningsmängden åtminstone fram till 1880-talet ha hållit sig relativt konstant. Möjligen var detta ett resultat av den intensiva nyodlingen och industrialiseringen av Bergkvara vilket gav befolkningen ökade möjligheter till försörjning (Larsson, 1974, s 107,121). Socialt stod landborna i en mellanställning mellan godsägaren och torparna. Ett sätt att för alla tydliggöra dessa sociala relationer var vid de så kallade "höstagillena" på godset, då böndernas hustrur skulle erbjudas mat före torparnas (Larsson, 1974, s. 110).

I godsarkivet finns exempel på de många kontrakt som tecknades mellan godsägaren och torparen. Ett sådant exempel är det kontrakt som den 25 mars 1865 tecknades med torparen Christoffer Eliasson gällande torpet Bjelkudden (Larsson, 1974, s. 112). Kontraktet gällde för tio år. Enligt kontraktet skulle han med sin familj årligen

- fullgöra 3 stycken karldagsverken i veckan året om (totalt 159 stycken), 60 stycken kvinnodagsverken under den tid av året de budas
- underhålla 400 fot gärdesgård (120 meter);
- spinna sex skålpund blånor (lin) (c. 2,5 kilo);
- fullgöra gångebud, hjälp i ladugård och marknadsresor, allt för jordägarens räkning, efter tur;
- biträda med fårens klippning och tvättning efter tur med en person varje gång;

- årligen lämna
 - 1 tjog ägg i oktober månad
 - 1 kanna (c. 2,6 liter) oskummad mjölk för varje yste, 4 gånger
 - 2 kannor (c. 5,2 liter) lingon
 - 3 kannor (c. 7,8 liter) enbär
 - 2 kannor (c. 5,2 liter) korn till väktarelön
 - 5 kannor (c. 13 liter) korn till fattigunderstöd
- göra 1 dagsverke till upptagande av iskällaris.

Vidare skulle Christoffer årligen nyodla 16 kappland (c. 2460 m²), delta i snöskottning och vägunderhåll, måla sina hus och sköta trädgårdstäpporna. Färg och bärbuskar stod dock godsägaren för. Godsägaren försäkrade också att Christoffer hade företräde till torpet när nuvarande kontrakt löpte ut. Den trettonde paragrafen omtalar också att om torparen inte fullgör sina plikter och skyldigheter, eller inte kan "iakttaga ett höfligt uppförande eller icke föra ett nyktert och ärligt lefverne, är han skyldig att om så påfodras [...] genast återlämna sitt arrende och från Bergqvara egendoms egor afflytta". Kontraktet var ett standardkontrakt som utgjorde mallen för de flesta torpkontrakt vid den här tiden.

Av kontraktet framgår att torparen med familj var verksamma inte bara hemma på torpet och i huvudgårdens ekonomibyggnader, utan även i skogen, för att kunna uppfylla kontraktets villkor. Man kan exempelvis påminna om de nio kolbottnar som är registrerade i Bergunda socken i Kulturmiljöregistret, vilka troligen utgör en mindre del av de som finns och har funnits (Bergunda 147, 165, 166, 173, 197:1, 197:2, 218, 219, 220). De många torpkontrakten var likformade

i sina pålagor, även om de samtidigt var individuellt anpassade till om torparen hade någon speciell uppgift eller inte. På Bergkvara fanns exempelvis Fiskartorpet, där torparen under 1700- och tidigt 1800-tal inte förefaller ha bedrivit något jordbruk, utan försörjt sig via fisket i Bergkvarasjön. I kyrkböckerna beskrivs han som "fiskare" och han var ansvarig för att förse herrgården med färsk fisk. Inkomsterna från fisket måste även ha genererat inkomster nog för att kunna köpa de livsmedel vid sidan om fisk som krävdes för uppehållet. Torparnas specialisering bidrog därmed sannolikt till att stimulera en lokal handel. De här skillnaderna kan möjligen återspeglas i torpens materiella och rumsliga framtoning.

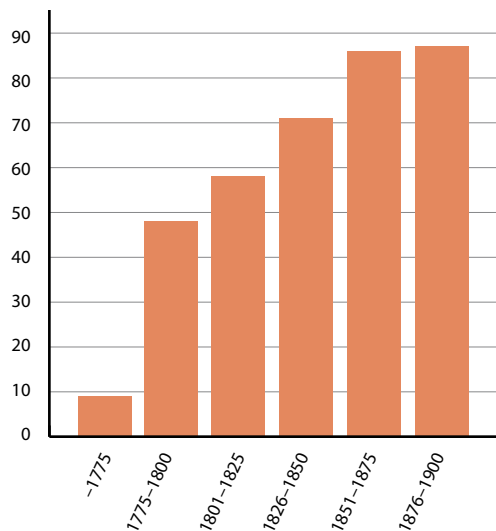
Genom att använda de utgivna sammanställningar som Bergunda hembygdsförening gjort av torp och gårdar i socknen med samma namn, går det att få en överblick över etableringen av torp under Bergkvara (*Bergunda – en återblick, Bergunda – en återblick del II*; se *Årenäs, Posse & Nässert*, 1999, 2004). Sammanställningarna bygger huvudsakligen på en genomgång av husförhörlängder och torpkontrakt, varför man i många fall kan misstänka att många torp faktiskt existerade redan tidigare än vad som anges i dessa två böcker. Man kan i detta material sammantaget hitta uppgifter om 91 torp som någon gång legat under godset. En del av dessa, 10 stycken, har en bakgrund som soldattorp, vilka i början av 1900-talet övergått till att bli "vanliga" torp under godset. Ett torp etablerat 1865 var en banvaksstuga, men i övrigt var torpen starkt knutna till godset. Av de här nämnda 91 torpen kan 63 beläggas i skriftliga källor till tiden före 1850, vilket innebär att de om de varit

övergivna skulle ha räknats som fornlämningar. Av dessa 91 torp är dock 50 fortfarande bebyggda, om än inte med några originalbyggnader. Resterande 41 torp är rivna, en del i sen tid, till exempel banvaksstugan Algatan, vilken revs kring 2010. I Kulturmiljöregistret finns 9 torp registrerade i Bergunda socken under sakordet "Lägenhetsbebyggelse" (Bergunda 69, 75, 81, 85, 90, 91, 92, 93). Alla är dock i dagsläget registrerade som "övrig kulturhistorisk lämning", trots att de tillkommit före 1850.

En kronologisk sammanställning av uppgifterna om de många torpen, uppdelad i 25-årsperioder, visar att antalet torp växte kraftigt under slutet av 1700-talet, för att sedan fortsätta öka under hela 1800-talet, om än i något långsammare takt. Den här typen av sammanställningar missar dock det faktum att många av de torp som nämns redan under slutet av medeltiden och 1600-talet, under 1800-talet räknas som landbogårdar och har lämnat "torpstadiet". Det finns samtidigt ett antal enheter som växlar mellan att betraktas som torp eller gård. Så siffrorna i Figur 33 ska inte ses som absoluta utan som uttryck för en tendens.

Det här innebär att den nya gränsen, året 1850, i kulturmiljölagen innebär att enbart delar av torplandskapet kring herrgården är skyddat. Samtidigt som det i en undersökningssituation är viktigt att förstå det enskilda torpets relation till herrgården och till andra torp, blir gränsen 1850 här svår att upprätthålla ur vetenskaplig synvinkel.

Ser man rumsligt på torparnas landskap kan man se att torpen huvudsakligen ligger i ett brett band runt godsets centrum. De flesta torp ligger mellan en och fem kilometer från herrgården (fågelvägen), vil-

Figur 33. Tabell som visar den kronologiska expansionen av torpen runt Bergkvara. Torparna fortsatte att spela en viktig roll för jordbruket på godset även efter 1850. Sammanställd av Martin Hansson.

ket innebär långa transportsträckor innan man som torpare är framme vid herrgården och dagsverket kan ta sin början. Torplandskapet är sannolikt också det mest hotade landskapet på Bergkvara. Många torp är idag rivna och åker- och ängsmarken är skogsplanterad. Andra är fortfarande bebyggda, framför allt de som friköptes på 1920-talet, och förvandlade till mindre jord- och skogsbruk. Just skillnaden mellan torpens småskaliga och herrgårdens storskaliga landskap är viktig för förståelsen av herrgårdslandskapet och de sociala relationer som detta avspeglar. Det är symptomatiskt att medan stora resurser av allmänna medel läggs på att återkommande renovera ruinen efter Arvid Trolles medeltida stenhus, och ges som byggnadsvårdsbidrag i samband med reno-

veringar av till exempel kvarnbyggnaden i Örsled, är från kulturmiljövårdens sida viljan att bevara och skydda torpmiljöerna närmast obefintlig. Ett exempel på detta är torpet Brevik. Torpet är känt i skriftliga källor sedan 1776 och boningshuset stod kvar fram till det revs år 2015 inför byggandet av den nya Pär Lagerkvistskolan i Växjö. Någon kulturhistorisk dokumentation, vare sig av den stående byggnaden eller av eventuella arkeologiska lämningar, gjordes inte i samband med denna exploatering.

Ytterligare en aspekt som är påtaglig i landskapet runt Bergkvara är spåren efter gångna tiders industriella verksamhet (jfr Nordmark, 2004). Dessa återfinns i anslutning till vattendragen eftersom vattnet utgjorde den naturliga kraftkällan. Många av dem är tillkomna före 1850, eller har rötter som går tillbaka till tiden före 1850. Inom riksintresseområdet framstår då området vid Örsleds kvarn som det mest betydelsefulla. Den nuvarande kvarnbyggnaden uppfördes 1840 (och hade således varit skyddad fornlämning om den varit riven), men de äldsta uppgifterna om en kvarn på platsen är från 1328. På 1600-talet fanns här även en smedja och en såg som drevs med vattenkraft. År 1789 etablerades Otterströmmens manufaktur, en mekanisk verkstad där man bland annat tillverkade järnspik. Strax norr om godsets centrum fanns sedan 1600-talet ett brännvinsbränneri, vilket i mitten av 1800-talet ersattes av ett bryggeri på samma plats. Bryggeribyggnaden finns fortfarande kvar (Hansson, 2005). Den här typen av verksamheter sysselsatte en mängd av de obesuttna, torpare, drängar och arbetare som bodde i trakten, som här kunde hitta allehanda sysslor. På

så sätt är industri- och bebyggelselämningar intimt sammankopplade.

Gods och torpare

Betraktar man någon av de många kartorna över Bergkvara, alltifrån den äldsta från 1674 fram till idag, slås man av hur isolerad gården Bergkvara ligger i landskapet norr om sjön. Bortsett från den verksamhet som kan knytas direkt till gårdens centrum, saknas annan bebyggelse i dess direkta närhet. Torpen och de närmaste byarna återfinns ett gott stycke från gården. Bergkvara omges av ett storskaligt odlings- och beteslandskap där tillfartsvägarna kantas av alléer. En resenär mot Bergkvara märker redan innan man kommer fram till gården att man nalkas något speciellt. Alléer, monumentala ekonomibyggnader och storskaliga odlingsmarker är typiska kännetecken för ett herrgårdslandskap. Samtidigt innebär detta att själva gårdens centrum ligger ensamt och isolerat från övrig bebyggelse i landskapet. Bergkvara omges, precis som många andra herrgårdar, av en "frizon" som är tom på bebyggelse. En rumslig isolering bidrog till att distansera aristokratin från andra grupper i samhället. Torparna och landborna hann fundera mycket medan de vandrade den långa vägen till herrgården för att utföra sina dagsverken. Även andra besökare kunde medan de närmade sig herrgården se de stora åkerarealerna och beundra alléer och parkanläggningar. Den rumsliga isoleringen bidrog till att öka godsägarens status och befästa dennes ställning i samhället. Detta är ett förhållande som återfinns på många platser (Hansson, 2006, 2015; jfr Eriksdotter, Nilsson

Figur 34. Torpen låg i en cirkel runt herrgården Bergkvara (markerad med blå triangel) som låg ensam i godsets centrum. Torparna hann säkert tänka en hel del då de traskade till dagsverket på herrgården. Karta av Martin Hansson, 2005.

Figur 35. Arbetare och förmän på Bergkvara år 1924. I mitten sitter blivande godsherrn Per Posse omgiven av rättaren Andersson och bokhållaren Jönsson. Vid deras fötter sitter trädgårdshjälpredorna, ynglingar från torpen Karholmen och Axelsberg. Foto: Anna Blom, Smålands museum (PDM).

& Nordin, 2015, för Skokloster). I Bergkvaras fall är detta mycket tydligt. Den ”tomma” centrumzon som finns runt herrgården är oerhört betydelsefull för förståelsen av Bergkvara som ett herrgårdslandskap.

Sociala skillnader avgjorde även var olika arbeten utfördes. De här skillnaderna är fortfarande synliga i landskapet. Det modernare åkerbruket med dikningar och stora sammanhängande åkergården utan flikar och landskapsanpassningar karaktäriserar godssets odlingsmark. De underlydande torpens åkerstycken är små, helt anpassade till landskapet: smala, flikiga och uppbrutna i småstycken. Exempelvis visar en karta i godsarkivet från 1858–1861 att dikningar av

åkermark framför allt gjordes på åkermark under de nya plattgårdarna, exempelvis på Långstorp, medan torpens åkrar var mer opåverkade av den nya tidens teknik. Torparna hade sannolikt varken tid, kunskap eller resurser till denna typ av modernisering.

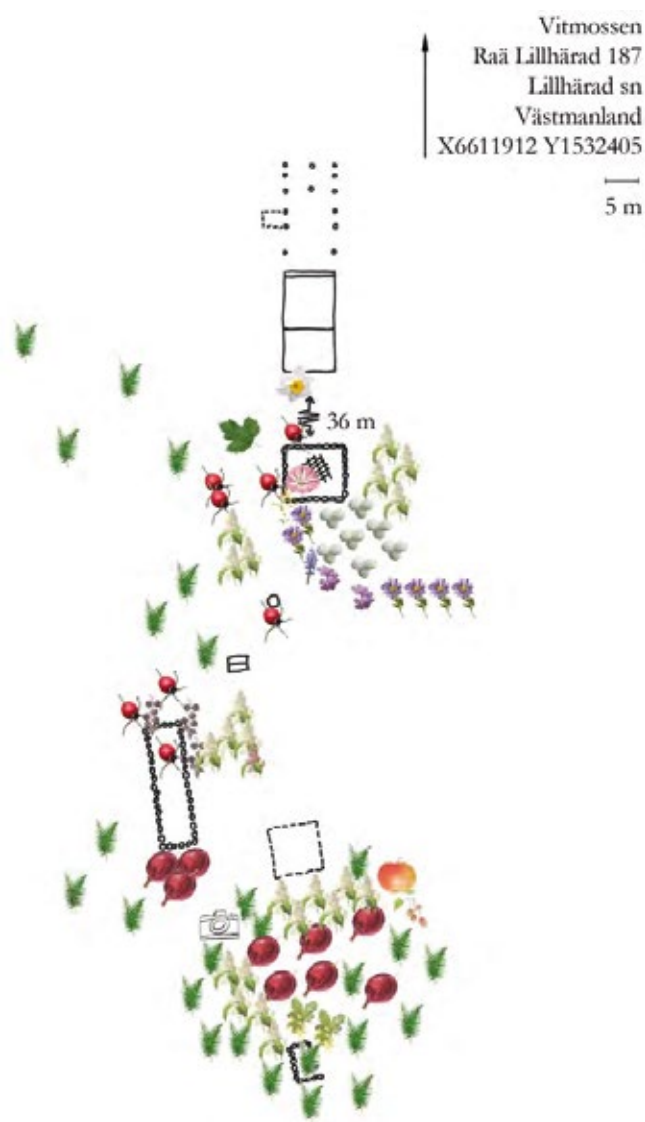
Landskapet kring Bergkvara rymmer inte bara lämningar efter godsägarnas värld, även om det är lätt att bländas av denna eftersom det är den som tydligast lämnat spår efter sig. I den norra delen av området finns flera torp kvar, som Bäckafälle, Grinden och Björka. Andra torp är idag helt försvunna medan en del finns kvar och hyrs ut som bostäder. Vissa torplämningar är efter lagändringen 2014 att betrakta som fornlämningar, medan andra är oskyddade eftersom de är yngre. Gemensamt för hela detta torppräglade landskap är dock att torpens åkrar nästan helt planterats med gran. Men under granarna kan spåren efter torparnas åkrar återfinnas. De små steniga torpåkrarna med sina odlingsrösen står i markant kontrast till de storskaliga, fortfarande öppna åkrarna runt herrgården. Kontrasten mellan torpens och herrgårdens åkrar både storleksmässigt och utseendemässigt avspeglas även i skillnaderna mellan torpen och herrgården i den bebyggda miljön. I en ring runt herrgården, och på ett försvarligt avstånd från denna, finns således ett helt annat socialt landskap än det som finns i herrgårdens centrum.

Om torp runt ett gods som Bergkvara skulle bli föremål för uppdragsarkeologi, är en förståelse av deras rumsliga och sociala kontext oerhört betydelsefull om man ska erhålla ett meningsfullt arkeologiskt resultat. Ett exempel där så skett, är en undersökning av ett torp under säteriet Mälby i Uppland,

Figur 36. Torpet Grinden under Bergkvara. Foto: Martin Hansson.

vilket daterades till sent 1700- och tidigt 1800-tal. Här visade det sig att boningshuset var en mindre byggnad uppförd med markanta stenväggar av en typ som sällan förknippas med torp i området. Byggnadssättet visade att det antagligen var säteriet som med egna medel hade låtit uppföra torpet, inte den enskilde torparen. Godset hade resurser, kunskap och viljan att uppföra mer permanenta och imponerande byggnader som kunde användas av flera generationer torpare (Kjellberg, 2008, s. 31). Om torpets större sociala kontext inte hade tagits med i analysen hade i det här fallet sannolikt helt fel slutsatser kunnat dras.

Figur 37. Kartering av kulturväxter vid torpet Vitmossen, Västmanland. Efter Sköld & Svensson 2008, fig. 28.

Det biologiska kulturarvet

Det biologiska kulturarvet är ofta tydligt närvarande vid inventering av lägenhetsbebyggelse. En avvikande växtlighet utgör i själva verket en viktig inventeringssignal. Det kan vara fråga om kulturväxtrelikter, men också att platsen har vuxit igen på ett från omgivningen avvikande sätt, vilket även underlättar identifieringen av övergiven bebyggelse och verksamheter som saknar tydliga spår ovan mark.

Vid en inventering av kulturväxtrelikter på övergivna torp i Västmanland, projektet "Syrener i ruiner", kombinerades upprepade fältbesök med studier av kartor, berättelser och äldre fotografier (Andersson, Sköld & Åhman, 2007). Fotografierna var ett viktigt hjälpmedel för att visualisera hur torpmiljöerna gestaltade sig då de alltjämt var i bruk. Metoden prövades också vid en uppdragsarkeologisk undersökning vid Kvistberga gård, Västmanland. Här handlade det dock snarast om en dokumentation av växter vid flera torpruiner, kombinerat med en allmän växthistorik och information om hur de konstaterade arterna traditionellt använts i bland annat medicinska syften, snarare än en koppling till de berörda torparnas ekonomi och vardag (Svensson, 2007).

Inventeringarna genomfördes under olika årstider för att fånga säsongsväxtligheten: vårväxter, sommarväxter och höstväxter. En stor mängd kulturväxtrelikter identifierades: träjon, pärlhyacint, pingstlilja, humle, nässla, stormhatt, berberis, hesperis, krusbär, måbär, röda och svarta vinbär, äpple, nypon, spirea, lupin, lönn, mästerrot, syren, olvon, skogstry, snöbär, kanadensiskt gullris och höstaster.

Inventeringen omfattade också en rumslig kartering av kulturväxterna i relation till bebyggelselämningarna. Även om växternas rumsliga utbredning har förändrats från den tid torpet var i bruk, tillför dessa karteringar en ny dimension till vår förståelse av det dagliga livet på torpet. Karteringarna vittnar inte bara om resurser för födoproduktion, utan också om en estetik i vardagslivet som kan vara svår att föreställa sig om man bara tar hänsyn till torpstugornas utseende.

Vid karteringen av bebyggelselämningar vid Pinoberget i Värmland genomfördes en mindre inventering av naturvärden, inklusive kulturväxtrelikter. Även om många av de dokumenterade naturvärdena inte var direkta kulturväxtrelikter, var flera av dem betingade av, eller responser på, den historiska markanvändningen och den senare igenväxningsprocessen. Inventeringen av växter vid Pinoberget var mer summarisk än inventeringen i Västmanland, och bedömningen av växtligheten gjordes vid endast ett besökstillfälle (Lind & Svensson, 2001). De dokumenterade naturvärdena vid de olika bebyggelselämningarna bestod framför allt av kvardröjande ängsflora som ängs- och gråfibbla samt liten blåklocka. Flera lokaler, vilka var mindre överväxta av skog, uppvisade dock ett rikare inslag av naturvärden, med växter såsom blodrot, rosenspirea, smultron, prästkrage, smörblomma, daggkåpa, humleblomster, ängs- och skogskovall, ängs- och skogsviol, pyrola, johannesört, timotej, gökärt, ärenpris, rönn, asp, lönn, ormbär, säl, skogstjärnsblomma, vårbrodd, kråkvicker, nattviol, bockrot, backanis, kirskål, knölklocka, rölleka, skogsallat, hundloka, maskros,

fibbla, ljung och teveronica. Ett intressant inslag i Pinobergsmiljön var lärkträd. Dessa bedömdes dock inte höra samman med lägenhetsbebyggelsen, utan vara inplanterade av tyska jägmästare, vilka sådde lärkträdsfrön som en sorts visitkort.

I norra Uppland inventerades naturvärden vid 20 torplämningar i syfte att undersöka den historiska markanvändningens betydelse för botaniska värden, och huruvida det föreligger konflikter mellan naturvård och kulturmiljövård (Lötberg, 2003). Studien visade att de botaniska naturvärdena var högre vid torplämningarna än vid referenslokalerna i den omgivande skogsmarken, och att dessa värden var relaterade till det historiska bruket, inklusive övergivet, av platserna. Kulturväxter påträffade vid torplämningarna inkluderade silvergran, akleja, malört, toppklocka, knölklocka, sibirisk ärtbuske, ängsnäva, humle, lärk, brandlilja, äpple, myskmalva, körvel, plommon, krikon, svarta vinbär, trädgårdsvinbär, krusbär, klasespirea, häckspirea, syren och vintergröna. Vid knappt hälften av lokalerna påträffades också signalartslavar. Även om det mestadels rådde synergi mellan naturvård och kulturmiljövård avseende torplokaler förekom exempel på potentiella konflikter. På en lokal hade en säl med högt naturvärde rotat sig vid torpets övergivande. Sälgen hotade att på sikt skada torpgrunden, vilket ställer frågan om hur natur- respektive kulturmiljövärden ska värderas i relation till varandra.

I gränstrakterna mellan norra Skåne och södra Blekinge genomfördes en inventering avseende såväl bebyggelselämningar som biologiska lämningar vid ett trettiotal torplämningar, vilka varit i bruk under

Figur 38. Kvardröjande kulturväxter vid en torplämning.
Foto: Eva Svensson.

framför allt 1800-talet och tidigt 1900-tal (Panfalk & Österberg, 2015). Bland de dokumenterade växterna fanns både kulturväxtrelikter och växter som gynnats av den mänskliga verksamheten och den senare igenväxningen. De växter som identifierades vara av intresse var: träjon, apel, nyponros, vintergröna, fingerborgsblomma, hassel, daglilja, krusbär, körsbär, penningblad, schersmin, parkslide, såpnejlika, tibast, syren, olvon, druvfläder och kungsljus. Framför allt träjon, apel, nyponros och vintergröna framstod som de vanligaste torpnära växterna.

Ovanstående exempel visar att det biologiska kulturarvet skulle kunna användas i inventeringssyfte. Idag utgår beaktandet av det biologiska kulturarvet i allmänhet från lokaler med en känd markanvändningshistoria. Men det borde vara möjligt att gå den motsatta vägen och använda inventeringar av biologiskt kulturarv till att lokalisera lämningar efter bebyggelse och markanvändning av vilka vi inte kan se några andra spår.

Det biologiska kulturarvet är också en potentiellt viktig källa för att belysa de obesuttnas strategier, ekonomier och värderingar genom att tillämpa etnobiologiska perspektiv (Tunón, Pettersson & Iwarsson, 2005). Många växter hade ekonomisk betydelse som mat eller andra nyttigheter för eget bruk eller avsalu. Andra växter odlades främst för estetik och hemmets trevnad – viktiga strategier för förbättrade livsvillkor.

Det industriella kulturarvet

– spåren av strukturer och praktik

Industrier och industriellt präglade strukturer har varit framträdande inslag i det svenska näringslivet åtminstone sedan medeltiden, då det storskaliga bergsbruket tog fart (Jernkontoret, 2015; Pettersson-Jensen, 2012). Den industriella verksamheten var under medeltiden och den tidigmoderna tiden integrerad i agrarsamhället, antingen som binäring eller som de facto huvudnäring, något som ofta var fallet inom bergsbrukets olika processer. Hyttor, gruvor och bruk låg i allmänhet på landsbygden, i anslutning till malmfyndigheter, kolningsresurser och vattenkraftkällor. Kring dessa platser växte det fram

mindre samhällen med vissa urbana förtecken. Även kvarnar, sågar och annan småindustri anlades i vattendrag vid lämpliga fall. Det var inte ovanligt att flera olika industriella anläggningar låg på samma plats, och nyttjade samma vattenfall och dämmen. Med den framför allt under 1800-talet expanderande skogsindustrin behövde vattendragen också nyttjas för flottning, vilket skapade ytterligare trängsel vid dämnda vattenfall.

Under 1800-tal och tidigt 1900-tal ökade den industriella produktionen markant, och en mängd olika varor började produceras under industriella former. Industrierna kom också i allt större utsträckning att förläggas till städer, något som ledde till en kraftig urbaniseringsvåg med omfattande inflyttning till städerna (Magnusson, 1996, särsk. s. 301). Vanligen är det denna process som brukar kallas industrialisering i traditionell historieskrivning.

Bergsbruket och omlandet – expansion och kris i svensk nationalindustri

Bergsbruket förändrade den svenska ekonomin redan under medeltiden (Jernkontoret, 2015; Pettersson-Jensen, 2012), och skapade nya inkomstkällor också för människor som inte arbetade direkt vid hyttor, gruvor eller bruk. Kolning, körslor och handel med boskap, så kallade oxdrifter, är några exempel. Men bergsbrukets omland var inte begränsat till de närmaste omgivningarna. Staten ville gynna bergsindustrin och det innebar att livsmedel, oxar och andra förnödenheter måste transporteras till bergslagen, för att man där skulle kunna koncentrera sig på bergsbruket allt längre in i oländiga trakter. Detta

förutsatte en ökad arbetsfördelning och specialisering. Senast under tidigmodern tid hade ett mönster, eller en mosaik, av regional arbetsdelning och relativ specialisering på sädesproduktion, boskapsskötsel och så vidare etablerats, med bergslagen som nav. Inte bara bergsbruket utan också krigs- och skeppsbyggnadsindustrin behövde resurser som ved, kol, timmer, salpeter, tjära och beck. Dessutom exporterades skogsprodukter som till exempel tjära (Jansson, 1998; Larsson, 1972, s. 149; Myrdal, 1999; Myrdal & Söderberg, 1991; Villstrand, 1996).

Myrdal visar hur statens satsning på bergsbruk och export av koppar, järn, tjära och beck påverkade arbetsåret. Ett belysande exempel är uträkningen av hur mycket tid som gick åt för att förse järnbruken med kol och transporter av såväl malm som järn. Det mesta arbetet i järnhanteringen ägde rum utanför själva bruken. Mellan 70 och 80 procent av arbetet med att producera en viss mängd järn eller koppar bestod av kolning och transporter. Detta betyder att arbetsåtgången för Mellansveriges och södra Nordsveriges vuxna befolkning åtminstone under mitten av 1600-talet i dessa sammanhang kan uppskattas till minst en till två månader per år (Myrdal, 1999, s. 301f).

De nya möjligheterna att tjäna sitt uppehälle, eller dryga ut inkomsterna, utanför jordbruket ledde till befolkningsökning, hemmansklyvning och torpetablering. Med det växande bergsbruket, och utflyttningen av järnbruk till områden utanför bergslagen på 1600-talet, blev allt fler områden indragna i denna växande ekonomi. Gunnarskog i västra Värmland är ett exempel på ett lokalsamhälle som radikalt

Figur 39. Bokningsstenar från gruva i Gunnarskog. Malmbokning var ett vanligt kvinno- och barnarbete. Foto: Eva Svensson.

förändrades med utflyttning och nyanläggning av bruk utanför bergslagen. I Gunnarskog fanns rikligt med både skog och vattenkraft, och området var därför lämpligt för bruksetablering. Totalt nio järnbruk anlades under 1600- och 1700-talen (Olsson, 1962).

Bruksetableringen innebar en transformation av lokalsamhället från en agrar ekonomi med ett mångsidigt utmarksbruk till en ekonomi dominerad av järnbrukens behov och möjligheter till extra inkomster. Runt om i skogarna vittnar idag stora mängder kolbottnar och torplämningar om både nya näringar och befolkningsökning. Men den nya bruksdominerade ekonomin uttrycktes inte bara i nyetablering, utan också i omformning av äldre strukturer. En påtaglig anpassning till bruksstrukturen var omvandlingen av sätrar till torp, vilken har kunnat påvisas genom pollenanalyser och detaljerade karteringar av ett antal yngre torplämningar. Omställningen av

sätrar till torp visar att man valde att inskränka det mångsidiga utmarksbruket, vilket varit en avgörande komponent i den äldre agrara praktiken, till förmån för den växande bruksrörelsen (Svensson, 1998).

Brukens och gruvsamhällenas behov öppnade för etablering och utveckling av olika verksamheter som tjärbränning, beckkokning, kolning, boskapsuppfödning, hantverk och försäljning av ved och humle. Torparna bör ha haft goda möjligheter att dra fördelar av brukens och gruvsamhällenas stora behov av mat, hästar, körslor och foder. Efterfrågan på djurfoder var mycket stor, så även om man bara hade möjlighet att skörda små mängder hö gav detta en god inkomst. Gruvhästarna vid Sala silvergruva uppges ha utfodrats med hö och havre som levererades av bygdens bönder som skatteprestation in natura (Engelbertsson, 1995). Just hästar verkar ha varit en nyckel till gruvornas verksamheter, och en bristvara. Förutom gruvhästar användes hästdragna vinschar både för att pumpa upp grundvatten ur gruvor och för uppfordring av malm, jord och gråberg. Den stora efterfrågan ledde också till att man, under vissa perioder, kunde hyra ut sin häst mot en ersättning flera gånger större än vad till exempel en gruvdräng fick i lön, enligt exempel från Falu gruva i mitten av 1700-talet. Även inom arbetet omkring gruvan behövdes en mängd hästar (och kuskar) för transport av ved, virke, malm med mera (Grein, 2017, s. 16ff och där anförda källor). I vad mån obesuttna kunde dra fördel av det stora hästbehovet är osäkert, men att det i så fall var en riktigt god inkomstkälla står klart.

Bergsbruket ställde stora krav på miljön, och bergsbrukets processer var energikrävande. Förutom

vattenkraft var ved och kol avgörande energiresurser. Att skogen inte räckte till för bergsbrukets behov var en viktig anledning till att bruken utlokaliserades från bergslagen till nya områden där det fanns rikligt med skog och vattenkraft (Furuskog, 1924). Sekundärt påverkades skogen också genom att övergå till betesmark, när särskilt i västra Sverige boskapsskötseln ökade med bergslagens växande efterfrågan av boskap (Jansson, 1998; Myrdal & Söderberg, 1991).

Vegetationshistoriska studier av platser knutna till olika bergsbruksaktiviteter visar att trädpollen minskar och att kol och metallpartiklar ökar i de undersökta sedimenten. Det intensiva bruket av skogen gjorde att skogarnas ålder- och träslagssammansättning förändrades genom tiderna även efter industrins upphörande. Tack vare att kolningen konkurrerade med andra bruk av skogen, att kolningen flyttades under flerhundraåriga cykler och att svåravverkade områden lämnades orörda är biologisk mångfald och rödlistade arter förekommande i gamla kolnings-skogar (t.ex. Berg, 2004; Bindler, Segerström & Pettersson-Jensen m.fl., 2011; Grundén, 1997; Hedström, 2005; Isaksson, 1997; Karlsson, Segerström & Berg m.fl., 2015; Myrstener, Lidberg & Segerström m.fl., 2016). Även det ökade betestrycket för försörjning av bergsbruket med boskap har givit avtryck, inte bara betet som sådant men också den allt intensivare betesbränningen, i brandljud i träd och stubbar och i skogarnas ekologiska värden (t.ex. Niklasson & Karlsson, 1997, för bergslagsområdet).

För de gamla bruksorterna innebar det sena 1800-talet en stor förändring. Den kraftiga utvecklingen av ny teknik, såsom Bessemermetoden, Martin-

och Thomasprocesserna, gjorde det svårt för många små och ofta skuldsatta bruk att kunna konkurrera. Dessutom kom anläggandet av järnvägar att ge de bruksorter som låg längs stambanorna en stor konkurrensfördel, medan de som hamnade i bakvattnet med relativt sett sämre infrastruktur missgynnades. Under den så kallade bruksdöden 1860–1910 tvingades många mindre bruk i konkurs. Bruksdöden innebar demografiska omflyttningar, då många lämnade de mindre lyckosamma bruksorterna. Kvalificerade järnbruksarbetare, såsom smeder, smältare och gjutare, fick ofta nytt arbete vid de bruk som överlevde bruksdöden, men många fick hitta nya arbeten till exempel i skogsbruket eller i de växande industrierna i städerna (Furuskog, 1924; Söderberg, 1983).

Arkeologin kan bidra med viktig information också om kriser och människors agerande vid kriser. För många orter och lokalsamhällen kom bruksdöden att få stora effekter på ekonomi, demografi och människors liv och möjligheter. Nedläggningen av Östanås bruk i Älvsbacka i Värmland har lyfts fram som en av de nedläggelser som har haft kritisk effekt på demografin. Av de 160 arbetare som var sysselsatta direkt eller indirekt av Östanås bruk hade två tredjedelar flyttat från området inom tre år efter konkursen. Men, tvärt emot vad som kunde förväntas, förbättrades livsvillkoren för de människor som stannade kvar. Paradoxalt nog minskade fattigdomskvoten, trots de reducerade möjligheterna till arbete och extra inkomster som nedläggningen av bruket innebar (Söderberg, 1983).

Genom arkeologiska undersökningar av en backstuga, Nedre Granhult, med koppling till Östanås

Figur 40. Del av en symaskin hittad vid arkeologiska undersökningar av backstugan Nedre Granhult i Värmland. Fyndet av symaskinsdelen gjorde det möjligt att synliggöra kvinnornas ekonomiska betydelse i ett sammanhang präglad av historier om manliga järnbruksarbetare (Svensson, Bodin & Hullung m.fl., 2009, särsk. fig. 9).

Foto: Susanne Pettersson.

bruk, framkom ny information om hur människorna bemött den kris som bruksdöden inneburit (Bodin, Hullung & Pettersson m.fl., 2007; Svensson, Bodin & Hullung m.fl., 2009). Enligt uppgifter från skriftliga källor hade familjen på Nedre Granhult inte arbetat vid Östanäs bruk, men väl haft inkomster från leverans av ved till bruket. Inga spår av denna verksamhet påträffades, begripligt nog, vid de arkeologiska undersökningarna. Däremot påträffades lämningar efter hantverk såsom skomakeri och sömnad. Även visst jordbruk och (tjuv)jakt hade bedrivits. Sömnad framstod som den viktigaste inkomstkällan. Såväl blyplomber från textilpackar som delar till en symaskin påträffades i fyndmaterialet. Tydligt var att den annars osynliga, kvinnliga hemproduktionen för

avsalu hade varit av avgörande betydelse för familjens möjligheter att försörja sig trots att inkomsterna från vedleveranserna till Östanäs bruk upphört. Den kronologiska upplösningen är tyvärr inte detaljerad nog för att klargöra om sömnad, skomakeri och tjuvjakt varit delar av backstugusittarfamiljens ekonomi också när Östanäs bruk alltjämt var i drift, eller om det var näringsfång som togs till för att ersätta de bortfallna inkomsterna från vedleveranserna.

Annan industriell verksamhet och ersättningsindustrier

I bruksdödens spår satsades det ofta på att på platsen utveckla ny eller redan befintlig vattendriven ersättningsindustri, såsom kvarnar, sågar, glasbruk, olika stampar med mera. Dylika industrier har givetvis etablerats och drivits på en mängd platser runt om i Sverige där det inte legat något bruk. De har drivits inom ramen för såväl husbehov som avsalu i större eller mindre skala.

Vattenkvarnar är kända sedan medeltiden och utgjorde ett viktigt element i de agrara ekonomierna. Ofta skiljer man på skvaltkvarnar med horisontella vattenhjul, och hjulkvarnar med vertikala vattenhjul. De sistnämnda var ofta större och hade större kapacitet för malning. Skattlagda kvarnar var i allmänhet hjulkvarnar. Det var inte ovanligt att det låg flera kvarnar på rad vid ett lämpligt vattendrag (Ek, 1962; Sundin, 1987). Det var inte bara kvarnarna som var industriella anläggningar. Geoarkeologiska undersökningar har visat att också kvarnstenstillverkning var en viktig industri, och att det kunde vara fråga om långväga handel med kvarnstenarna (Baug, 2013; Carelli & Kresten, 1997).

Skogs- och sågverksindustrin blev en av de viktigaste näringarna i spåren av bruksdöden, men har betydligt äldre rötter. Handsågar och yxor i olika former uppträdde redan under förhistorisk tid. Mekanska sågar, drivna med olika kraftkällor såsom dragdjur och människor, är kända från åtminstone antiken. Vattendrivna sågar, ibland kallade sågkvarnar, finns avbildade från medeltiden på kontinenten. För svenskt vidkommande finns sådana sågar omnämnda från senmedeltid, och under Gustav Vasas tid anlades en rad nya sågar, inklusive kronosågar. Från och med mitten av 1800-talet ersätts vattensågarna alltmer av ångsågar (Näslund, 1937).

Tillgång till timmer var en förutsättning för sågar- nas verksamhet, och handel med timmer bör därför vara samtida med, eller äldre än, sågarna. Långväga, till och med transatlantisk, handel med skandinaviskt timmer är belagt åtminstone från vikingatid (Pinta, 2018). I Sverige börjar timmerhandeln växa i omfattning från och med 1600-talet, för att i det närmaste explodera på 1800-talet i Norrland. En förutsättning för timmerhandeln var att det huggna virket kunde transporteras från skogarna till sågverken, och där kom de många vattendragen till nytta som transportleder. Genom flottningen möjliggjordes storskalig avverkning också i annars oåtkomliga skogstrakter. Flottningen krävde både god arbetsorganisation och tekniska insatser som muddring och förstärkning av vattendragens stränder. Särskilda flottningsrännor behövde anläggas där olika vattenkraftsdrivna industrier och dammar konkurrerade om utrymmet. Med vattenkraftverkens växande betydelse under 1900-talet fick dock flottningen

Figur 41. Flottningsränna vid Höljesdammen i Klarälven vid näst sista släppet av flottningstimmer i Sverige 1990. Foto: Eva Svensson.

svårare att konkurrera om utrymmet. Dessutom blev det allt mer ont om större träd att fälla. Flottningen avlystes successivt genom en upprullningsprocess med start i de mest avlägsna biflödena (Eklund, 1991; Törnlund & Östlund, 2006). År 1991 avlystes den sista flottningsleden, Klarälven.

Timmerhandeln förändrade också skogarna eftersom huggningen främst inriktades mot tall med stor diameter, det vill säga äldre träd. Skogarna, som varit relativt gles bevuxna med träd i olika åldrar och med ett stort inslag av död ved, tömdes i stort sett på grövre, äldre tallar. Kvar blev mindre träd. I en följande avverkningsvåg höggs mindre träd, och framför allt gran, men då för pappersmassaindustriernas behov (Törnlund & Östlund, 2006, s. 58).

Vattenanknutna industrilämningar

– arkeologiska och antikvariska utmaningar

Hyttorna, deras omgivande landskap och tillhörande gruvområden är väldokumenterade, särskilt genom projektet "Atlas över Sveriges bergslag" (1994–). Övergivna bruk, gruvor och en del andra industriella lämningar har som regel inventerats och registrerats som lagskyddade fornlämningar under den så kallade revideringsinventeringen. Däremot har inte lämningar efter verksamhet med anknytning till industrierna, såsom arbetarbostäder, kolbottnar, dammanläggningar och torp, åtnjutit samma privilegium. Med lagändringen 2014 har möjligheten att skydda och bevara också dessa lämningar ökat, något som öppnar för arkeologiska studier av sammanhängande industrilandskap.

Kontinuerlig verksamhet har gjort att många industriella lokaler exploaterats eller på annat sätt omvandlats successivt, varvid äldre anläggningar förstörts. Särskilt gruvor, brott och täkter är svårundersökta lämningar. Till skillnad från arkeologiska lokaler som växer genom avsatta och påförda lager, har det pågående arbetet i gruvor, brott och täkter inneburit att man i stället har avlägsnat spår av äldre brytningar. Inventeringar, bedömningar av olika brytningstekniker med betoning på att identifiera ålderdomliga tekniker, och geoarkeologiska analyser av gruvor och stenbrott dominerar de arkeologiska insatserna i dessa miljöer.

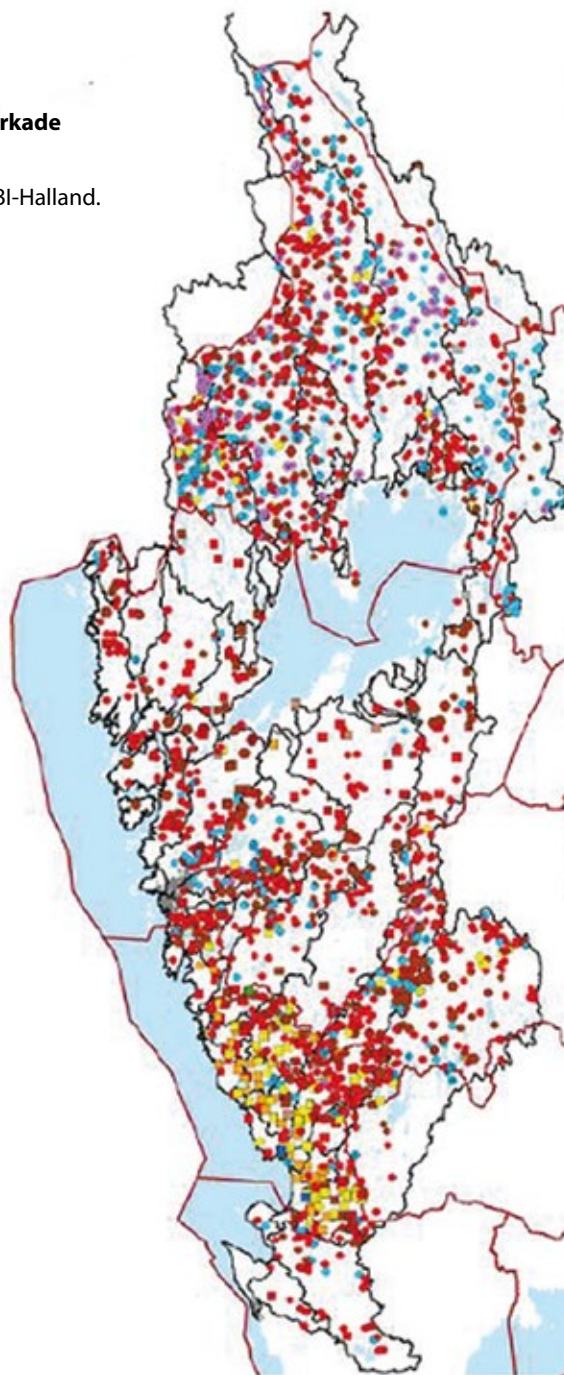
Inventeringar, som revideringsinventeringen och "Skog och historia", har visat att många vattenkraftsdrivna och på annat sätt vattenanknutna anläggningar finns bevarade i våra bäckraviner, eftersom de inte har hotats av någon konkurrerande markanvändning. Detta förhållande har förändrats med EU:s vattendirektiv (*God vattenkvalitet i Europa*), och därav följande utrivningar av lämningar i rinnande vatten. Till följd av EU:s vattendirektiv står den antikvariska verksamheten inför en ny utmaning vad gäller lämningar i och invid rinnande vatten, och de växande kraven på att dessa lämningar ska rivas ut för att underlätta fiskpassage och generellt skapa gynnsammare förhållanden för vattenlevande arter samt uppmuntra sportfiske. Det finns därför stora och akuta behov av att utveckla såväl antikvariska förhållningssätt vad gäller bevarande, dokumentation och undersökningsmetodik, som forskning kring de vattenkraftsdrivna arbetsplatsernas betydelse i det dåtida samhället (Vattenmyndigheterna, 2018).

Alla registrerade vattenanknutna och kontinuitetspåverkade objekt och miljöer av kulturintresse.

Totalt 3 350. Källor: FMIS, SoH, Bebyggelsereg, IM-Halland, BI-Halland.

Byggnader är fyrkanter

- Dammbyggnad (7)
- Dammlämning (638)
- Flottningslämning (154)
- Fångstanläggning (97)
- Industribyggnad (10)
- Kraftverk (91)
- Kraftverkslämning (72)
- Turbinkvarn (80)
- Kvarn (101)
- Kvarn/såg (7)
- Såg (79)
- Område med kvarn- och såglämningar (164)
- Kvarnlämning (1308)
- Såglämning (518)
- Smedja (10)
- Stampverk (1)
- Massaindustri (1)
- Pappersbruk (1)
- Textilindustri (4)
- Pumpstation (2)
- Vattenverk (5)

Figur 42. Alla (före år 2010) registrerade vattenanknutna kulturobjekt eller kulturmiljöer i Västerhavets vattendistrikt med kategorier. Detalj efter Magnusson & Dederling, 2017, figur 6.

Förhållandet att anläggningar, som bruk, kvarnar, sågar, flottningsdammar med mera, sällan har undersökts arkeologiskt, med undantag av mindre insatser för olika fiskpassager och kulturhistoriska utredningar, gör att det finns begränsade erfarenheter och få goda exempel att stödja sig på. Det är svårt att veta vilken ny kunskap arkeologiska insatser kan generera, och vilka kulturhistoriska värden som står på spel när avvägningar ska göras i relation till naturvårdens krav.

Det behöver också undersökas huruvida det verkligen är de vattenanknutna kulturlämningarna, såsom dammvallar och vattenkraftsdrivna industrilämningar, som utgör problemet, särskilt i jämförelse med de stora vattenkraftverken. Vattenkraftsdriven industri och dammanläggningar har funnits i våra vattendrag sedan medeltiden, och i stor omfattning de senaste hundra åren, men tillgången på lax, och därmed sannolikt också på flodpärlmusslor, verkar inte ha varit något problem under historisk tid. Ett exempel är att för norra delen av Västerhavets vattendistrikt, Värmland, utgjorde laxen en mycket attraktiv och rik naturresurs, vilken flitigt exploaterades av olika intressenter i samhället och utgjorde en viktig skattepersedel (Ernvik 1983, s. 59ff). Som kuriosita kan nämnas att den enda statliga tjänstemannen i Värmland under tidigt 1500-tal var den kungliga laxfiskaren i Ullefors (Broberg, 1952: XVI). Även Olaus Magnus beskriver 1555 den stora laxrikedomen i olika delar av Sverige (Magnus, 1909–1951, bok 20, kap. 3).

Industrilämningar – tre exempel på arkeologiska undersökningar

De arkeologiska undersökningar som har rört bruks- och andra industrilämningar har som regel varit av begränsad karaktär, och endast fångat in enstaka element och inte hela miljöer. Det har också visat sig vara fråga om svårundersökta lämningar. Belägenhet i och invid bäckraviner, ofta med tät vegetation, har inneburit stora utmaningar vid avbaningen och det har ofta varit fråga om komplicerade och omrörda stratigrafier. I allmänhet har undersökningarna givits låg prioritet och små resurser. Då en regelrätt excerpering av samtliga tillgängliga undersökningar av industrilämningar visade sig vara för komplicerad inom detta projekt, valdes i stället tre undersökningar ut för att illustrera det arkeologiska läget. Undersökningarna av Krämbols bruk i Östra Vingåker (Södermanland) och Sölje bruk i Stavnäs (Värmland) får här tjäna som exempel på den begränsade nya kunskap som blir resultatet när de arkeologiska möjligheterna är små. Undersökningen av Lejsta kvarnar i Rasbo (Uppland) får utgöra ett exempel på motsatsen.

Krämbols bruk blev 2017 föremål för arkeologisk undersökning med anledning av VA-anläggning. De arkeologiska insatserna bestod av arkivstudie, kartering av området och övervakning av schaktningsarbetet. Krämbols bruk, med en stångjärnsmedja och en spiksmedja, etablerades på 1630-talet och lades ned 1880. Bruket nådde sin höjdpunkt under 1700- och 1800-talen, och de lämningar och fynd som påträffades föreföll kunna knytas till dessa århundraden. Totalt påträffades delar av stensyllar

som tillhörde tre byggnader – ett kolhus och två byggnader med okända funktioner – en möjlig strandskoning, ett dike eller ränna med stensking samt en dammanläggning. Tolkningen av en byggnad som kolhus kunde bekräftas av en historisk karta från 1700-talet. Fyndmaterialet, som framkom i omrörda lager, bestod av slagg, enstaka spikar, porslin, fajans och yngre rödgods. Fyndmaterialet tillvaratogs inte (Gustafsson Gillberg, 2017).

Med anledning av planerade fiskevårdande åtgärder beslutade Länsstyrelsen i Värmland 2006 om en förundersökning av Sölje bruk för att klargöra bevarandestatusen. Den aktuella älvsträckan har en lång industriell historia. Redan från 1500-talet finns belägg för förekomst av flera kvarnar och sågar, och på 1600-talet anlades ett kopparverk med masugn. Järnbruket, med flera hammare av olika slag, anlades dock först runt år 1800. Under 1800-talets första hälft utvecklades bruket med bland annat införande av lancashiresmide och anläggandet av en stålugn. Sölje var inte bara ett järnbruk, under 1800-talet expanderade den industriella verksamheten också med ett glasbruk (från 1813) och en betydande trävaruindustri med nya sågar och ett omfattande system med flottleder (från 1840-talet). Trots investeringarna drabbades Sölje bruk av bruksdöden och lades ned 1889. Glasbruket överlevde till 1903, medan sågverket gick starkt tillbaka från sekelskiftet 1900 även om det revs först 1985 (Bless Karlsen, 2007, s. 3ff).

Den arkeologiska insatsen bestod av genomgång av det historiska kartmaterialet och sökschaktning, totalt sju sökschakt. Vid undersökningarna påträffades syllstenar och syllstockar efter tre till fyra hus.

Två av husen kunde med hjälp av en historisk karta från 1870 identifieras som ett kolhus och ett virkeshus; ett tredje hus var sannolikt en byggnad med okänd funktion, som återfanns på en historisk karta från 1883–1895, medan ett möjligt fjärde hus kunde vara en liten smedja eller en förlängning av kolhuset. Fyndmaterialet, som inte tillvaratogs, bestod av slagg, kalkbruk, tegel, fönsterglas, spik, keramik, buteljglas samt redskap av järn (Bless Karlsen, 2007).

Undersökningarna av Krämbols och Sölje bruk var ytterst begränsade uppdrag, med små möjligheter för arkeologerna att lägga upp strategier för produktion av ny kunskap. Men det är påtagligt att undersökningarna har använt det historiska kartmaterialet som en sorts ”facit”, och det är därför tveksamt om arkeologin har tillfört ny kunskap. Poängteras bör att båda undersökningarna fullgjorde sina uppdrag men de var begränsade till att operera inom ramen för en repetitiv metodik som betraktas som ”tillräcklig” för lämningar för vilka det också finns skriftliga källor och historiskt kartmaterial. En sådan metodik förverkligar inte arkeologins potential att bidra med ny kunskap *utöver* den information som kan erhållas genom skriftliga källor och historiskt kartmaterial. Valet att inte tillvarata, eller på annat sätt tillgängliggöra, fyndmaterialet gör det också svårt för eftervärlden att göra nya studier och tolkningar.

Sölje är ett bra exempel på utvecklingen av flera, parallella, mindre industrier på platser med bra tillgång till vattenkraft, ofta med ett järnbruk som den centrala komponenten. Kring industrierna har mindre samhällen, med vissa urbana karaktärsdrag, etablerats. Dessa samhällen var ett mellanting mellan

urbant och ruralt, och som präglades av industri fast inte i den moderna, urbana industrialismens mening (Svensson, Bodin & Hulling m.fl., 2009, s. 185ff). För att kunna fånga dylika komplexa förhållanden och processer, inte minst frågan om industrialisering, krävs dock omfattande och strategiska arkeologiska insatser. Att begränsa de arkeologiska insatserna till att "bekräfta" det historiska kartmaterialet är därför av tveksamt värde.

En helt annan arkeologisk strategi var möjlig att implementera vid undersökningarna av Lejsta kvarn, då länsstyrelsen bedömde att det fanns goda möjligheter till produktion av ny kunskap om kvarnar genom en fullskalig arkeologisk undersökning (Beronius Jörpeland, Qviström & Ågren m.fl., 2013). Man efterfrågade inte bara information om kronologiska förhållanden, utan också om olika typer av vattenverksamhet på platsen och kvarnens relation till omgivande bygd. Utifrån en tidigare undersökning av en kvarnmiljö (Bäck, 2001) lades projektet upp med tvärvetenskapliga metoder, något som visade sig viktigt på grund av komplicerade stratigrafiska förhållanden inte minst till följd av muddring.

Genom de arkeologiska undersökningarna kunde en komplex och omväxlande historia nystas upp. Under den aktiva perioden, 1500-talets mitt till sent 1700-tal, hade många förändringar ägt rum, bland annat översvämningar och ombyggnadsarbeten. Det visade sig också vara fråga om inte bara ett utan flera kvarnlägen med olika fördämningar och vattenrännor som varit i bruk omväxlande. Minst en av kvarnarna kunde klarläggas ha varit en hjulkvarn, en kvarn av större kapacitet, något som också bekräf-

tades av omlandsstudien. Man valde också att tillvarata och analysera artefakter, såsom keramik och ekofakter. Av särskilt intresse är analysen av kvarnstensmaterialets härkomst, en källa till förståelse av områdets kontaktvägar och nätverk. I detta fall var den troligaste tolkningen att kvarnstenarna var av lokal härkomst, eller möjligen från Gävletrakten.

Av vikt var också arbetet med det omgivande landskapet för att dels klarlägga relationen mellan kvarnen och de omgivande gårdarna, dels identifiera fler möjliga kvarnlägen i samma vattendrag. Ett viktigt resultat av detta arbete var utarbetandet av metodiska ingångar för att identifiera kvarnlägen även då det saknas historiskt kartmaterial.

Undersökningen av Lejsta kvarn är ett gott exempel på arkeologins möjlighet att, tillsammans med andra källmaterial, bidra med ny kunskap. En viktig förutsättning var dock tillämpningen av triangulering mellan olika källmaterial undersökta med goda metoder, och att de arkeologiska insatserna inte begränsades till att bekräfta det historiska kartmaterialet. En annan viktig förutsättning var att man kunde lösa de metodiska utmaningar som följde med lokalens belägenhet och den fortsatta användningen, särskilt muddringen, av platsen.

"Jag väntar vid min mila" – berättelser om säsongarbete i skogen

Industrierna var beroende av leveranser från omlandet. Bruken slukade kol och sågverken slukade timmer. Dessutom utgjorde produkter som beck och tjära viktiga inkomstkällor för de som rådde över skog. Det var dock fråga om tids- och arbetskrävande

processer. Träd för kolning avverkades på våren och försommaren, för att sedan torka under sommaren och huggas upp och kvistas på hösten. Själva kolningen i en medelstor mila tog sedan tre till sex veckor (Sjöberg, 1996, s. 44). Tjärtillverkningen tog också anseelig tid i anspråk. En tunna tjära krävde 50 medelgrova tallstammar, och tog åtta till tio dagsverken att producera. Ett hushåll som producerade 20 tunnor behövde lägga cirka 30 procent av den beräknade årsarbetstiden på detta (Borgegård, 1996, s. 89; Villstrand, 1996, s. 69). Under 1600-talet hörde både tjära, och tjärans vidareförädling beck, till Sveriges största exportprodukter och producenterna fick mycket bra betalt (Larsson, 1996, s. 10, 13, 15).

I en forskningsöversikt om kolningens lämningar har Andreas Hennius (2019) kunnat konstatera att kolbottnar inte har registrerats i någon större utsträckning i samband med de båda fornminnesinventeringarna, och merparten kolbottnar som registrerats i Kulturmiljöregistret härrör framför allt från "Skog och historia"-inventeringen och arkeologiska utredningar. Av de 46 705 kolningslämningar som har registrerats utgörs 9 780 av kolningsgropar. Förutom de registrerade kolningslämningarna finns också 13 577 "områden med skogsbrukslämningar" registrerade, där en majoritet utgörs av kolningslämningar (Hennius, 2019, s. 21). Kolningsgropar har i större utsträckning registrerats i samband med revideringsinventeringen, eftersom de har kunnat påvisas ha förhistoriska och medeltida dateringar.

Hennius genomgång av undersökta och daterade kolbottnar visar att liggmilan verkar ha introducerats under 1200-talet och använts intensivt under 1400-

Figur 43. Kolbotten. Foto: Eva Svensson.

till 1700-talet, och sedan brukats i mindre omfattning ända in på 1900-talet. Resmilan kan med tämligen stor säkerhet beläggas ha varit i bruk på 1400-talet, även om det finns enstaka äldre dateringar. Detta motsäger tidigare uppfattningar att resmilan introducerades under 1500- eller 1600-talet av inflyttade tyska eller vallonska kolare. Merparten daterade kolbottnar har dock tillkommit under de senaste två-till trehundra åren. Av särskilt intresse för frågan om kolbottnars status i relation till årtalet 1850, är att milkolning bör ha avtagit kraftigt under senare delen av 1800-talet på grund av bruksdöden och den växande importen av stenkol.

Produktionen av kol och timmer var förlagd till själva råvaran, skogen, och krävde att arbetarna bodde över i skogen under längre eller kortare perioder. Verksamheten kunde behöva ständig passning eller var belägen alltför långt från hemmet för att daglig transport till och från arbetsplatsen skulle vara möjlig. För dessa ändamål uppfördes kojor, kolarkojor och skogsarbetskojor, i anslutning till arbetsplatserna.

Hittills har ett fåtal kolarkojor varit föremål för arkeologiska undersökningar, vilka fram tills nu anses ha givit begränsad ny kunskap (Hennius, 2019; Stenbäck Lönnquist & Welinder, 2011 och däri anförda referenser). Erhållna dateringar har varit relativt moderna. Detta kan ha flera orsaker. Det kan handla om rumsliga, regionala eller kronologiska variationer, som gör att det bara är de senare typerna av kojor som lämnat beständiga spår. De äldre kolarkojorna kan ha varit av en typ som är mycket svårare att identifiera ovan mark, eller kan den äldre kolningen ha skett närmare bostaden och först när den närmaste för kolning lämpliga skogen var slut sökte man sig så långt bort att särskilda kolarkojor behövde byggas. Här kan en systematiskt utförd metalldetektering ge mer kunskap. De påträffade konstruktionsdetaljerna har i allmänhet stämt väl överens med beskrivningar och ritningar tillgängliga i skriftligt källmaterial, undantaget en kolarkoja som varit uppförd som ett vindskydd (Hennius, Svensson & Ölund m.fl., 2005, s. 77ff). Endast få artefakter, framför allt spik, glas och enstaka mer personliga föremål, har påträffats. Avsaknaden av föremål bör förmodligen tolkas som ett resultat av att kolar-

kojorna var tillfälliga visten, platser till vilka man inte tog med mer än det nödvändigaste och sedan tog med allt hem igen. Detta understryker betydelsen av att se kolning ur ett landskapsperspektiv, där kolning var en av flera verksamheter och varanden i en kolares liv.

Nyligen genomförda förundersökningar i Frövi i Västmanland (Lindberg & Lindberg, 2017 samt i manus) visar hur systematisk inventering och metall-detektering kan ge avsevärd ny kunskap om skogsbrukslämningarna. Här har man bland annat kunnat visa att personlig utrustning, som en fingerborg, och redskap för hantverk funnits i kolarkojan. Mångsyssleriet har alltså följt med ut till kolarkojan. Här finns även ett exempel på en lycklig slump, där en rotvälta hamnat så att en vägg av en kolarkoja bevarats, medan resten av grunden blivit helt utsuddad av tidens gång. Utan naturens hjälp hade den typen av koja inte kunnat ses med blotta ögat (Karl-Fredrik Lindberg, K.L., telefonintervju 2020-01-13).

Ella Johansson (1994) har behandlat konstruktionen av en egen klassidentitet hos skogsarbetarna, skild från städernas arbetare. Även om huggningen integrerades i bondesamhället såg skogsarbetarna sig som fria entreprenörer, och de betonade den fria jämlikhetskänslan där status baserades på yrkesskicklighet. I kojorna undvek man allt som kunde skapa sociala hierarkier genom att indela kojan i små privata sfärer där man inte delade något, inte ens matlagning. Obesuttna skogsarbetare gjorde sig också kända för att spendera sina pengar på festmat som fläsk och vetemjöl också till vardags, medan bönder som bedrev skogsarbete som bisyssla levde mer spar-

samt för att använda de intjänade pengarna hemma på gården.

Skogsarbetarnas dröm om att spendera sina pengar på lyx utanför kojans trånga sfär var tydligt manifesterad i graffiti påträffad vid fornminnesinventering 1990 i de fallfärdiga resterna efter kolar-kojan RAÅ 276, Södra Finnskoga socken i norra Värmland. På den knuttimrade stugans södra vägg hade ett mansansikte ritats med kol, och på kojans innerdörr hade "Hotel Björnide", ett flertal oläsliga namn och årtalen -24, 1927 och -30 skrivits med blyerts och kol. Hotell Björnidet var (är) hotell och restaurang i den närmaste tätorten Torsby. Skogsarbetarna hade uppenbarligen haft sina metoder för att hålla drömmen om ett aktivt krogliv levande under de kalla vintermånaderna långt ute i skogen.

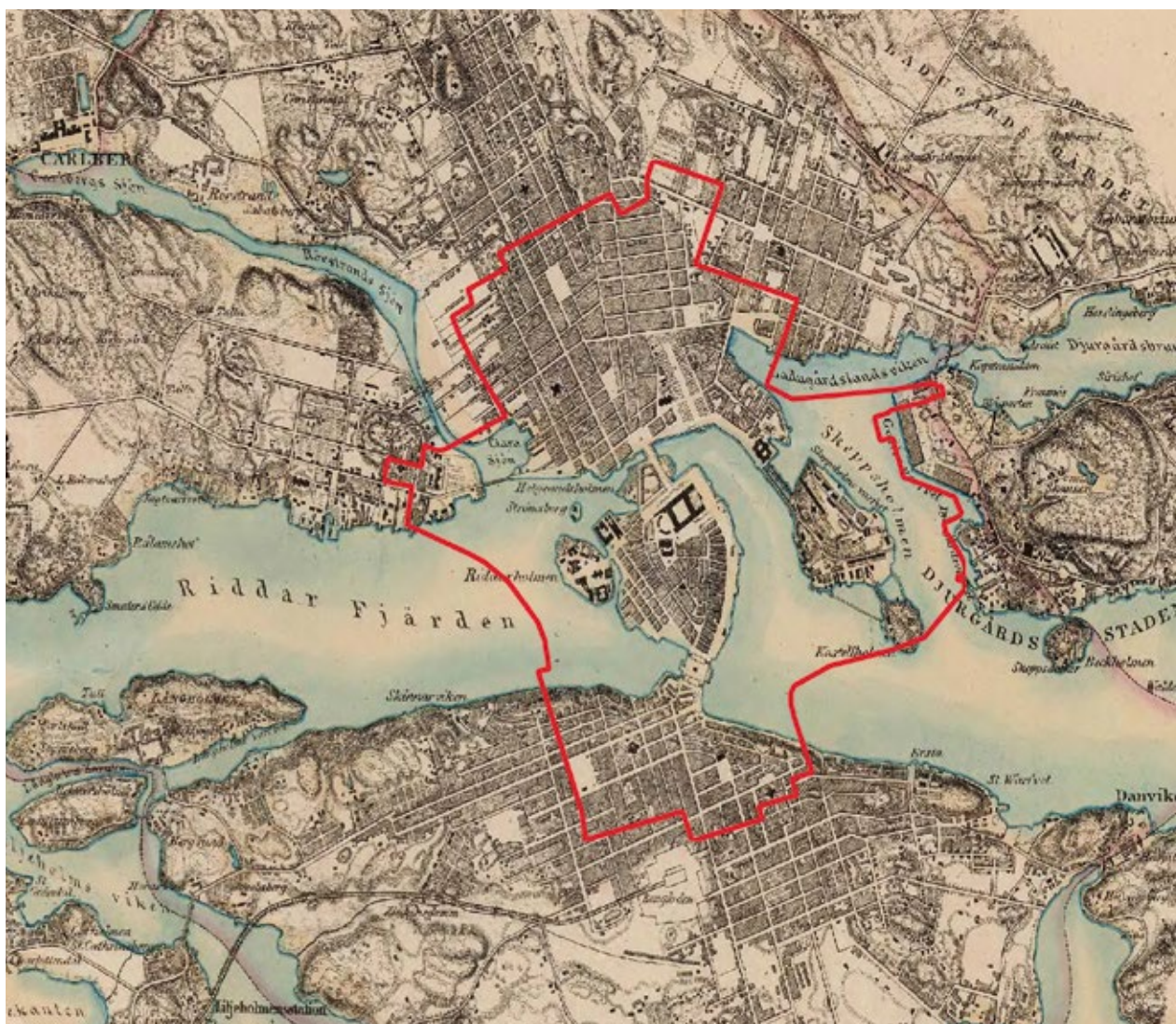
Dan Lorén (1999, s. 47ff; 2000) har undersökt en skogsarbetarkoja i Lycksele, Västerbotten. Kojan visade sig vara uppförd av torrakor och tätad med mossor. Kojan hade rymt både bostadsdel och stalldel med en skiljevägg. Britsarna hade varit belägna längs ena kortväggen och varit cirka 1,70 meter långa, och eldpallen låg vid skiljeväggen mellan bostadsdel och stalldel. Förhållandet att både människor och hästar behövde en dräglig tillvaro under vinterns hårda arbete var en utmaning som genererat olika lösningar i skogsarbetarkojorna. Människorna ville inte ha hästarna för tätt inpå, men man behövde också hålla uppsikt så att hästarna hade det bra. Artefaktmaterialet var, liksom i kolarkojorna, mycket sparsamt: ben från matrester, några spikar, en hästskosöm, en keramikskärva, en knapp och en kedja med fem länkar. Precis som i kolarkojorna vittnar fynd-

fattigdomen om det säsongsmässiga livet där man endast tog med sig det nödvändigaste till det tillfälliga boendet, och därmed också vikten av ett större perspektiv för att fånga skogsarbetarnas liv.

De obesuttna och städerna

De obesuttnas arkeologi har av tradition, där den nu utförts, förknippats med lämningar på landsbygden. Det är från landsbygden vi kan hitta enstaka undersökningar av torp och backstugor och kolar-kojor. Samtidigt innebar samhälls- och befolkningsutvecklingen under 1700- och 1800-talet en industrialisering med åtföljande urbanisering. Mängder av människor lämnade landsbygden för att flytta till städer vars befolkning kom att växa våldsamt. Många av de människor som flyttade till städerna hamnade i slum- och arbetarkvarter under ofta svåra levnadsförhållanden. Detta är en välkänd historia som skildrats av många författare. Från senast mitten och andra hälften av 1800-talet växte städernas befolkning kraftigt. Stockholms befolkning ökade exempelvis från 84 000 år 1840 till nära 600 000 år 1940 (Andrén, 1943, s. 83, jfr även Ek, 1971). Här är det två problem som direkt inställer sig. Det ena är mer kopplat till den antikvariska hanteringen av städerna som arkeologiska objekt och handlar om avgränsningen av dessa. Det andra problemet berör hur vi arkeologiskt hittar de obesuttna i stadsmiljöer.

Idag är de flesta städer med ursprung i 1600-talet eller tidigare skyddade som fornlämningar och föremål för olika typer av arkeologiska insatser i samband med markexploatering. Däremot saknar fortfarande en del senare städer skydd för sina stadslager.

Figur 44. Bebyggelsen i Stockholm 1861 (enligt Ljunggrens atlas), jämfört med utbredningen av fornlämningen Stockholms stadslager (röd linje) (Stockholm 103:1). Att stadsbebyggelsens område var betydligt större 1850 än vad som är skyddat som fornlämning framgår tydligt. Lantmäteriet, Historiska kartor, Stockholms län, Lj-51, Fornreg.

Ett sådant exempel är Östersund, som fick stadspri-
villegier 1786 och Oskarshamn, stad 1856, men tidi-
gare köpingen Döderhult. Även Haparanda som
blev stad 1842 (1812 i Nikkala) saknar skydd för sina
äldsta stadslager.

Ett annat problem kring städerna rör hur fornläm-
ningen avgränsats. Vanligen utgör en äldsta stads-
karta, ofta från 1600-talet, grunden för hur stadsom-
rådet avgränsats i Kulturmiljöregistret. Det är inom
detta område som arkeologi bedrivs i samband med
markexploateringar. Här finns nu ett problem i och
med den nya gränsen vid 1850, eftersom en del stä-
der såg en betydande tillväxt under sent 1700- och
tidigt 1800-tal. Två sådana exempel är Stockholm
och Norrköping. För Stockholms del är stadslagren
registrerade som fornlämning 103, utifrån en karta
från 1650. Området berör huvudsakligen Gamla stan
samt angränsande delar av Norrmalm och Söder-
malm. Jämför man denna avgränsning med en karta
över Stockholm från 1885, ser man att bebyggelsen nu
expanderat betydligt. Nu finns bebyggelse över hela
Södermalm och Kungsholmen och har även expan-
derat till att täcka hela Norrmalm och Östermalm.
Stora delar av 1800-talsstaden Stockholm är såle-
des inte skyddad fornlämning. Samma problematik
kan ses i Norrköping, där stadslagret, registrerat som
Sankt Johannes 96, är mindre än det område som är
bebyggt på stadskartan från 1848. Liknande situatio-
ner kan säkert finnas i ett flertal städer. Vissa städer
växte redan före 1850, medan andra kanske inte såg
samma utveckling, varför 1600-talets avgränsning
fortfarande kan vara aktuell.

Eftersom en stor del av städernas obesuttna ham-
nade i städernas utkanter i "slumkvarteren", är det
framför allt deras lämningar som inte är skyddade
i det antikvariska arbetet med städerna (jfr Liham-
mer, 2011, s. 39ff). Det här är dock ett problem som
kan lösas genom att jämföra aktuella avgränsningar i
Kulturmiljöregistret med äldre stadskartor och kor-
rigera de förra, något som det blir nödvändigt att
göra om gränsen 1850 ska vara aktuell även för stads-
miljöer.

Den traditionella bilden av arbetarbebyggelse i
städerna, bostadskvarter inriktade på hantverkare
och arbetare, är att sådan egentligen saknas före
1800-talets mitt. Undantaget var i städer med större
metallindustri eller andra typer av större industrier,
där det sedan 1600-talet kan ha funnits bostäder för
arbetskraften, ofta enhetligt byggda och i stora kvar-
ter. I Falun fanns till exempel bostäder för gruvarbe-
tare. Dessa bestod av "egnahem", små knuttimrade
bostäder med gaveln mot gatan på en liten tomt med
plats för trädgårdsodling samt något uthus. Före
stadsbranden i Falun 1761 fanns cirka 900 bostäder
av den här typen. Vid andra industrier, till exem-
pel Rörstrands fajansfabrik, fanns arbetarbostäder i
form av långa "radhuslängor" (Andrén, 1943, s. 80,
83). Liknande typer av arbetarbostäder växte fram
vid olika bruk och industrier på landsbygden. Här
kan äldre kartor ofta avslöja strukturer med arbetar-
bostäder längs långa bruksgator (Hellner, 1943).

I och med den kraftiga industrialiseringen och
urbaniseringen växte behovet av bostäder i städerna
och från mitten av 1800-talet etableras flerfamiljshus,
hyreskaserner, för arbetare. Dessa kunde vara upp

till sex våningar höga och bestod huvudsakligen av små bostäder om ett rum och kök. Den här typen av byggnader byggdes ofta i timmer. Hyreskaserner för familjer kompletterades av ungarshotell för ensamstående arbetare. I en stad som Stockholm fanns områden med sammanhängande bebyggelse av den här typen i stadens ytterpartier på malmarna och på Kungsholmen. I dessa områden drogs gatorna spikraka och kvarteren gjordes stora och djupa. Bostadsbristen var på 1870-talet mycket stor i Göteborg och i Stockholm, varför det inrättades tillfälliga bostäder i olika byggnader. Bostadsbristen medförde även stigande hyror, samtidigt som kvaliteten på husen ofta var undermålig. En kommitté som 1865 i Göteborg undersökte "pauperismen" konstaterade att arbetarna ofta bodde i "lägenheter i gamla bofälliga upprötta trähus" med "otäta fönster och dörrar som ej kunna stängas och de murkna väggarna" (Andrén, 1943, s. 83ff, 87; Paulsson, 1950, s. 55ff).

Det är svårt att hitta exempel på var och hur man arkeologiskt undersökt stadsmiljöer som kännetecknas av de obesuttna och deras livsvillkor. Den sammanställning av rapporter som gjorts visar att denna grupp är nästan helt frånvarande som eget objekt inom stadsarkeologin. Däremot finns det i en del fall, dolt i rapporter och andra publikationer från stadsarkeologiska undersökningar, goda exempel på hur man genom arkeologi kunnat lyfta fram städernas fattigbefolkning. Här ska exempel från Jönköping och Kalmar beröras.

I Jönköping har man sedan 1980-talet bedrivit stadsarkeologi i 1600-talsstaden (Jönköping flyttades 1614 från sitt medeltida läge till området San-

den). Här har länsstyrelsen redan före lagändringen 2014 tillåtit att lämningar från 1700- och 1800-tal har fått undersökas arkeologiskt i samband med olika markexploateringar, dock ofta med lägre ambitionsnivåer. Men i samband med undersökningar i kvarteret Apeln 2004 gavs även möjlighet att på ett systematiskt sätt undersöka yngre lämningar. Detta möjliggjorde att ett flertal mindre hyresrum, enkla fattigbostäder, etablerade från senare delen av 1700-talet och under 1800-talet kunde dokumenteras. Inklämda mellan verkstads- och förrådsbyggnader på bakgårdarna fanns mindre rum som nyttjats för boende, sannolikt för uthyrning till tillfälliga besökare i staden och till arbetare. En del av en förrådslänga byggdes i början av 1800-talet sannolikt om till att också innehålla det som i Jönköping i de skriftliga källorna kallas för "spisrum". I anslutning till förrådet fanns ett rum med värmekälla i form av en enkel kakelugn innanför en minimal förstuga och ett litet förråd, en bostad om totalt 20 kvadratmeter, varav bostadsrummet var 13 kvadratmeter. Fyndmässigt visade exempelvis ett avfallslager på golvet att man ätit mycket fisk, men inte som kanske förväntat insjöfisk från Vättern, utan saltvattensfisk som sill, torsk, kolja och långa från Västerhavet (Pettersson, 2014, s. 434f, 440). Detta visar dels att man som obesutten var beroende av marknaden för sin försörjning, dels att man kanske inte hade rätten eller möjligheten att nyttja fisket i Vättern. Som obesutten var man hänvisad till handelsmannens utbud av billig mat, inte minst sill.

Bostäder av den här typen låg sekundärt inpassade i en redan etablerad byggnadsstruktur och kan

ses som ett exempel på hur fastighetsägare anpassade sig till de nya möjligheter och behov som uppstod när stadens befolkning växte. Ekonomilängor som i det här fallet inte längre användes till vapensmide, sedan denna verksamhet flyttat till Huskvarna, blev nu omgjorda till "hyreskaserner" (Pettersson, 2014, s. 444). Arkeologin synliggjorde här en typ av stadsbebyggelse som ofta förbises eftersom den kräver välbevarade lämningar samt en noggrann stratigrafisk undersökningsmetodik för att kunna återfinnas.

Figur 45. Ett kombinerat magasinshus och stall från kvarteret Apeln i Jönköping, daterat till 1800-talet. I byggnadens mitt syns en liten bostad på ett rum och kök med en liten förstuga.
Foto: Claes Pettersson, 2004, Jönköpings läns museum.

Undersökningarna i Jönköping visade också på problematiken kring arkeologi och tolkningar av byggnadslämningar. Eftersom man här fick möjlighet att undersöka sena lämningar gick det även att jämföra det som hittades arkeologiskt i marken med

Figur 46. En tvårumsbyggnad i norra delen av tomten 288 i kvarteret Gesällen, Kalmar, undersökt 2012. Huset är uppfört kring 1740 och var på 1750-talet uthyrt till arbetskarlen Anders Olsson och hans familj, medan tomtägarna bodde på annan plats. Foto: Göran Tagesson, 2012, Arkeologerna, SHM.

andra källmaterial, till exempel äldre foton. Bland annat kunde grunden till vad som såg ut som en vanlig parstuga med två jämnstora rum på vardera sidan om en förstuga, uppförd i början av 1800-talet, dokumenteras. Byggnaden låg inne på gården på platsen för en tidigare verkstad. Det södra rummet var kök och det norra ett bostadsrum uppvärmt med en kakelugn. Huset syns dock på ett foto från 1903. Då ser man att det är en tvåvåningsbyggnad med vind. I stället för en vanlig parstuga var det här ett enkelt hyreshus med minst tre separata lägenheter (Pettersson, 2014, s. 44of). Även här kan man tänka sig att ett antal av stadens obesuttna varit inhysta. Exemplet visar på den grävande arkeologins svårigheter med att analysera byggnader i tre dimensioner enbart utifrån vad som hittas i marken.

Ett liknande exempel kan hämtas från Kalmar, där länsstyrelsen i samband med undersökningar av ett flertal tomter inom 1600-talsstaden på Kvarnholmen, givit tillstånd till att även dokumentera lämningar från 1700- och 1800-tal. Vid undersökningen av kvarteret Gesällen 2011–2012 utforskades en stor mängd bebyggelseämningar från tolv tomter längs med Fiskargatan (Tagesson, 2014). Det gavs således möjlighet att dokumentera den bebyggelse som funnits på platsen fram till dess att den revs på 1960-talet. Kvarteret Gesällen på nordsidan av Kvarnholmen framstår i det skriftliga källmaterialet som ett område som framför allt beboddes av hantverkare, arbetare och annat fattigfolk, medan den förnäma bebyggelsen i staden låg i anslutning till Stortorget och i stadens södra delar.

I en jämförelse mellan de skriftliga och arkeologiska källorna framträder en bild av att vissa tomter köptes och ägdes närmast för att placera ekonomiska tillgångar. Flera ägare bodde inte på sina tomter, utan en del tomter stod obebodda medan andra hyrdes ut till hyresgäster under 1700-talet. På flera tomter hittas också vad som kan kallas "undantagsstugor" och separata inkvarteringsstugor. Ofta förekom enklare bostäder bestående av ett spisrum på bakgårdarna. Befolkningen i Kalmar ökade under andra halvan av 1700-talet och fler familjer och fler hyresgäster kom att bosätta sig på de trånga gårdarna. Byggnader uppfördes antagligen direkt för att hysa hyresgäster, kanske som en form av försörjningsstrategi från tomtägarens sida. Detta verkar ibland ha skett i samband med att familjeförsörjaren dött och man stod inför nya utmaningar (Lindström & Tagesson, 2016, s. 207f, 220ff). Man kan här se samma typ av förhållanden som i Jönköping: en mängd mindre bostäder på bakgårdarna där obesuttna arbetare och hantverkare kunde inhysas. Det är också tydligt att fattiga och bättre bemedlade invånare bodde blandade på tomterna (Lindström & Tagesson, 2016, s. 210).

Utvecklingen under 1800-talet innebar generellt sett att städernas bebyggelse förändrades. Genom industrialiseringen flyttade hantverk och tillverkning till städernas utkanter, och de agrara inslag som funnits på stadsgårdarna försvann i och med den ökade handeln med vardagsvaror. Utrymmen på gårdarna som tidigare använts för exempelvis hantverk eller som fåhus, förlorade sin funktion. Medan man byggde representativa våningar i hus utmed gatan, omändrades byggnader inne på bakgårdarna

till bostäder som hyrdes ut till mindre bemedlade. Även i stadens finare kvarter kunde det således finnas inslag av obesuttna på bakgårdarna (Paulsson, 1950, s. 327f).

Exemplen från Kalmar och Jönköping visar att de obesuttna går att finna med arkeologiska metoder även i stadsmiljöer. Integrerade studier av både skriftliga och materiella lämningar har här en stor potential för att visa hur denna grupp som annars lätt förbises faktiskt var närvarande i stora delar av staden. Däremot verkar det ännu så länge i stor utsträckning saknas arkeologiska studier av vad som i skriftligt material kan kännetecknas som "slumområden" i svenska städer. Arkeologi har självfallet gjorts i förorter till svenska städer, men då har objekten varit de traditionellt arkeologiska, från medeltid eller äldre tidsperioder. Själva "slumbebyggelsen" från 1800-talet har dock sällan varit föremål för några studier. Många gånger har också 1800-talets slumbostäder och industrier redan fallit offer för stadsomvandlingsprojekt. Anna Lihammer har uppmärksammat hur området Årstadal utanför Stockholm förvandlats från ett område av slumkaraktär under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal, till ett gentrifierat område där den gamla bebyggelsen försvunnit utan dokumentation. Den arkeologi som gjorts i Årstadal har berört förhistoriska lämningar, och i de fall lämningar från tiden efter 1800 framkommit har de setts som ointressanta störningar (Lihammer, 2011, s. 40ff). De obesuttnas historia i staden är förbisedd.

Under senare år har intresset för det moderna samhällets kulturarv lyfts fram av bland annat Riksantikvarieämbetet vilket genom riktade insatser ökat

intresset för till exempel modernismens arkitektur och 1960- och 1970-talets miljonprogramsområden (t.ex. Bäck & Palmblad, 2004, Lissing & Palmblad, 2008). Även andra typer av studier har uppmärksammat dagens förortsområden ur ett kulturmiljöperspektiv, där frågor som långtidsperspektiv och aktivt deltagande av invånarna, särskilt skolbarn, varit i fokus (exempelvis Thomasson, 2005, om Helsingborg). Paradoxalt nog har vi idag bättre kunskap om dagens förortsbebyggelse än om den förortsbebyggelse som etablerades runt städerna på 1800-talet.

Vid en internationell utblick tvingas man konstatera att forskningsområdet kring de obesuttna i städerna är utforskat i Sverige jämfört med framför allt den anglosaxiska världen. Det kan räcka med att hänvisa till publikationen *The archaeology of urban landscapes. Explorations in Slumland* (Mayne & Murray, 2001), som presenterar ett flertal arkeologiska undersökningar av det som karaktäriseras som slumområdet i storstäder som New York, Washington och Sydney (Little & Kassner, 2001; Karskens, 2001; Yasmin, 2001). Trots delvis olikartade historiska kontexter, borde den internationella forskningen kunna fungera som inspiration även för svenska förhållanden, inte minst nu sedan lagstiftningen ändrats.

När man ser på den arkeologi som gjorts i svenska städer där de obesuttnas kulturarv berörts är detta starkt kopplat till bostaden. Det är via spisrum och andra mindre boningsrum som de identifieras. I både exemplet från Kalmar och från Jönköping kan man se betydelsen av samspelet mellan arkeologer och historiker, men också betydelsen av att studera byggnader i sig, via foton, ritningar men även som stående bygg-

nader. De stående byggnadernas konstruktion, utseende och rumsindelning underlättar tolkningen av de arkeologiska lämningar som hittas under mark (jfr Pettersson, 2014, s. 440f). Betydelsen av att studera stående byggnader för att belysa de obesuttnas kulturarv i städerna kan inte nog understrykas.

Förändringen av kulturmiljölagen med gränsen 1850 leder här till något absurda konsekvenser. En byggnad från tiden före 1850 kan numera åtnjuta ett generellt skydd om den inte längre finns kvar, det vill säga bara finns som ruin eller som enstensyllsgrund på eller under mark. Om byggnaden däremot är bevarad är den bara skyddad om den är aktivt utpekad, exempelvis som byggnadsminne, eller skyddad i en detaljplan. Bevarade byggnader är således sämre skyddade än de som redan är förstörda.

De obesuttna i städerna var i stor utsträckning hyresgäster eller inhysta på andras tomter och i hyreshus. Många gånger får vi tänka oss att de byggnader där denna grupp av människor bodde under 1800-talet var uppförda i flera våningar. Den traditionella grävande arkeologin har dock som exemplet ovan visar stora problem med att förstå och tolka byggnaders övre våningsplan. Här krävs således ett helt annat angreppssätt, där stående byggnader används som utgångspunkt för byggnadsarkeologiska studier, vilka kan fungera som analogier i tolkningsarbetet (jfr Eriksdotter & Anglert, 2018). Inte minst kan brandförsäkringshandlingar här vara en gångbar väg att analysera städernas bebyggelse under 1800-talet (t.ex. Granberg, 1984).

En förebild kan här vara det pågående projektet ”Hus och hushåll i svenska städer 1600–1850”, lett av

Göran Tagesson, Arkeologerna SHM, Linköping, och Dag Lindström, Uppsala universitet, där man kombinerar ingående byggnadsarkeologiska studier (teknik, hantverk, dendrokronologi) av bevarade byggnader i Gamla Linköping med skriftliga källor och äldre avbildningar. Ett tydligt resultat visar hur vanligt det var att fastighetsägare hyrde ut delar av sina gårdar eller byggnader till olika obesuttna inhyses personer (Arkeologerna bloggar: Hus och människor).

För att studera obesuttna i städer krävs således ett annorlunda arkeologiskt arbetssätt, som framför allt betonar byggnadsarkeologin som metod snarare än traditionell grävande arkeologi. Det är kanske viktigare att dokumentera byggnader innan de rivs än att sedan gräva ut dem efter att de försvunnit. Att se sammanhanget mellan stående byggnader och det som finns under mark är av stor vikt om forskningen ska gå framåt.

De obesuttnas arkeologi och kulturarv – en sammanfattning

Projektet *De obesuttnas arkeologi och kulturarv* hade som mål att diskutera frågor om olika källmaterials potential och brister för att besvara frågor om de obesuttnas levnadsförhållanden. Samtidigt ville vi skapa underlag för en förbättrad antikvarisk hantering av den här typen av sentida lämningar. Genomgången av arkeologiska rapporter med de obesuttna som objekt har visat att här finns en stor förbättringspotential, både hos antikvariska myndigheter och hos utförare.

Detta avsnitt ska läsas som en sammanfattning av det arbete som genomförts. Här finns även ett förslag till hur man kan planera arkeologiska åtgärder när det gäller lämningar knutna till de obesuttna och därmed också komma vidare med kunskapsuppbyggnaden i detta tämligen nya arkeologiska vetenskapliga fält. Bakgrunden till projektet är den årtalsgräns, 1850, som infördes år 2014 som ett fjärde rekvisit, det vill säga förutsättning, för vad som kan

klassas som fornlämning enligt kulturmiljölagen, KML (SFS 1988:950). Enligt den nya definitionen ska en fornlämning nu utgöra rester efter människors verksamheter under forna tider; den ska ha tillkommit genom äldre tiders bruk; den ska vara varaktigt övergiven samt antas ha tillkommit före 1850. Detta ska, enligt Riksantikvarieämbetet, avgöras med rimliga arbetsinsatser. Detta bör betyda att en kombination av fältinventering, analys av fornlämningsmiljö, rimlighetsaspekter, kartanalyser och en studie av relevanta skriftliga källor måste fungera som stöd i värderingen. I de fall åldern inte alls går att anta, har Riksantikvarieämbetet tagit fram en lista med rekommendationer (Riksantikvarieämbetet, 2018a), där olika kategorier lämningar får en generell status som fornlämning med lagskydd, alternativt som övrig kulturhistorisk lämning.

Den ändrade lagen innebär egentligen tvärt emot intentionen med de första tankarna på en ändring, att antalet skyddade fornlämningar har ökat kraftigt. Utöver det finns mängder med lämningar som har en otydlig status i förhållande till lagen. Flera ”nya” kategorier av lämningar är inte alls, eller bara översiktligt, registrerade i Kulturmiljöregistret eller arkeologiskt kända genom undersökningar. En avsevärd del av de ”nya” fornlämningar som nu skyddas är helt eller delvis kopplade till underordnade grupper i samhället. Kring dessa är det arkeologiska kun-

Figur 47. Det är inte bara bostäderna och föremålen där som kan berätta om de obesuttnas liv. Arbetets lämningar har samma lagskydd och därtill ett betydande kunskapsinnehåll. En liten plätt på 10x10 meter kunde, om man odlade lin där, ge tillräckligt för att väva 20 meter lakansväv att sälja – ett viktigt tillskott till ekonomin. Att bryta stubbar och bränna tjära och beck gav också subtila spår i landskapet, men de berättar om viktiga ekonomiska verksamheter. Bilden visar stubbrytning under första delen av 1900-talet. Läns museet Gävleborg (PDM).

skapsläget och kompetensen begränsade, och fältet är i behov av stöd under den uppbyggnad som krävs efter lagändringen. I den antikvariska processen bör man också betona att lämningar av skilda slag i praktiken åtnjuter olika typer av lagskydd beroende på om de hotas av markexploatering, skogsbruk (som faller in under pågående markanvändning) eller åtgärder som föranleds av EU:s vattendirektiv. Beroende på typen av hot kan länsstyrelsen ställa olika typer av krav rörande dokumentation eller andra antikvariska åtgärder.

Begreppet obesutten är inte helt oproblematiskt att använda. Med obesutten avses ofta människor som inte har kameral rådighet över jord. Det är därmed ett begrepp som kopplas till landsbygden. Avsaknaden av kameral rådighet över jord gjorde att de obesuttna på landsbygden bland annat var utestängda från byarnas kollektiva nyttigheter och saknade rätt att exempelvis använda skogens tillgångar, jaga eller fiska på utmarken. Frälse- och kronobönder var arrendatorer och saknade visserligen, till skillnad från skattebönder, äganderätt till sin gård, men genom att ha långsiktig och kameral rådighet över gårdens ägor hade de status som jordägare och del i byns gemensamma nyttigheter. Obesuttna på landsbygden var den stora gruppen torpare, backstugusittare och inhyreshjon som alla saknade rådighet över egen jord. Det som förenade dessa grupper var deras underordnade ställning gentemot andra grupper i samhället.

Samma förhållanden gällde även arbetare och hantverkare i städerna och vid industrier och bruk. Även dessa grupper saknade ofta fast egendom

utan hyrde sin bostad, eller hade bostad som en del av sin tjänst. Så länge de kunde utföra sitt arbete kunde de försörja sig och hade någonstans att bo, men avsaknaden av ägande av bostaden gjorde dem sårbara i samband med arbetslöshet eller ohälsa. Precis som landsbygdens obesuttna stod även dessa grupper i en underordnad ställning, och även dessa människor har inkluderats i vår grupp av obesuttna, även om vi är medvetna om att begreppet inte riktigt passar in i detta sammanhang.

Den grupp av obesuttna vi arbetar med är således stor och komplex; inom denna grupp fanns stora skillnader mellan exempelvis en mästern, en hjälpreda vid ett bruk och en backstugusittare. Och de olika "generationerna" kunde säkert ha olika förutsättningar. Den första torpargenerationen, enligt den definition vi utgår från, var i stor utsträckning personer från bondeklassen – dessa hade sannolikt andra förutsättningar än de senare, som var födda in i en underordnad klass. För att besvara projektets första frågeställning om de obesuttnas livsvillkor har exempel hämtats från fyra miljöer: rurala slumområden, elitmiljöer, industriell verksamhet på landsbygden och i städer. I dessa studier kunde vi belägga olika förutsättningar och strategier hos de obesuttna, men oavsett skillnaderna förenades de obesuttna av sin underordnade och många gånger sårbara ställning i samhället (se Nilsson, Hansson & Svensson, 2019).

Av den genomförda rapportstudien framgår tydligt att den antikvariska sektorn har varit dålig på att identifiera lägenhetsbebyggelse som äldre än 1850, då otillräckliga metoder har använts för att belägga

detta fjärde rekvisit i kuturmiljölagen. De flesta av de torplämningar som av olika anledningar berörts av arkeologiska insatser har bedömts vara för unga för att omfattas av lagskydd. De antas alltså ha etablerats efter 1850 eftersom de inte på enkelt sätt har kunnat beläggas i historiskt kartmaterial eller skriftliga källor före 1850, men däremot på den yngre häradskartan. Dessa antaganden om sen tillkomst-tid motsägs av det faktum att den snabba och omfattande expansion av obesuttna som inleddes i början av 1700-talet nådde sitt maximum redan vid 1800-talets mitt. Efter detta avtog fenomenet med rural lägenhetsbebyggelse snabbt (Bäck, 1992; Elgeskog, 1945; Gadd, 1999; Wohlin, 1908). Merparten lämningar efter lägenhetsbebyggelse, givetvis med regionala variationer, borde alltså vara anlagda före 1850 och därmed uppfylla det fjärde rekvisitet.

Nulägets problemområden

Under projektets gång identifierades tre tydliga problemområden i samband med den genomgång av arkeologiska rapporter som genomfördes: dateringsfrågan, osynliggörandet och källanvändningen.

Dateringsproblematiken

Införandet av ett fjärde rekvisit har i praktiken kommit att betyda att dateringsaspekten överskuggar allt, och har kommit att utgöra den enda antikvariska frågan till en lämning i utredningsskedet, framför allt för lämningar på landsbygden. Frågan om yngre stadslager och gränsen 1850 är, så långt vi sett, inte aktiv trots att den nya lagens formulering i hög grad även berör städernas kulturlager.

För att få en överblick över hur uppdragsarkeologin behandlat lämningar kopplade till de obesuttna har cirka trehundra arkeologiska rapporter, författade såväl före som efter lagändringen 2014, analyserats. Genomgången visar att få av de obesuttnas bebyggelselämningar dokumenterats genom fullskaliga arkeologiska undersökningar. Den främsta orsaken är att merparten av de i utredningsrapporterna noterade lämningarna efter lägenhetsbebyggelse inte bedöms vara fornlämningar, oftast med motiveringen att de är för unga. Övriga rekvisit diskuteras i princip aldrig. Sannolikt är detta en fråga om ovana och osäkerhet om hur det fjärde rekvisitet ska hanteras, eftersom de flesta av de lämningar som undersöks arkeologiskt är från förhistorisk tid och medeltid, och därmed per definition är fornlämningar.

Osynliggörandet

Sannolikt är orsaken till att de obesuttnas lämningar bedömts vara för unga för att få lagskydd den svåra, ibland snudd på omöjliga, uppgiften att avgöra ålder och övriga kriterier för lagskydd. Svårigheterna i sig beror på en lång räckvid av osynliggöranden, från samtid till nutid. Att koppla information från skriftliga dokument och kartor till en fysisk plats i terrängen är inte en enkel process. Praxis vid arkeologiska utredningar är ofta att den bebyggelse som finns med på häradskartan från slutet av 1800-talet, och där ännu äldre kartor saknas, inte betraktas som fornlämningar. En sådan bedömning är tveksam. Torpexpansionen hade avtagit vid denna tid. Dessutom är häradskartan helt eller delvis uppbyggd av befintliga äldre, vanligen laga skiftets, kartor (Jans-

son, 1993), vilket ger ännu ett argument för att den lägenhetsbebyggelse som syns här kan vara äldre än 1850. För att avgöra om det handlar om äldre etableringar eller nybyggen från 1850 och framåt behövs ett källpluralistiskt angreppssätt plus en rimlighetsbedömning baserad på lokal kontext, kamerala förhållanden och bygdens ekonomiska bas och förutsättningar.

Den många gånger kortvariga och enkla bebyggelsen kan vara svår att identifiera när husen plockats ner och rivits eller flyttats ett kortare eller längre stycke, vilket försvårar identifiering och tolkning av de spår som eventuellt finns kvar i marken. Till det ibland frekventa flyttandet av själva huset, kommer ett flyktigt namnskick vilket skapar ett svårlöst pussel vid analyser av skriftliga källor. Den svaga kopplingen mellan torpen och deras namn beror delvis på att torpen kunde namnges efter den som bodde där för tillfället, eller efter torparens uppgift. Ett torp kan alltså synas på kartor (om det alls karterades) och i skriftliga dokument under olika namn, eller utan något namn alls, bara under jordägarens hemmansnamn (Nilsson, 2013; Hansson, Nilsson & Svensson, 2018). I de skriftliga källorna saknas rumslig information, vilket gör kopplingen mellan datering (via källorna), kartuppgifter och fysiska lämningar svår, ibland omöjlig.

Riksantikvarieämbetets handledning till fornlämningsinventering är upplagd så att man redan vid registreringsstillfället och inrapporteringen till Kulturmiljöregistret gör en indelning efter besuttenhet, och kraven för att en besutten bebyggelse ska registreras och skyddas av lagen är lägre än för de obe-

suttnas lämningar. Här finns en inkonsekvens, där vissa kategorier av människors kulturarv förefaller värderas högre än andras. Till exempel noteras de besuttnas bebyggelse, om den uppfyller etableringstidskriteriet men inte de övriga kriterierna (det vill säga inte är varaktigt övergiven), i Kulturmiljöregistret. Däremot ges inte de obesuttnas bebyggelse samma behandling och registreras inte så länge platsen inte är helt förfallen och endast ruiner återstår, även om alla rekvisit är uppfyllda (Riksantikvarieämbetet, 2018a).

I Riksantikvarieämbetets lämningstypslista med rekommendationer för antikvarisk bedömning finns således tydliga skiljelinjer mellan bytomt/gårdstomt, lägenhetsbebyggelse, medeltida/förhistorisk husgrund, husgrund från historisk tid, tomtning och terrassering. När det gäller lägenhetsbebyggelse skiljer man dessutom på torp och backstuga, baserat på belägenheten (Riksantikvarieämbetet, 2018a). Dessa på papperet tydliga definitioner kompliceras av flera faktorer. Till exempel växlade definitionerna av torp, backstuga eller hemman ofta under tidens gång och dessutom kan definitionen skilja sig i olika källor. Definitionerna enligt Riksantikvarieämbetet stämmer heller inte överens med dåtidens begreppsanvändning, eftersom det finns talrika exempel på hur den kamerala beteckningen för samma hus frekvent växlade mellan backstuga och torp. Det kan därmed inte vara belägenheten eller arealen som skiljer sig åt, utan snarast upplåtelseformen och avtalsvillkoren.

En annan komplicerande faktor är att det i fältinventeringsögonblicket är närmast orimligt svårt för arkeologen på plats att kategorisera den bygg-

nadslämning man har framför sig i floran av begrepp och definitioner. Det finns gott om kartor, men inte obegränsat, och de utgör av flera orsaker inget facit. Detta diskuteras utförligt tidigare i texten. Och skulle det vara så lyckligt att det finns kartor och samstämmiga skriftliga källor, är det ändå en ögonblicksbild som ges. De obesuttnas bebyggelse är dessutom ofta den sista, mer eller mindre synliga, fasen i en månghundraårig – eller ofta ännu mycket längre – kedja av olika former av markanvändning.

Riksantikvarieämbetets öppna arkiv, Kulturmiljöregistret (under projektets gång skedde en övergång från de tidigare arkiven FMIS och Samla), innehåller de flesta rapporter från arkeologiska upp-

Figur 48. Ett stort järnåldersgravfält utanför Norrköping undersöktes under 2019. Efter att en av gravarna rensats fram syntes spisiröset och syllstenarna efter ett hus. Man har helt enkelt flyttat om lite i gravarnas stenpackning för att skapa en grund till byggnaden och spisen. Av detta syntes ingenting innan arkeologerna var i skedet att undersöka gravarna. Foto: Pia Nilsson.

drag som utförts efter beslut enligt kulturmiljölagen. Datafångsten är ändå komplicerad, när man letar information om arkeologiska arbeten som rör de obesuttnas lämningar. Det handlar om flera faktorer. De komplicerande faktorer som nämnts tidigare i rapporten är bland annat val av nyckelord och rubriksättning. Härtill kommer en registreringspraxis som innebär att varje enskild lämning inrapporte-

ras under eget id-nummer och med egen beteckning. Metoden är inte ägnad att minska osynliggörandet eller att öka förståelsen och bedömningen av en kronologiskt och rumsligt sammanhållen miljö, utan leder till ytterligare fragmentering.

Begreppens splittring och vaghet, liksom de ovan nämnda faktorerna, leder till tveksamhet om hur lämningen ska definieras och registreras, samt om den har lagskydd eller ej. Detta påverkar rättssäkerheten och medför en tvekan om vilken vetenskaplig potential lämningen har, och därmed vilka frågor och metoder som är mest relevanta vid en arkeologisk undersökning.

Vi tolkar det som att det ofta finns en osäkerhet i utredningsskedet, eller tidigare, som gör att många lämningar helt enkelt avfärdas som för unga, eller bedöms sakna kunskapspotential. Det verkar också som att de rekommenderade antikvariska bedömningarna används som facit, vilket troligen handlar om att ha något att hålla sig i och som ger trygghet i bedömningen. Resultatet blir att miljöer fragmenteras, i stället för att man diskuterar rimligheten i ett antagande om såväl ålder som vetenskaplig potential, baserat på en samlad miljö med flera komponenter.

Det är heller inte alltid fallet att en lämning syns i terrängen, utan den uppmärksammas först vid en pågående arkeologisk undersökning av en helt annan typ av fornlämning. Detta är ganska vanligt, dels eftersom de obesuttnas lämningar gärna ligger i miljöer som varit ianspråktaga under såväl förhistorisk tid som medeltid (Hermodsson, 2015; Rosén i manus), dels eftersom inte all bebyggelse hade en stensyll, och lämningarna efter dem därför är svåra

att hitta i terrängen. När så sker, att de dyker upp oväntat, finns varken en genomtänkt plan för hur man tar sig an lämningen, frågor och metodik, eller tid och pengar kvar för detta. Ofta blir då följden att den undersöks summariskt inom tids- och kostnadsramen för den pågående undersökningen.

Vikten av triangulering som metod

I alla studerade arkeologiska rapporter som rör obesuttnas lämningar, ingår en "kart- och arkivstudie". Tillsammans med de materiella lämningarna används studien för att klargöra en lämningens vidare kontext. Hur denna analys av kartor och arkiv sedan i praktiken är utförd, och vad den innehåller, varierar längs hela skalan från en blick på häradskartan till en större forskningsinsats.

Naturligtvis måste källanvändningen variera, beroende på områdets storlek, typ av arkeologisk insats och hur det tillgängliga källmaterialet ser ut. Vi ser dock att en betydande andel av de obesuttnas lämningar avfärdas i utredningsskedet, eller ännu tidigare i olika typer av kulturhistoriska och arkeologiska underlag, och att detta avfärdande motiveras med att lämningen är ung eller att en synlig husgrund saknas exakt på platsen för en kartindikation. Ofta bygger detta avfärdande på en ofullständig analys av kartor och arkiv, vilket framgår av den tidigare i texten redovisade rapportgenomgången. I en opublicerad översiktlig förstudie, "En metod för torpens arkeologi?" (se Bilaga 1) genomfördes en metodstudie med målet att visa hur arkiv och register kan användas i den antikvariska bedömningen av en torplämnings status med fokus på årtalsgränsen 1850.

Förstudien kunde påvisa hur man kan använda och kombinera exempelvis soldatregistren och kyrkoarkiven för att nå större säkerhet i bland annat dateringsfrågan. Genom att kombinera olika arkiv får man även inblick i torpens ibland svårbedömda och instabila namnskick. Genom indiciemetoder, såsom namn på gränsmärken och markstycken, kan man ana sig till ett samband och en datering som arkeologin kan antingen avfärda eller bekräfta. Att nå ett rimligt antagande om lämningars etableringsfas är av avgörande betydelse redan i utredningsskedet när det handlar om tillståndsärenden enligt kulturmiljölagen.

Förstudien gjordes i området Torpskogen i Östergötland, en skogstrakt norr om Göta kanal i höjd med Norsholm och Kimstad mellan Linköping och Norrköping. Torpskogen omfattar två traktnamn som vart och ett innehåller ett komplex av torp. Inom förstudien användes de digitaliserade arkiv och de databaser som finns på Riksarkivet, Centrala soldatregistret, Lantmäteriet och Ortnamnsregistret.

Som ett första steg jämfördes den moderna ekonomiska kartans uppgifter om torp med de som finns på häradskartan från år 1868–1877. Alla de torp som finns på häradskartan kan vara etablerade före eller efter året 1850, eftersom kartan inte redogör för hur länge de stått på platsen, bara att de fanns där vid karteringstillfället. Denna karta har fått tjäna som utgångspunkt, och därefter studerades de äldre historiska kartorna för att få mer information om torpen, till exempel deras typ, namn och ungefärliga ålder. Arbetet gick vidare med att kontrollera Ortnamnsregistrets uppgifter för att avgöra vilka torp

som varit soldattorp, och för att få information om äldre skriftliga belägg och så vidare. Därefter gjordes studier av kompletterande arkiv.

Förstudien berörde endast hur kart- och arkivstudier kan användas för att snabbt komma till ett antagande om etableringstid i förhållande till 1850. Detta datum är endast ett rekvisit och ingen arkeologisk fråga till lämningen i sig. Kartorna är här viktiga att utgå från, eftersom kombinationen av rumslig och kameral (huvudfastigheten) information liksom ofta själva bebyggelsenamnet är grundläggande utgångspunkter för kompletterande och fördjupade studier av andra källor. Men som nämnts ovan kan kartor saknas (alla kamerala enheter har inte äldre kartor), och torpen kan ha hunnit såväl uppföras som överges mellan två kartgenerationer. Det senare innebär att de är osynliga för oss just i kartmaterialet. Men om kartans uppgifter sammanställs med de som kan hämtas från andra typer av arkiv, och med de materiella lämningarna i landskapet, kan man genom den här typen av triangulering nå betydligt längre än om man bara använder en typ av källor.

Att kombinera olika typer av källmaterial är en grundläggande metod för all historisk arkeologi, inte minst för de obesuttnas lämningar. Det gäller dock att arkeologen är medveten om de olika källmaterialens styrkor och svagheter, och också vågar utmana exempelvis arkivens och kartornas utsagor. Att bedriva en arkeologi som enbart bekräftar den information som finns i andra källor, vilket vi idag ofta kan se, är ingen väg framåt.

Arkeologins bidrag och möjligheter

I projektets dialog med ett brett spektrum av personer inom fackområdet framhålls generellt att man känner sig osäker på om arkeologiska undersökningar kommer att tillföra ny kunskap om lämningar av yngre datum, eftersom vissa delar av levnadsvillkor och förhållanden redan finns skildrade i skriftliga källor. Undersökningarna måste därför motiveras vetenskapligt, och det efterfrågas argument för vad arkeologin kan ge som inte de skriftliga källorna och etnologiska samlingar redan innehåller.

Uppdragsarkeologin behöver skapa ramar för kunskapsuppbyggnad. Detta kan göras genom att man vid varje utredning, förundersökning eller undersökning arbetar med en uppsättning grundfrågor som, utifrån platsens förutsättningar, ger en god grund såväl till fortsatt arkeologiskt arbete som till fortsatt kunskapsuppbyggnad.

Fallstudierna (Bilaga 2) visar att arkeologin med sina metoder har stora, och egna, möjligheter att bidra till ökad kunskap om de obesuttnas tillvaro. Detta är kunskap som inte går att hämta ur andra källor, och som därmed kan besvara andra typer av frågor. De visar också att förutsättningar behöver ges för att kunna göra just detta. Det handlar om att lämningarna behöver angripas på precis samma sätt som övriga, äldre, lämningar. Det måste alltså finnas formulerade frågor, en initierad och relevant hypotes, ett landskapssammanhang och socialt sammanhang vid sidan av de för denna typ av lämningar så viktiga dateringarna och kamerala sammanhangen. Det framstår som grundläggande att analyser av landskap, omgivande lämningar, spår och bebyggelse,

samt information från kartor och arkiv sker innan undersökningen äger rum och inte i efterhand. De ytor som karteras och undersöks måste dessutom vara tillräckligt stora. Modellen med rutgrävning ger mycket begränsade möjligheter att svara på arkeologiska frågor.

Arbete behöver göras för att minimera de inte sällan förekommande "överraskningsmomenten", där till exempel en torplämning uppdagas vid en pågående undersökning av förhistoriska lämningar, och därmed undersöks snabbt och översiktligt utan förberedelser, frågor eller extra tilldelning av tid. En viktig förutsättning är att alla arkeologer är medvetna om det långtidsutnyttjande som präglar många platser. Återkommande faser av ianspråktagande och övergivande på en plats för olika syften och med olika intensitet är vanligt. Lägenhetsbebyggelsen är ofta den sista (senaste) fasen i denna månghundraåriga (eller mångtusenåriga) platskontinuitet, och detta bör man vara vaksam på även vid utredningar och förundersökningar av förhistoriska lämningar. Ett landskapsperspektiv och långtidsperspektiv behöver alltid vara med.

Det är värt att understryka att arkeologin är en ovärderlig källa till en torplämnings rumsliga, sociala och ekonomiska sammanhang, till exempel möjligheten att knyta samman lämningar efter olika produktionsaktiviteter och nyttjande av naturresurser. Denna landskapsinformation kan spegla arealer och näringsfång, indikera odlingar med tanke på husbehov, riskspridning eller avsalu, för att nämna ett par exempel på frågor som arkeologin har metoder att hjälpa till att besvara. Vi ser även ett bety-

dande värde i att inkludera det biologiska kulturarvet. Här finns en stor potential för ökad kunskap om såväl arealer och markanvändning som vardagsliv, självförsörjning och odling för avsalu.

Arkeologin är, sammanfattningsvis, i högsta grad nödvändig och tillför ny kunskap om de obesuttnas kulturarv som inte finns att tillgå någon annanstans. Att så inte sker i högre grad beror sannolikt på att den förändrade kulturmiljölagen inte har inarbetats i den antikvariska och arkeologiska praktiken och praxisen ännu, och på att ämneskompetens och arbetssätt hos myndigheter och arkeologiföretag varierar. Argumenten för arkeologins potential kan sammanfattas i följande punkter:

- ARKEOLOGISKA LÄMNINGAR ÄR PRODUCERADE AV MÄNNISKORNA SJÄLVA

Detta är en avgörande punkt. De skriftliga dokumenten rör vissa aspekter av de obesuttnas liv, men är oftast producerade av andra än de själva och för särskilda syften. Källor som kartor, husförhörlängder och bouppteckningar talar om de obesuttna, men låter inte de obesuttna själva komma till tals. De materiella lämningarna kan därför ses som mer direkt knutna till de människor som producerat dem. Många undersökningar har exempelvis visat att man via arkeologin hittar helt andra föremål än de som nämns i bouppteckningar och därmed inte bekräftar, utan kompletterar och utmanar, den kunskap som ges i det skriftliga källmaterialet.

- DE MATERIELLA LÄMNINGARNA KAN LEDA TILL EN ANNAN OCH BREDARE BERÄTTELSE ÄN DEN TRADITIONELLA

De lämningar efter materiell kultur som uppmärksammas vid arkeologiska undersökningar kan problematisera och nyansera innebörden av ett begrepp som fattigdom. Samma typ av föremål som hittas på torpen återfinns också ofta i besuttna miljöer. De fattiga har inte utgjort en homogen massa av människor, utan en högst nyansrik palett av individer med skilda livsvillkor och strategier. För att kunna börja diskutera fattigdom krävs en begreppsapparat och beprövade analysmetoder. Arkeologerna kan hämta redskap från granndisciplinerna, men måste också fokusera på sina egna förutsättningar, källmaterial och vetenskapliga uttryckssätt. Genom lägenhetsbebyggelserna från 1700- till 1900-talet finns möjlighet att utveckla hur arkeologin kan använda begrepp såsom utsatthet, obesuttenhet och människosyn, på ett sätt som kan omsättas inom arkeologins breda kronologiska och korologiska spännvidd.

Den gängse berättelsen och förförståelsen om obesuttna i de arkeologiska rapporterna är ofta att det fanns mycket liten eller ingen åkermark och att livet var fattigt, eländigt och utsatt. Den tolkningen stämmer säkert i många fall. Men samtidigt redovisas exempelvis åkerarealer bara undantagsvis i rapporterna. Vad som är "mycket" eller "lite" odlingsmark i en viss landskapstyp vet vi alltså inte. Inte heller vad som är "många" eller "få" föremål. Här vill vi även poängtera hur väsentlig frågan om vardagsekonomin och försörjningsstrategierna är. Det

är frågor som har stor vetenskaplig potential och som framöver bör ingå tydligare i de arkeologiska frågorna, metoderna och tolkningarna. Arbetet med att ställa arkeologins resultat mot andra historiska källor för att få en bredare bild, och kunna få svar på andra frågor behöver utvecklas.

Många av de arkeologiska fynden och anläggningarna kring torpen visar på hantverk av skilda slag. Tidigare studier visar dessutom att många hemman med ytterst begränsade arealer odlingsmark hade en mångfacetterad ekonomi. Mångsyssleriet är tydligt närvarande. Flera exempel visar att de obesuttna, trots Sveriges sena industrialisering, på många sätt var en del av, eller motor i, en betydligt tidigare industrialisering med en utvecklad penningekonomi. Vi börjar kunna ana att de obesuttna hade en viktig del i denna specialisering och kommersialisering, något som arkeologin i framtiden kan belysa. Mångsyssleri lyfts ofta fram i de arkeologiska rapporterna. Möjligheten att belägga det som ibland kan betecknas som en "svart" eller "grå" ekonomi med arkeologiska metoder ska inte underskattas. För att på allvar kunna studera mångsyssleri, behövs strategiska undersökningsmetoder och framför allt att de obesuttnas bebyggelse studeras ur ett landskapsperspektiv.

- DET ARKEOLOGISKA PERSPEKTIVET ÄR RUMSLIGT: FRÅN LANDSKAP TILL HUSHÅLL

Arkeologin är en viktig källa, ibland den enda, till torplämningens rumsliga sammanhang. Bebyggelsens läge i landskapet vittnar om huruvida den var avsedd att vara synlig, framträdande eller dold. Hur den låg i förhållande till gränser och vägar, till annan

bebyggelse eller till produktionsanläggningar, som kolbottnar, tjärdalar, lingropar, odlingstäppor, berättar om ekonomi och strategier.

Det biologiska kulturarvet kan hjälpa till att besvara frågor om arealer för spannmål och bete, tänkta avsaluodlingar, delar i självhushållningen eller odling för jordägarens räkning samt den varierade ekonomin i stort. Här finns en stor potential för ökad kunskap i frågor som rör vardagsliv, ekonomi, verksamheter, självförsörjning och odling för avsalu.

Rumsliga arkeologiska perspektiv är också viktiga på hushållsnivå för att kunna studera hur människor har rört sig, hur hushållen växt och krympt, om man har härbärgerat den äldre generationen, ogifta barn eller inhysesshjon under ett tak genom uppdelningar i huset, eller om man haft särskilda byggnader, så kallade undantag, eller loft. Dylika arbetssätt är inte minst viktiga för att kunna identifiera de obesuttnas rum i urbana miljöer.

- ETT ARKEOLOGISKT PERSPEKTIV MÅSTE VARA KONTEXTUELLT

För att rätt förstå de obesuttnas lämningar krävs kunskap om den historiska kontexten. Under 1700- och 1800-talet rådde tidvis olika juridiska villkor rörande etablering av torp, och dessa villkor kan ha skiljt sig åt mellan exempelvis torp etablerade på bondejord och de som etablerats på säterier eller under bruk. De kamerala, sociala och ekonomiska ramverken för de aktuella lägenhetsbebyggelserna är därför viktiga att identifiera. Härtill finns regionala skillnader. Till exempel kan för Skånes del hänvisas till Henrik Svensson (2005), och uppmärk-

samhet på det regionala ramverket är viktigt för de arkeologiska frågorna och tolkningarna.

Kontexten handlar även om att se den aktuella lämningen som en del i ett omgivande landskapssammanhang. Man behöver identifiera i vilken grad lägenheten hängde samman med andra lägenhetsbebyggelser och kanske ingick i en rural slum. Man behöver också kartlägga andra, samtida, verksamheter i anslutning till bebyggelsen såsom olika produktionsanläggningar. De obesuttnas liv och verksamhet på landsbygden var betydligt mer omfattande än själva bebyggelselämningarna visar. I och kring husen kan finnas spår efter hantverk av mycket skilda slag, liksom efter odlingar för konsumtion och avsalu, identifierbara via det biologiska kulturarvet. Den till yta och antal största kategorin av arbetets lämningar bör vara fossil åkermark med dess olika beståndsdelar. Denna kan visa hur stora arealer som brukats och i bästa fall funktion (odling eller svedjning, äng eller bete). De flesta arkeologiska rapporter som rör obesuttnas lämningar handlar i princip uteslutande om själva husgrunderna. Försörjning, arealer, sammanhanget, de kamerala förhållandena och villkoren, alltså själva det landskapsrum torparen rädde över eller vistades i, ägnas oftast ett obetydligt intresse.

Slutligen handlar kontexten även om själva undersökningsmetodiken. Rapportgenomgången visade tydligt att om arkeologin ska kunna ge ny kunskap kring de obesuttnas kulturarv krävs kontextuella, stratigrafiska undersökningsmetoder som möjliggör detaljerade analyser av lämningar och artefakter i tid och rum.

Förslag till arbetsgång

I avsikt att uppmuntra en forskningsinriktad arkeologi som syftar till kunskapsuppbyggnad om de obesuttnas kulturarv och sentida lämningar, presenteras nedan ett förslag till arbetsgång som stöd vid genomförande eller beställning av ett arkeologiskt uppdrag.

Förslaget är framför allt användbart för lämningar på landsbygden. De föreslagna metoderna och frågorna är sprungna ur vår rapportgenomgång och analys av vad vi kan se har fungerat bra i samband med olika arkeologiska uppdrag. Förslaget är indelat i de tre uppdragsarkeologiska stegen: utredning, förundersökning och undersökning. Som stöd och inspiration kan de fallstudier som presenteras i Bilaga 2 användas. Fallstudierna bygger på ett urval uppdragsarkeologiska arbeten där vi följt hur ärendet utvecklats från arkeologisk utredning till undersökning, och vilka frågor som ställts, vilka bedömningar som gjorts och vilka metoder som valts och hur dessa fungerat.

Själva den arkeologiska utgrävningsmetodiken redovisas inte i detalj; det är inte det arkeologiska hantverket vi har fokuserat på utan med vilka generella frågor och metoder de obesuttnas lämningar kan angripas. Vilka specifika frågor man kan ställa till de enskilda lämningarna, och därmed vilka arkeologiska metoder och analyser som behöver användas, skiljer sig givetvis åt beroende på en rad faktorer: exempelvis kamerala, sociala och ekonomiska kontexter, bevarandegrad och kronologiskt spann.

Inledningsvis bör något eller några övergripande teman preciseras. De teman som identifierats av Beronius Jörpeland & Hållans Stenholm (2015) och

Knarrström (2017b) som angelägna för kunskapsuppbyggnad om de obesuttna, och som tidigare redovisats, är i hög grad aktuella. Dessa teman kan, lätt modifierade, sammanfattas så här:

- Strategier och nätverk
- Genus och identitet
- Föreställningsvärld och folklig religiositet
- Modernitet
- Fattigdom
- Landskap och ekologi

Förutom dessa har ytterligare teman identifierats genom vårt arbete:

- Industri, hantverk och mångsyssleri
- Hus, hushåll och konsumtion
- Migration, lokal och global
- Metodutveckling, inklusive byggnadsarkeologi

Vi vill betona att också andra teman är välkomna, och att vad som är angelägna kunskapsuppbyggnadsområden kommer att förändras med tiden.

Beroende på valt tema eller teman och den fas det arkeologiska arbetet befinner sig i, kan därefter *basfrågorna* väljas. Med basfrågor avses frågor av grundforskningskaraktär. Som framgått av denna rapport föreligger ett stort behov av uppbyggnad av arkeologisk baskunskap inom området.

En uppsättning basfrågor behövs, givetvis anpassade till det aktuella uppdraget och lämningens förutsättningar. Basfrågorna rör både landskapet, kulturmiljön och de skriftliga källorna. De bildar den grund de arkeologiska frågorna och hypoteserna

behöver utgå från, och som de arkeologiska resultaten behöver ställas mot, eller bredvid, och utmana eller komplettera.

Man kan, om man önskar, dela in basfrågorna i undergrupper.

Landskapet och de naturgeografiska förhållandena:

- I vilken bygd, landskapsrum och terräng befinner vi oss?
- Hur ser förhållandet till gränser, vägar, markslag och övrig bebyggelse ut?
- Vilka övriga lämningar finns i området?

De kamerala och sociala sammanhangen:

- Vilken information lämnar kartor och arkiv?
- Vem var jordägare?
- Hur betecknas bebyggelsen?
- Olika tider ger olika ramar och sammanhang: hur ser tidsdjupet ut?

Platsen:

- Hur ser platsen ut, vilka lämningar finns?
- Vilka bruksytor finns, hur stora är de, vad innehåller de och hur förhåller de sig till varandra?
- Hur ser långtidsperspektivet ut – har bebyggelsen flyttat, bytt namn eller status?
- Hur ligger bebyggelsen (fram-/baksidor, framträdande/dolt läge)?
- Hur stora är arealerna?

Den grund som baskunskapen ger utgör ingången till frågor och hypoteser, som i sin tur styr den arkeologiska metodiken och val av analyser i de grävande skedena. Frågor till den enskilda platsen kan vara:

- Byggnadens biografi
- Strategier och nätverk
- Produktionsmark som åker, äng och täppor vid husen
- Agrartechniker och grödor
- Mångsyssleri, hantverk, specialisering
- "Urban" ekonomi och konsumtionsmönster
- Tidig industrialisering
- Fyndsammansättning
- Verksamheter kring bebyggelsen
- Förändringar i byggnad och fyndsammansättning som kan kopplas till yttre eller kamerala förändringar

Arkeologisk utredning

Utredningsskedet framstår som själva nyckeln. Det är här, eller i ännu tidigare kulturhistoriska underlag, som de obesuttnas lämningar ofta avfärdas, eller helt enkelt inte identifieras. Då kommer de heller aldrig att bli föremål för arkeologiska undersökningar. Att utredningen görs av personer, eller grupper, med rätt kompetens är grundläggande, och här vill vi särskilt betona djupgående kompetens på områdena arkeologi, inventering, skriftligt källmaterial och historiskt kartmaterial, och helst också biologiskt kulturarv.

Årtalet för lämningens tillkomst är som nämnts vanligen det enda rekvisitet, den enda frågan, i utredningsskedet. Dateringen är dock inte en vetenskaplig fråga, den är ett av fyra rekvisit som måste vara uppfyllda, och ett antagande om ålder räcker. Det gäller alltså att motivera ett rimligt antagande om etable-

ringstid. Fokus läggs därefter på att förstå potential, samband samt det ramverk som behövs som grund för kommande insatser. Lämningar i en rumslig och sannolikt kronologisk kontext kan indirekt datera varandra. Det är viktigt att leta efter helheter: Vad säger växtligheten på ett ungefär (inte växtinventering, men uppmärksamhet på vad som finns möjlighet att göra i senare skede)? Är de tidigare inägorna kvar? Finns fler lämningar i närheten? Finns fler lägenhetsbebyggelser? Var i terrängen ligger den berörda tomten (gränser, avstånd, vetter mot/från, framträdande läge, långt från jordägaren)? Vad säger kartornas markanvändningsinformation och hägnader till exempel om en hypotetisk roll för torparna (kanske ligger bebyggelsen centralt i förhållande till hagar och fägor, indikerar boskapsskötsel, kanske nära kvarn)? Redogör för ramverk (kamerala, naturgeografiska, ekonomi etc.).

Trots att många rapporter innehåller studier av historiska kartor, finns mycket mer att göra vad gäller tolkningen av dem. Vad säger terrängläget? Är det enskild mark eller byallmänning? Hur stora arealer odlingsmark (var uppmärksam även på indikationer på svedjeodlingar) hör till, och vad säger det? Vad har man livnärt sig på – finns kolningslämningar, tjärdalar, övrigt – i området (jfr t.ex. Nilsson, 2019; 2020)? Små täppor kan innehålla spånadsväxter som kan ge betydande inkomster. Till exempel är 100 kvadratmeter tillräckligt för att odla lin som räcker till 20 meter lakansväv. Vem är jordägaren? Hur ser omgivningen ut? Vad säger hägnadssystemet? Hur ligger bebyggelsen i förhållande till vägar, gränser och övrig bebyggelse (torpkuster?)? Kartornas färg- och symbolspråk kan också hjälpa till

Figur 49. Den planterade barrskogen växer tät över gärdesgård, åkerlyckor och husgrunder. Resterna av den lilla bebyggelsen vid Björnkärret på Bobergs södra häradsallmänning i Östergötland är än så länge synliga, och ger en länk bakåt till ett annat slags landskap. En flitigt använd rid- och promenadväg passerar över den raserade gärdesgården, som syns på bilden, och över själva husgrunden som anas på det svaga krönet lite längre fram. Foto: Pia Nilsson

att identifiera det sannolika läget för en försvunnen bebyggelse. Vikten av kombinationen av kartor och skriftliga arkiv tål att åter understrykas (se t.ex. Vestbö Franzén, 2019a).

Föreslagna metoder:

- Inventering av ett tillräckligt stort område.
- Kartering av ett rimligt stort område.
- Kart- och arkivstudier i den grad och med det djup som krävs för ett rimligt antagande om etableringstid och sammanhang.

- Bedömning i förhållande till samtliga rekvisit.
- En översiktlig bedömning av platsens vetenskapliga potential.
- Önskvärt att rapporterna alltid har en objektstabell med bedömning, status och åtgärdsförslag. Många gånger är detta svårt att läsa sig till i rapporttexterna.

De viktigaste förutsättningarna för en användbar arkeologisk utredning är, sammanfattningsvis:

- att använda en källpluralistisk metod med kartor, arkiv, inventering, biologiskt kulturarv/vegetationshistoria;
- att utgå från ett landskapsperspektiv, för att förstå och placera lägenhetsbebyggelsen i sin tid och i en ekonomisk, social och naturgeografisk kontext;
- att betrakta platsen ur ett långtidsperspektiv och vara uppmärksam på att bebyggelsen kan skifta namn och "flytta sig" inom ett område.

Arkeologisk förundersökning

Syftet med en arkeologisk förundersökning är ofta att avgränsa, karaktärisera och fastställa en fornlämnings vetenskapliga potential inför länsstyrelsens fortsatta hantering av ett exploateringsärende. Härvid finns det ingen skillnad i övergripande syfte mellan att förundersöka exempelvis ett torp och att förundersöka en stenåldersboplats; däremot skiljer sig givetvis kraven på kompetens hos utföraren. Eftersom mycket grundforskning behövs i ämnet "de obesuttnas arkeologi och kulturarv" är förundersökningsskedet mycket viktigt. Om förundersökningen

utförs med otillräckliga ambitioner och metoder kan goda möjligheter till kunskapsuppbyggnad gå förlorade. Genomgången av tidigare arbeten har också visat att förundersökningen ofta blivit det sista undersökningssteget när det gäller lägenhetsbebyggelse, eftersom lämningen därefter prioriteras bort från fortsatt undersökning. Förundersökningen är ett ypperligt tillfälle att samla data om brukszoner, arealer, kamerala förhållanden, kronologi, landskapets förutsättningar, bebyggelseläge (framträdande/undanskymt), rörelsemönster (framsida/baksida, öppningar, stigar, vägar) och näringar, kopplat till såväl fynd som omgivande spår i landskapet. Grundförutsättningarna för en användbar arkeologisk förundersökning är, liksom i utredningsskedet, en källpluralistisk metod samt ett landskapsperspektiv. När det gäller förundersökningar behöver man dock gå ett steg längre på vägen mot fortsatt kunskapsuppbyggnad, och arbeta med tydliga hypoteser och frågor inför den kommande arkeologiska undersökningen.

Föreslagna metoder, utifrån valda teman och grundforskningsfrågor enligt ovan:

- Fördjupade kart- och arkivanalyser, där flera källor behöver kombineras för att skapa en rimlig tolkning av platsen i ett långtidsperspektiv, såväl socialt som kameralt och ekonomiskt.
- Inventering och kartering av ett rimligt stort område utifrån en uppsättning grundfrågor, där brukszoner, kommunikation, placering i landskapet, riktningar och kontexter uppmärksammas.

- Uppmärksamhet på det biologiska kulturarvet och övriga lämningar i närområdet för att få en uppfattning om arealer, näringar och odlingar för att kunna bedöma verksamheter, ekonomi samt öppna för frågor om konsumtion eller avsalu.
- Förmåga att sätta in lägenhetsbebyggelsen i sin tid och sitt sammanhang (landskap, ekonomi, kameralt, socialt, rumsligt).

Arkeologisk undersökning

Syftet med en arkeologisk undersökning är att dokumentera och tolka hela eller del av en fornlämning innan den tas bort. Att undersöka en lägenhetsbebyggelse skiljer sig därvid inte från att undersöka en annan typ av fornlämning. Undersökningen görs på det sätt som krävs för att förfrågningsunderlagets och därmed undersökningsplanens frågeställningar ska kunna besvaras och kunskapsuppbyggnaden främjas. Grundförutsättningarna för en god arkeologisk undersökning av lägenhetsbebyggelse är, liksom i tidigare skeden, användandet av en källpluralistisk metod samt ett landskapsperspektiv, men även att lämningen och arkeologerna ges adekvata resurser. De frågor och de metoder som bör användas måste självklart bestämmas utifrån valda teman och grundforskningsfrågor samt resultatet av förundersökningen och den potential som där kunde ses. Det följande är några övergripande råd:

- Projektgruppen bör, precis som i tidigare skeden, omfatta rätt kompetenser för undersökningen. Kanske ska en historiker, kulturgeograf, paleoekolog eller arkivspecialist ingå i projektgruppen?
- Initierade och analyserande kart- och arkivstudier bör ha gjorts (dessa kan finnas i förundersökningen), för att ge stöd till specifika frågor till lämningen och som ett ramverk till tolkningen av det arkeologiska materialet. Detta ramverk bör utmanas och kompletteras av arkeologin.
- Ett rimligt stort område (utöver själva undersökningsområdet) bör inventeras och karteras utifrån en uppsättning grundfrågor, för att ge ett landskapsperspektiv på platsen (bör ha gjorts i tidigare skeden).
- Om möjligt bör en inventering göras av det biologiska kulturarvet även utanför undersökningsytan för att få en uppfattning om arealer, näringar och odlingar för konsumtion eller avsalu. Inventeringen av det biologiska kulturarvet är viktig också för att kunna ta ställning till resultatet från vegetationshistoriska analyser såsom makrofossil- och pollenanalyser.
- Förmåga krävs att sätta lägenhetsbebyggelsen i sin tid och sin kontext (landskap, ekonomi, kameralt, socialt, rumsligt).
- En god stratigrafisk metod bör vara en självklarhet (se t.ex. Håkansson, 2007). Undersökningen bör också täcka ett tillräckligt stort område och inte bara som så ofta tidi-

gare fokusera på boningshuset. Det är viktigt att studera torpmiljön i dess helhet, inte minst att undersöka eventuella uthus och hantverkslokaler, skräp- och avfallshantering, liksom arbetets lämningar i området.

- Analyser bör genomföras för att hjälpa till att förstå exempelvis odling (riskspridning genom olika spannmålstyper, specialisering för avsalu, husbehov), djurhållning och kosthåll (paleobotanik, osteologi etc.).

Figur 50. Minnet av halva landets befolkning, de som kallades torpare och backstugusittare, är ofta helt utsuddat. Ibland syns rester av bebyggelse och åkrar, ibland lever även berättelser kvar. Bilderna visar ett exempel från Gotland. Text och bild på skylten: Cecilia Björkland Borneland. Foto: Helena Duveborg.

Figur 51. Vi vet inte hennes namn, men hon hugger ved framför Knagges stuga, Svartarp. Åsle-Mularp-Tiarps hembygdsförening (PDM).

Slutord och framåtblickar

Överallt i landskapet dröjer sig pusselbitar kvar som berättar om de senaste århundradenas ekonomiska, agrara, sociala och industriella historia. Bitarna är av olika form och storlek: torp, byar, hemman, backstugor, kolarkojor, kvarnar, järnbruk, tjärdalar, fattigstugor, flottningslämningar, åkerlyckor, inhysesrum i städerna, bland mycket annat. De går inte att läsa som enskilda objekt, utan måste ses som delar av samma helhet – de ingår, om man så vill, i samma organism, pussel eller ekosystem.

De obesuttnas arkeologi och kulturarv är oerhört viktigt att uppmärksamma såväl för att förstå vår historia som för att kunna tolka spåren i landskapet och ställa de arkeologiska frågorna, välja metoderna och tolka resultaten. Den proletarisering som ledde till en kringflyttande, socialt utsatt, sårbar och rörlig kader av jordlösa med tillfälliga och osäkra inkomstkällor måste förstås och beaktas när de arkeologiska frågorna ställs. Själva rörligheten, liksom de strategier man använde för att i möjligaste mån parera sin utsatthet, har satt olika spår i landskapet. Det handlar till exempel om att vi måste uppmärksamma att människorna själva ofta flyttade, liksom själva bostaden (torpet eller backstugan); att spåren efter den enkla bebyggelsen inte syns ovan mark (ofta saknades syllstenar, och jord- eller sandgolv utan bräder var vanligt); att man tvangs eller valde att bo tillsammans i klungor av torp för att bygga nya släktnätverk; och att man, inom de ramar man hade, försörjde sig

på alla de sätt som stod till buds. Rörligheten ska heller inte förknippas enbart med landsbygden utan den gäller även för städerna. Detta tog sig uttryck såväl inom städerna, med olika former av boenden som ibland kan avslöjas av själva byggnaderna, som i ett flöde mellan stad och landsbygd. Obesuttna från landsbygden sökte sig till städerna och industrierna när det anades försörjningsmöjligheter där. I dåliga tider vände strömmen och då kunde bönderna få bilig hjälp av fattiga arbetare från städerna.

Den nya kulturmiljölagen öppnar för att undersöka senare lämningar, varav en betydande mängd är just de obesuttnas arv. Därmed har vi fått en möjlighet att med hjälp av arkeologiska metoder och analyser, tillsammans med den information som kan hämtas ur själva landskapet och avlockas de skriftliga källorna, lyfta också arvet efter den majoritet av befolkningen som inte var hemmansägare, borgare, stormän eller aristokrater. Förhoppningsvis kan denna insikt leda till att ett brett kronologiskt, rumsligt och socialt perspektiv kan användas i arkeologiska sammanhang, oavsett undersökt tidsperiod. Arkeologins metoder kan visa det som inte finns i några andra källor, framför allt genom sin potential att ge den viktiga rumsliga aspekten och genom att de arkeologiska spåren har producerats av människorna själva, till skillnad från övriga källor som handlar om vissa aspekter av de obesuttnas liv, utifrån någon annans behov.

Tack

Ett varmt tack riktas till Riksantikvarieämbetet för finansiering, och till den engagerade referensgruppen, projektföljarna och de länsstyrelserepresentanter och kolleger som bidragit med stöd och synpunkter både under projektets gång och vid de arbetsmöten som projektet anordnat. Väse Hembygdsförening har generöst lånat ut bilder och Åsle-Mularp-Tiarps hembygdsförening har, via Ulla-Britt Pettersson, hjälpsamt letat fram fotografier och tillåtit publicering av dem, stort tack för det. Tack också till Anders Johansson, Moheda hembygdsförening för information om "Kungariket Svänan". Publikationen är tryckt och utgiven av Riksantikvarieämbetet.

Källor

Intervjuer

- ABB. Bornfalk Back, Anders. Arkeolog, Arkeologikonsult. Telefonintervju av Pia Nilsson 2018-12-18.
- CL. Lindgren, Christina. Verksamhetschef, Stiftelsen Kulturmiljövård. Mailkontakt med Pia Nilsson 2019-01-08.
- CR. Rosén; Christina. Arkeolog, fil. dr., Arkeologerna, Statens historiska museer. Muntlig intervju av Pia Nilsson 2018-12-07 och 2019-04-24.
- JB. Blidmo, Johan. VD, Arkeologikonsult. Telefonintervju av Pia Nilsson 2018-12-20.
- K.L. Karl-Fredrik Lindberg. Arkeolog, Arkeologerna, Statens historiska museer. Telefonintervju av Pia Nilsson 2020-01-13.
- WB. Bondesson, Wivianne. Arkeolog, Arkeologerna, Statens historiska museer. Skype-intervju med Wivianne Bondesson av Eva Svensson 2018-05-03.

Referensgrupp

- Andersson, Carolina. Riksantikvarieämbetet (projektföljare).
- Knarrström, Annika. Arkeologerna, SHM.
- Nordin, Jonas M. Statens historiska museer.
- Pettersson, Claes. Sydsvensk arkeologi.
- Rosén, Christina. Arkeologerna, SHM.
- Skyllberg, Eva. Nordiska museet, Julita.

Svensson, Patrick. Sveriges lantbruksuniversitet, Ultuna.

Östling, Anna. Riksantikvarieämbetet (projektföljare).

Referenser

- Ahrland, Åsa. 2005. *Den osynliga handen: trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae, 2005:54, Alnarp, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Aldén Rudd, Petra, Johansson, Thomas & Olsson Thorsberg, Louise m.fl. 2014. *Väg 160, sträckan Skäpesundsbron – Varekil*. Arkeologisk förundersökning. Rio Göteborg natur- och kulturkooperativ, Rapport 2014:6.
- Ambrosiani, Björn. 1964. *Fornlämningar och bebyggelse – studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. Uppsala, Uppsala universitet.
- Andersson, Bodil. 2008a. *Snarsmon – resandebyn där vägar möts*. Uddevalla, Bohusläns museum.
- Andersson, Bodil. 2008b. "Möte med Snarsmon". I: Andersson, Bodil (red.). *Snarsmon – resandebyn där vägar möts*. Uddevalla, Bohusläns museum.
- Andersson, Fredrik. 2017. *En kolbotten vid Mörktjärn*. Storsjön 1:2, Knista socken, Lekeberg kommun, Närke, Örebro län. Arkeologisk utredning, etapp 2. Societas Archaeologica Upsaliensis, Rapport 2017:17.

- Andersson, Hans. 2007. *Torp och backstugor i Länghem. En studie av bebyggelseförändringar från 1600-talet till början av 1900-talet*. Lund Studies in Historical Archaeology 4. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.
- Andersson, Linda & Olsson, Karin. 2009. *Projekt Forshälla, Uddevalla kommun*. Arkeologisk utredning och naturvärdesbedömning. Rio Kulturkooperativ, Rapport 2009:67.
- Andersson, Sofia, Sköld, Josefine & Åhman, Elvira. 2007. "Kulturväxter på övergivna torp". I: Welinder, Stig (red.). *Torpens arkeologi*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Andersson, Sune (red.). 2003. *Småstugornas folk i Berg. Stugor och människor i en Värends-socken från 1780-talet till 1945*. Växjö, Bergs hembygdsförening.
- Andersson Palm, Lennart. 1991. "Det starka bondesamhället. Sjuhäradsbygden 1434–1529". *Folkets historia*, 19(4):11–26.
- Andersson Palm, Lennart. 1993. *Människor och skördar. Studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540–1770*. Göteborg, Göteborgs universitet.
- Andrén, Anders. 1997. *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*. Eslöv, Symposion.
- Andrén, Erik. 1943. "Städernas arbetare". I: Lindblom, Andreas (red.). *Arbetaren i helg och socken: kulturhistoriska studier. 1, Hus och hem. Den svenska arbetarklassens historia*. Stockholm, Tidens förlag.
- Anglert, Mats. 2004. "Sentida lämningar i skogsmiljö – en arkeologisk angelägenhet?". *Blekingeboken*, (81)2003. Karlskrona, Blekinge museum.
- Anglert, Mats & Knarrström, Annika. 2006. "Sentida bosättningar och historisk arkeologi: knappast en marginell historia". *Meta*, 2006(4):53–80.
- Anglert, Mats & Lagerås, Per (red.). 2008. *Människorna och skogen. Arkeologiska platser i Örkelljungatrakten*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Apel, Jan & Welinder, Stig. 2007. "Ett torp och ett artefaktmönster". I: Welinder, Stig (red.). *Torpens arkeologi*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Appelgren, Katarina. 2010. *Gravvar, stensträngar och torp i Hägerneholm*. Uppland, Täby socken. Arkeologisk förundersökning. Riksantikvarieämbetet UV Mitt, Rapport 2010:1.
- Appelgren, Katarina, Strucke, Ulf & Bergman, Jonas m.fl. 2013. *Kjulaåsen. Lämningar från stenålder och hålvägar, gropar samt en backstuga från historisk tid*. Södermanland; Eskilstuna kommun; Kjula socken; Kjula-Åstorp 2:1, Aspestahult 1:1, Kjula-Blacksta 1:5 m.fl.; Kjula 98:1–2, Kjula 273, Kjula 283 m.fl. Riksantikvarieämbetet UV Mitt, Rapport 2013:100.
- Arkeologerna bloggar: Hus och människor <http://arkeologerna.com/bloggar/hus-och-manniskor/> 2017-09-29.
- Atlas över Sveriges bergslag*. 1994–. Stockholm, Jernkontoret.
- Baug, Irene. 2013. *Quarrying in western Norway – An archaeological study of production and distribution in the Viking period and the Middle Ages*. AHKR. Bergen, Universitetet i Bergen.

- Beckman-Thoor, Karin. 1993. *Svealandsbanan, Strängnäs–Eskilstuna*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt, Rapport 1993:26.
- Beckman-Thoor, Karin. 2016. *En boplatz och tre kolbottnar vid vindpark Duvhällen*. Öja socken, Eskilstuna kommun, Södermanland. Kraka kulturmiljö, Rapport 2016:2.
- Beckman-Thoor, Karin & Färjare, Annette. 2015. *Ostlänken. Delen Sillekrog–länsgräns*. Stockholms län Trosa-Vagnhärads och Västerljungs socknar, Trosa kommun, Södermanland. Arkeologisk utredning etapp 1. Kraka kulturmiljö, Rapport 2015:2.
- Berg, Anna. 2004. *Bergsbruk och skog under 1000 år – en pollenanalytisk studie av sjön Kalven i Norbergs bergslag*. Examensarbete, Skoglig vegetationsökologi, Uppsala, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Bergsten, Karl-Erik. 1946. *Östergötlands bergslag: en geografisk studie*. Lund, Lunds universitet.
- Beronius Jörpeland, Lena. 2014. *Tidigmodern och modern tid i Uppsala län – uppdragsarkeologisk kunskapsöversikt 2014*. Länsstyrelsens meddelandeserie 2014:11. Uppsala.
- Beronius Jörpeland, Lena & Hållans Stenholm, Ann-Mari. 2015. *Sörmländska torp i kulturmiljö-vården: Ett projekt om torp för länsstyrelsen i Södermanland, Södermanlands län*. Arkeologiska uppdragsverksamheten. Statens historiska museer, Rapport 2015:73.
- Beronius Jörpeland, Lena, Qviström, Linda & Ågren, Henrik m.fl. 2013. *Kvarnar och kvarnlandskap i Rasbo under tidigmodern tid*. Arkeologisk undersökning av en kvarnholme i Lejstaån. Uppland, Rasbo socken, Lejsta 7:1 och Hov 1:7, fornlämning 670. Upplandsmuseet, Rapporter 2013:30.
- Beronius Jörpeland, Lena & Skyllberg, Eva. 2003. *Lundagård – delområde G. Gårdstomt och kvarnläge*. E20 Södermanland, Strängnäs socken, Strängnäs 2:23 och 2:27, RAÄ 266 och RAÄ 332. Arkeologisk undersökning. Riksantikvarieämbetet UV Mitt, Dokumentation av fältarbetsfasen 2003:7.
- Bille, Mikael & Flohr Sørensen, Tim. 2012. *Materialitet. En införelse i kultur, identitet og teknologi*. Fredriksberg, Samfundslitteratur.
- Bindler, Richard, Segerström, Ulf & Pettersson-Jensen, Ing-Mari, m.fl. 2011. "Early medieval origins of mining and settlement in central Sweden: multiproxy analysis of sediment and peat records from the Norberg mining district". *Journal of Archaeological Science*, 38:291–300.
- Björklund, Samuel. 2010. *Södra Stigamo*. Barnarps och Byarums socken, Jönköpings län. Arkeologisk utredning, etapp 1. Arkeologikonsult, Rapport 2010:2401.
- Björklund, Samuel. 2016. *Ängby 1:1 och 1:2*. Knivsta socken och kommun, Uppsala län, Uppland. Arkeologisk utredning etapp 1 och 2. Arkeologikonsult, Rapport 2016:2974.
- Björklund, Samuel. 2017. *Ett röjningsröseområde vid Södra Stigamo*. Vaggeryds kommun, Jönköpings län. Arkeologisk förundersökning. Arkeologikonsult, Rapport 2017:2992.
- Bless Karlsen, Kathrine. 2007. *Arkeologisk förundersökning vid Sölje Bruk*. RAÄ 65 och RAÄ 66, Stavnäs socken, Arvika kommun, Värmlands län. Värmlands museum, Rapport Dnr 05.270.445.

- Bless Karlsen, Kathrine. 2008. *Lämningar efter ett ödetorp – arkeologisk utredning vid Råsta*. Särskild arkeologisk utredning etapp 1 och 2. Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen, Rapport 2008:68.
- Bodin, Sara, Huling, Hans & Pettersson, Susanne m.fl. 2005. "Olika perspektiv på föremål. Materiell kultur hos obesuttna ca 1900". *Meta*, 2005(1):3–20.
- Bodin, Sara, Huling, Hans & Pettersson, Susanne m.fl. 2007. "Familjen Granqvist på Pinoberget – materiell kultur i en backstuga". I: Welinder, Stig (red.). *Torpens arkeologi*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Bondesson, Wivianne. 2007. *Från säljagare till backstugusittare. Österrekarne häradsallmänning genom tiderna*. Södermanland, Kjula socken, Österrekarne häradsallmänning S:3, RAÄ 42 m.fl. Riksantikvarieämbetet UV Mitt, Rapport 2007:7.
- Bondesson, Wivianne. 2016. *Utmarkslämningar i Frövis utkant*. Lindesbergs kommun, Örebro län. Arkeologisk utredning, etapp 1. Arkeologerna, Rapport 2016:1.
- Bondesson, Wivianne. 2017. *Torp och härd i västra Sömsta*. Västmanland, Köpings kommun, Köpings socken. Arkeologisk utredning, etapp 1 och 2. Arkeologerna, Rapport 2017:7.
- Bondesson, Wivianne, Larsson, Fredrik & Björck, Niklas. 2013. *Väg 252*. Arkeologisk utredning. Riksantikvarieämbetet UV, Rapport 2013:23.
- Boqvist, Agneta. 1978. *Den dolda ekonomin. En etnologisk studie av näringslivsstrukturen i Bollebygd 1850–1950*. Lund, Liber Läromedel/Gleerup.
- Borgegård, Lars-Erik. 1996. "Tjärproduktionen i Västerbotten under 1800-talet – en rörlig resurs". I: Liljewall, Britt (red.). *Tjära, barkbröd och vildhonung. Utmarkens människor och mångsidiga resurser*. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria, 9. Stockholm, Nordiska museet.
- Bornfalk Back, Anders. 2016. *PM ang. schaktningsövervakningen vid Fornlämning Hova 61:1, fastigheten Hova 5:7, Hova socken, Gullspångs kommun*. Arkeologikonsult. PM 2016-12-21, opubl.
- Bornfalk Back, Anders. 2018. *Torp och tull i tidigmoderna Hova*. RAÄ-nr Hova 61:1 och Hova 132. Fastighet 5:7, Hova socken, Gullspång kommun, Västra Götalands län. Arkeologisk undersökning. Arkeologikonsult, Rapport 2018:3063.
- Broberg, Richard (red.). 1952. *Jordebok för Värmland 1540: med inledning och kommentar*. Nationen och hembygden VI. Uppsala.
- Burström, Mats. 2007. *Samtidsarkeologi. Introduktion till ett forskningsfält*. Lund, Studentlitteratur.
- Bygdeband. Trångfors. <http://www.bygdeband.se/?s=Tr%C3%A5ngfors+bruk&es%5Bplacecat%5D%5Band%5D%5Bo%5D=pi44> [2019-05-10].
- Bäck, Kalle. 1992. *Början till slutet. Laga skiftet och torpbebyggelsen i Östergötland 1827–65*. Borensberg, Noteria.
- Bäck, Katarina & Palmblad, Samuel. 2004. *Bland funkiskåkar och betonghus – det modernistiska Kronoberg*. Växjö, Smålands museum/ Länsstyrelsen i Kronobergs län.
- Bäck, Mathias. 2001. *Axel Oxenstiernas kvarn: bebyggelse och kvarnar i Årby ca 1630–1890*. E20, Södermanland; Kjula socken; Kjula-Blacksta

- 1:5, Aspesta 4:1; RAÄ 68, 106, 117, 123, 124. Riksantikvarieämbetet UV Mitt, Rapport 2001:35.
- Bäck, Mathias, Nordström, Annika & Johannessen, Ann-Cathrine. 2004. *Galttegen. Stensträngssystem, möjliga gravar och 1600-talsgården Rostock i Lundby socken, Västmanland*. Arkeologisk för- och slutundersökning. Riksantikvarieämbetet UV Bergslagen, Rapport 2004:17.
- Carelli, Peter & Kresten, Peter. 1997. "Give us this day our daily bread. A study of late Viking Age and medieval quernstones in South Scandinavia". *Acta Archaeologica*, 68:109–137.
- Carlsson, Annette & Jansson, Ingall. 2015. *Om Allmänningen i Väse*. Kristinehamn, Norlén & Slottner.
- Carlsson, Michél. 2011. *Norrkärr – ett torp från sent 1600-tal*. Kvillinge socken, Norrköping. Arkeologisk slutundersökning. Arkeologikonsult, Rapport 2011:2451.
- Carlsson, Sten & Rosén, Jerker. 1961. *Svensk historia 2. Tiden efter 1718*. Stockholm, Bonnier.
- Centrala soldatregistret. <http://www.soldatreg.se/> [2018-05-05].
- Connelid, Pär. 2016. *Bland torp och torpstugor*. Inom planerad vindkraftpark Bruzaholm, Eksjö kommun i Jönköpings län. Arkeologisk utredning etapp 1. Kula HB, Rapport 20160620.
- Crumley, Carole. L. 2017. "Historical ecology and the study of landscape". *Landscape Research*, 42(sup1):565–573.
- Crumley, Carole. L., Lennartsson, Tommy & Westin, Anna (red.). 2018. *Issues and concepts in historical ecology: the past and future of landscapes and regions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Czerhalmi, Niklas. 1999. *Fårad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap*. Stockholm, Sveriges hembygdsförbund.
- DalGLISH, Chris. 2010. "For the community: Scottish historical archaeology and the politics of land reform". *International Journal of Historical Archaeology*, 14:374–397.
- De osynligas kulturarv. <https://arkeologerna.com/bloggar/de-osynligas-kulturarv/> (2020-02-05)
- Delle, James. A. 2009. "The governor and the enslaved. An archaeology of colonial modernity at Marshall's pen, Jamaica". *International Journal of Historical Archaeology*, 13:488–512.
- Delle, James A., Mrozowski, Stephen A. & Paynter, Robert. (red.). 2000. *Lines that divide. Historical archaeologies of race, class, and gender*. Knoxville, University of Tennessee Press.
- Den uppdragsarkeologiska processen, <https://www.raa.se/kulturarv/arkeologi-fornlamningar-och-fynd/den-uppdragsarkeologiska-processen> (2019-04-16). Riksantikvarieämbetet.
- Dieserud, Caisa. 1983. *Den osaliga Nyttshöjden. Livsform i en fattigbebyggelse på värmäländsk allmänning*. B-uppsats i etnologi. Karlstad, Högskolan i Karlstad.
- Ek, Sven B. 1962. *Väderkvarnar och vattenmøllor: en etnologisk studie i kvarnarnas historia*. Nordiska museets handlingar 58. Lund, Lunds universitet.
- Ek, Sven B. 1971. *Nöden i Lund – en etnologisk stadsstudie*. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund, 11. Lund, Folklivsarkivet.

- Eklund, Nils. 1991. *Flottningens förändrade villkor*. Uppsala, Uppsala universitet.
- Ekstrand, Viktor. 1901. *Samlingar i Landtmäteri. Saml. 1 Instruktioner och Bref 1628–1699*. Stockholm.
- Elgeskog, Valter. 1945. *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet. En agrarhistorisk studie*. Lund, LT Förlag.
- Emanuelsson, Marie. 2003. *Skogens biologiska kulturarv. Att tillvarata föränderliga värden*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Emanuelsson, Marie & Jensen, Ronnie. 2008. *Från torpet Tågen till gården Lillhamra*. Arkeologisk utredning. Stiftelsen Kulturmiljövård, Rapport 2008:61.
- Emanuelsson, Marie. 2009. *Tågen – en bebyggelse-lämning från 1600- och 1700-tal vid Lillhamra, Västerås*. Arkeologisk förundersökning. Stiftelsen Kulturmiljövård, Rapport 2009:40.
- Engelbertsson, Bob. 1995. "På besök i silvergruvan". *Populär Historia*, 1995(4):36–40.
- Engman, Fredrik. 2018. *Arkeologisk utredning. Vindkraft Sötterfällan*. Bottnaryds socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län. Sweco, Rapport uppdragsnummer 13004396.
- Engman, Fredrik, Lorentzon, Moa & Vestbö Franzén, Ådel. 2015. *Odling och markutnyttjande: syntesarbete utifrån undersökningar av fossil åkermark i Jönköpings län*. Jönköping, Jönköpings läns museum.
- Ericson Wolke, Lars. 1997. *Svenska knektar. Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred*. Lund, Historiska media.
- Ericsson, Alf. 2015. *Ombyggnation av kraftledning ML814 från länsgränsen nordväst om Nävekvärd till Minninge öster om Nyköping*. Nyköpings kommun, Södermanland. Arkeologisk utredning. Arkeologerna, Rapport 2015:24.
- Eriksdotter, Gunhild & Anglert, Mats. 2018. *Människor byggnader sammanhang. Idéskrift om en utvecklad byggnadsarkeologi*. FoU-rapport. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Eriksdotter, Gunhild, Nordin, Jonas M. & Nilsson, Pia. 2015. "A Baroque landscape of earth, water and fire: The production of space at Skokloster, a Swedish estate of the seventeenth century". *Landscapes*, 16(2): 126–144.
- Eriksson, Ove. 2016. "Historical and current niche construction in an anthropogenic biome: old cultural landscapes in southern Scandinavia". *Land*, 5(4):42 (doi.org/10.3390/land5040042).
- Eriksson, Ove. 2018. "What is biological cultural heritage and why should we care about it? An example from Swedish rural landscapes and forests". *Nature Conservation*, 28:1–32.
- Eriksson, Ove & Arnell, Matilda. 2017. "Niche construction, entanglement and landscape domestication in Scandinavian infield systems". *Landscape Research*, 42:78–88.
- Erixon, Sigurd. 1947. *Svensk byggnadskultur. Studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia*. Stockholm, Bokverk.
- Ernvik, Arvid. 1983. *Värmländsk medeltid. Bidrag till landskapets äldre historia*. Karlstad, Press Grafica/Press Förlag.

- Ersgård, Lars. 2013. "Tidigmoderna städer i Sverige – en forskningsöversikt". I: Ersgård, Lars (red.). *Visioner och verklighet – arkeologiska texter om den tidigmoderna staden*. GOTARC Series C. Arkeologiska skrifter No 76. The Early Modern Town No 1. Göteborg, Göteborgs universitet.
- Forenius, Svante & Lindberg, Karl-Fredrik. 2016. *Kolning och tjärbränning vid Enemossen*. Askersunds kommun, Örebro län. Arkeologisk utredning. Arkeologerna, Rapport 2016:82.
- Funari, Pedro Paulo A., Hall, Mark & Jones, Siân (red.). 1999. *Historical archaeology: back from the edge*. London, Routledge.
- Furuskog, Jalmár. 1924. *De värmäländska järnbruken. Kulturgeografiska studier över den värmäländska järnhanteringen under dess olika utvecklingsskeden*. Filipstad, Bronellska bokhandeln.
- Gadd, Carl-Johan. 1999. "Detta är bakgrunden – Svenskt jordbruk och svensk statistik i slutet av 1700-talet". I: Gadd, Carl-Johan & Jorner, Ulf (red.). *Svensk jordbruksstatistik 200 år*. Örebro, SCB.
- Gadd, Carl-Johan. 2000. *Det svenska jordbrukets historia. Den agrara revolutionen 1700–1870*. Stockholm, Natur & Kultur.
- Gatti, Christian & Jensen, Ronnie. 2015. *Kallmorberget – skogsbrukslämningar intill Kallmorbergets deponi*. Norbergs kommun, Västmanland. Stiftelsen Kulturmiljövård, Rapport 2015:23.
- Génétay, Cissela & Lindberg, Ulf. 2015. *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval*. Rapport 2015-01-19. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Gill, Alexander. 2011. *Södra Stigamo etapp 2*. Barnarps och Byarums socknar, Jönköpings län. Arkeologikonsult, Rapport 2011:2449.
- Glassie, Henry. 1990. "Vernacular architecture and society". I: Turan, Mete (red.). *Vernacular architecture: Paradigms of environmental response*. Ethnoscape 4. Aldershot/Avebury: Gower.
- God vattenkvalitet i Europa. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/HTML/?uri=LEGIS-SUM:l28002b&from=SV> (2018-12-04).
- Grahn-Danielson, Benjamin, Toreld, Andreas & Östlund, Annika. 2009. *Vindkraft på Skottfjället. Arkeologisk utredning inom Munkedals och Lysekils kommuner*. Rio Kulturkooperativ, Kulturhistoriska rapporter 46.
- Granberg, Jan. 1984. *Gården i den förindustriella staden. En studie i stadsbebyggelsens regionala variationer*. Stockholm, Nordiska museet.
- Granlund, John. 1943. "De obesuttna". I: Lindblom, Andreas (red.). *Arbetaren i helg och söcken: kulturhistoriska studier. 1, Hus och hem. Den svenska arbetarklassens historia*. Stockholm, Tidens förlag.
- Grein, Judit. 2017. *Hästar vid Falu Gruva. 1540–1815*. Magisteruppsats. Institutionen för ekonomi, teknik och samhälle. Luleå, Luleå tekniska universitet.
- Griffin, Darren. 2010. "Identifying domination and resistance through the spatial organisation of Poonindie mission, South Australia". *International Journal of Historical Archaeology*, 14:156–169.
- Grundén, Niklas. 1997. *Untra – landskapsekologisk historia vid nedre Dalälven 1700–1996*. Examensarbete. Skoglig vegetationsekologi. Uppsala, Sveriges lantbruksuniversitet.

- Gruvberger, Nils. 1968. "Det industriella genombrottet". I: Carlsson, Sten & Rosén, Jerker (red.). *Den svenska historien 9. Industri och folkrörelser 1866–1920*. Stockholm, Bonniers.
- Gräslund Berg, Elisabeth. 2008. "Det dolda perspektivet: genusaspekter på historiska kartor". I: Edlund, Lars-Erik, Gräslund, Anne-Sofie & Svensson, Birgitta (red.). *Kartan i forskningens tjänst: föredrag vid ett symposium i Uppsala 23–25 november 2006*. Uppsala, Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Gustafsson Gillbrand, Patrik. 2017. *Krämbol*. Fornlämning Östra Vingåker 38:1, Krämbol 1:6 & 1:8, Östra Vingåkers socken, Katrineholms kommun, Södermanlands län. Arkeologisk undersökning. Sörmlands Arkeologi, Rapport 2017: 19.
- Gustavsson, Elinor. 2016. *Blästbrukslämning i Brämbult, Borås kommun*. Arkeologisk förundersökning. Lödöse museum, Rapport 2016:1.
- Gustavsson, Karin. 2014. *Expeditioner i det förflutna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*. Stockholm, Nordiska museet.
- Göthberg, Hans. 2018. *Från Molnby till Arlanda*. Arkeologisk utredning, etapp 1. Upplandsmuseet, Rapport 2018:3.
- Hallenberg, Mats. 2001. *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid*. Stockholm, Stockholms universitet.
- Hammarlund-Larsson, Cecilia. 1993. "Med ränsel på rygg och stav uti hand – Nordiska museets fältarbeten under hundra år". I: Hammarlund-Larsson, Cecilia & Palmqvist, Lena (red.). *Kulturbistoriska expeditioner. Nordiska museets fältarbeten 1888–1992*. Stockholm, Nordiska museet.
- Hammarlund-Larsson, Cecilia & Palmqvist, Lena (red.). 1993. *Kulturbistoriska expeditioner. Nordiska museets fältarbeten 1888–1992*. Stockholm, Nordiska museet.
- Hansson, Martin. 2005. *Gods, människor och landskap: Bergkvara under 700 år*. Smålands museum, rapport 2005:23.
- Hansson, Martin. 2006. *Aristocratic landscape. The spatial ideology of the medieval aristocracy*. Lund Studies in Historical Archaeology 2. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.
- Hansson, Martin. 2015. "The aristocratic landscape at Bergkvara castle, Småland, Sweden". I: Gutehall, Anders & Ödman, Chatarina (red.). *Castella Maris Baltici XI: proceedings of a symposium held in Malmö, Sweden, on the 27th of May to the 2nd of June 2012*. Archaeologia medii aevi Finlandiae 20/Malmöfynd, 22. Malmö/Turku, Malmö museer/Society of Medieval Archaeology in Finland.
- Hansson, Martin & Nylén, Alexandra. 2012. *Bergkvara – ett godslandskap med historia. Kulturmiljö av riksintresse*. Växjö, Länsstyrelsen i Kronobergs län.
- Hansson, Martin, Nilsson, Pia & Svensson, Eva. 2018. "De obesuttnas arkeologi och kulturarv (ca. 1700–1900)". *Meta*, 2018:127–140.
- Hansson, Martin, Nilsson, Pia & Svensson, Eva. 2020. "Invisible and ignored: The archaeology of nineteenth-century subalterns in Sweden". *International Journal of Historical Archaeology*. 24 (2020), 1–21, <https://doi.org/10.1007/s10761-019-00500-3>

- Hedström, Ida. 2005. *Skogsbristen i Smålands bruksskogar – En studie av träkolsförbrukning vid Storebro Bruk 1793–1850*. Examensarbete, Skoglig vegetationsekologi. Uppsala, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Heimdahl, Jens. 2010. "Barbariska trädgårdsmästare: nya perspektiv på hortikulturen i Sverige fram till 1200-talets slut". *Fornvännen*, 2010(4):265–280.
- Heimdahl, Jens. 2014. "Arkeobotaniska spår av medicinalväxtodling och örtmedicinsk praktik i Sverige 1000–1700". I: Andréasson, Anna, Gräslund Berg, Elisabeth & Heimdahl, Jens m.fl. (red.). *Källor till trädgårdsoodlingens historia*. Växtproduktionsekologi. Rapport 2014:25. Uppsala, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Hellner, Bror. 1943. "Brukens arbetare". I: Lindblom, Andreas (red.). *Arbetaren i helg och söken: kulturhistoriska studier. 1, Hus och hem. Den svenska arbetarklassens historia*. Stockholm, Tidens förlag.
- Helmfrid, Staffan. 1959. "De geometriska jordeböckerna – 'skattläggningskartor'?" *Ymer*, 1959(3):224–231.
- Hennius, Andreas. 2019. *Spår av kolning. Arkeologiskt kunskapsunderlag och forskningsöversikt*. FoU-rapport. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Hennius, Andreas, Svensson, Jonas & Ölund, Anna m.fl. 2005. *Kol och tjära – arkeologi i norra Upplands skogsmarker*. Undersökningar för E4. Vendel, Tierp och Tolfta socknar, Uppland. Upplandsmuseet, Rapport 2005:02.
- Hermodsson, Örjan. 2015. *Det arkeologiska landskapet: Fornlämningsbild och bebyggelsehistoria i tre uppländska bygder under bronsålder och äldre järnålder*. Uppsala, Uppsala universitet.
- HH 31, *Historiska handlingar 31*. Arvid Trolles jordebok 1498: jämte åtkomsthändingar och andra därmed samhöriga aktstycken, utgiven genom Joh. Ax. Almquist. Stockholm, Historiska handlingar.
- Historisk arkeologi i Lund <http://norwalk.blue-range.se/ark/infosection/infosection.asp?id=1&ix=no> (2018-04-06).
- Hodder, Ian. 2012. *Entangled. An archaeology of the relationships between humans and things*. Malden, MA, Wiley-Blackwell.
- Holm, Jenny. 2013. *Kallmora*. Ny väg till Kallmorbergets deponi. Norbergs kommun, Västmanlands län. Arkeologisk utredning. Stiftelsen Kulturmiljövård, Rapport 2013:47.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias. 1962. *Magnus Erikssons landslag i nysvensk tolkning*. Rättshistoriskt bibliotek, sjätte bandet. Stockholm, Nord. bokh.
- Horning, Audrey. 2007. "Materiality and mutable landscapes: rethinking seasonality and marginality in rural Ireland". *Journal of Historical Archaeology*, 11:358–378.
- Husberg, Erik. 1994. *Honung, vax och mjöd: biodlingen i Sverige under medeltid och 1500-tal*. Göteborg, Göteborgs universitet.
- Husberg, Erik. 1996. "Honung, ollonfläsk och andra bortglömda utmarksresurser". I: Liljewall, Britt (red.). *Tjära, barkbröd och vildhonung. Utmarkens människor och mångsidiga resurser*. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 9. Stockholm, Nordiska museet.

- Hyenstrand, Åke. 1978. "Fornminnesinventering, kulturminnesvård och arkeologisk samhällsforskning". *Fornvännen*, 1978:69–74.
- Hyltén-Cavallius, Charlotte, Larsson, Birgitta & Lihammer, Anna. 2013. *Ett annat Stockholm*. Västerås, Stiftelsen Kulturmiljövård.
- Håkansson, Anders. 2007. "Halländska torp som social miljö: om stratigrafi, fynd och materiell kultur". I: Welinder, Stig (red.). *Torpens arkeologi*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Håkansson, Anders. 2009. *Torpet Enestugan vid Knebildstorp*. Arkeologisk undersökning. Kulturmiljö Halland, Hallands läns museer, Rapport 2009:1.
- Höglund, Mats (red.). 2008. *1600-talets jordbrukslandskap: en introduktion till de äldre geometriska kartorna*. Stockholm, Riksarkivet.
- Höglund, Mats. 2017. *Kampen om fredsmilen: kartan som makt- och kontrollinstrument i 1655 års reduktion*. Lic. Uppsala, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Isaksson, Martine. 1997. *Naturvärden i en värm-ländsk bruksskog. En skogshistorisk studie av Åbengtshöjden/Bogranghöjden*. Rapporter och uppsatser Nr 11, Skoglig vegetationsekologi. Uppsala, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Jacobsson, Bengt (red.). 2003. *Förundersökningar utmed E4:an i norra Skåne*. Arkeologiska förundersökningar för väg E4, sträckan Örkelljunga – länsgränsen och riksväg 24, delen Bälinge – Västra Spång samt lokalvägar. Riksantikvarieämbetet UV Syd, Rapport 2003:21.
- Jansson, Ulf. 1993. *Ekonomiska kartor 1800–1934: en studie av småskaliga kartor med information om markanvändning*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Jansson, Ulf. 1998. *Odlingssystem i Vänerområdet: en studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige*. Stockholm, Stockholms universitet.
- Jansson, Ulf. 2009. "Historiska kartors geografi: lantmäterikartor som agrarhistorisk källa". I: Liljewall, Britt (red.). *Agrarhistoria på många sätt: 28 studier om människan och jorden: festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 47. Stockholm, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- Jansson, Ulf & Lundström, Bo (red.). 2008. "Kartans prakt och praktik". *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 2008(55).
- Jensen, Ola W. 2006. *Fornlämningsbegreppets historia. En exposé över 400 år*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Jernkontoret. 2015. *Järnet och Sveriges medeltida modernisering*. Stockholm, Jernkontoret.
- Johansson, Annie & Lindholm, Kristina. 2007. "Resandebosättningen i Snarsmon". I: Lars Ersgård (red.). *Modernitet och arkeologi. Artiklar från VIII Nordic TAG i Lund 2005*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Johansson, Ella. 1994. *Skogarnas fria söner: maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*. Nordiska museets handlingar 118. Stockholm, Nordiska museet.
- Johansson, Glenn & Ängeby, Gisela. 2017. *Libultboplats vid E18. Stridsyxekeramik, utmarksbruk och kolning*. Nor socken, Karlstad kommun, Värmlands län. Arkeologisk undersökning. Arkeologerna, Rapport 2017:63.

- Johansson, Mattias. 2017. *Ostlänken – Loddby och Norra ytterstaden, Norrköping*. Arkeologisk utredning, etapp 2. Stiftelsen Kulturmiljövård, Rapport 2017:11.
- Jonsson, Kristina. 2016. *Lindvreten och Franstorp – två västmanländska torp från 1700-talet*. Arkeologiska slutundersökningar. Stiftelsen Kulturmiljövård, Rapport 2016:16.
- Jonsson, Olle & Nilsson, Pia. 2005. *Ombergs natur och kultur*. Länsstyrelsen Östergötland, Rapport 2005:9.
- Jägerskiöld, Stig (förord). 1984. *Sveriges rikes lag: gillad och antagen på riksdagen år 1734*. Faks. -utg. till 250-årsdagen av lagens tillkomst efter den första i antikva tryckta upplagan av år 1780 med inl. av Stig Jägerskiöld. Stockholm, Institutionen för rättshistorisk forskning.
- Jönsson, Lars-Eric. 2007. "Ett betydelselöst monument? Om Sigurd Erixons Svensk byggnadskultur". *Rig*, 90(4):194–205.
- Jönsson, Tomas. 1976. *Jordstugor i Sydsverige. Den ingrävda bostadens utbredning, form, funktion och konstruktion*. Lund, LiberLäromedel/Gleerup.
- Kadefors, Ola. 2014. *Uppe på berget. Röseområden, granater och vikingatida keramik i Elmås och Alered*. Arkeologisk förundersökning och undersökning. Kulturmiljö Halland, Rapport 2014:11326.
- Kain, Roger J. B. & Baigent, Elizabeth. 1992. *The cadastral map in the service of the state: a history of property mapping*. Chicago, University of Chicago Press.
- Kardell, Lars. 1996. "Utmarkens bär och svampar samt inmarkens nötter". I: Liljewall, Britt (red.). *Tjära, barkbröd och vildhonung. Utmarkens människor och mångsidiga resurser*. Stockholm, Nordiska museet.
- Karlsson, Jon, Segerström, Ulf & Berg, Anna m.fl. 2015. "Tracing modern environmental conditions to their roots in early mining, metallurgy and settlement in Gladhammar, southeast Sweden: Vegetation and pollution history outside the traditional Bergslagen mining region". *The Holocene*, 25(6):944–955.
- Karskens, Grace. 2001. "Small things, big pictures: new perspectives from archaeology of Sydney's Rocks neighbourhood". I: Mayne, Alan & Murray, Tim (red.). *The archaeology of urban landscapes. Explorations in Slumland*. New Directions in Archaeology. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kihlstedt, Britta & Runesson, Henrik. 2015. *Ostlänken. Kolmårdsbranten – Göta kanal*. Arkeologisk utredning etapp 1. Norrköpings stad (Borg), Kvillinge och Kimstad socknar. Norrköpings kommun. Östergötlands län. Östergötland. Stiftelsen Kulturmiljövård, Rapport 2015:11.
- Kjellberg, Joakim. 2008. *En stenstuga vid Mälby säteri: Bebyggelselämningar från historisk tid i Tillinge socken*. Upplandsmuseet, Rapport 2008:11.
- Klang, Lennart & Nilsson, Ola. 2014. *Fördjupad kultur- och fornlämningsinventering inom västra Åsnenområdet*. Landskapsarknologerna, Rapport 2014:19.
- KML, Kulturmiljölag (SFS 1988:950). 2013:548. Stockholm, Kulturdepartementet.

- Knarrström, Annika. 2008a. "Grisavad. Ett torp åt skogen". I: Anglert, Mats & Lagerås, Per (red.). *Människorna och skogen*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Knarrström, Annika. 2008b. "Torpet Rosts Täppa. Det lilla i det stora". I: Anglert, Mats & Lagerås, Per (red.). *Människorna och skogen*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Knarrström, Annika. 2017a. *Lägenhetsbebyggelser cirka 1650–1850 i antikvarisk praktik i Skåne*. I. En förstudie. Länsstyrelsen i Skåne, Rapport 2017:19.
- Knarrström, Annika. 2017b. *Lägenhetsbebyggelser cirka 1650–1850 i antikvarisk praktik i Skåne*. II. Fördjupad studie. Länsstyrelsen i Skåne, Rapport 2017:20.
- Kulturarv Östergötland (2020). <http://k-arv.se/> (2020-02-08).
- Lagerqvist, Maja. 2011. *Torpets transformationer. Materialitet, representation och praktik från år 1850 till 2010*. Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen Nr 141. Stockholm, Stockholms universitet.
- Lagerås, Per. 2007. *The ecology of expansion and abandonment: medieval and post-medieval agriculture and settlement in a landscape perspective*. Lund, Riksantikvarieämbetet.
- Lantmäterimyndighetens arkiv, LMS. <https://www.lantmateriet.se/sv/Kartor-och-geografisk-information/Historiska-kartor/> (2020-02-14).
- Lantmäteristyrelsens arkiv, LSA. <https://www.lantmateriet.se/sv/Kartor-och-geografisk-information/Historiska-kartor/> (2020-02-14).
- Larsson, Jesper. 2009. *Fäbodväsendet 1550–1920: ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem*. Uppsala, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Larsson, Lars-Olof. 1972. *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640*. Lund, Liber läromedel/Gleerup.
- Larsson, Lars-Olof. 1974. "Utsikt mot ett gods. Bergkvara under sju sekler". I: Almqvist, Sten (red.). *Bergunda*. Gemla, Öja hembygds- och kulturminnesförening.
- Larsson, Lars-Olof. 1996. "Skogsmarkens ökade exploatering under tidig modern historia". I: Liljewall, Britt (red.). *Tjära, barkbröd och vildbonung. Utmarkens människor och mångsidiga resurser*. Stockholm, Nordiska museet.
- Lawrence, Susan. 1999. "Towards a feminist archaeology of households. Gender and household structure on the Australian goldfields". I: Allison, Penelope M. (red.). *The archaeology of household activities*. London, Routledge.
- Lazarides, Anton & Hellgren, Mats. 2016. *Arkeologisk utredning inom Onsjö*. Västarvet kulturmiljö/ Lödöse museum, rapport 2016:3.
- Lihammer, Anna. 2011. *The forgotten ones. Small narratives and modern landscapes*. Stockholm, Statens historiska museer.
- Lind, Hans, Holmgren, Ingela & Svensson, Eva m.fl. 2002–2003. "Crofters, thieves and workers. The social history of the inhabitants of a group of 19th century settlement remains". *Lund Archaeological Review*, 8–9, s. 77–87.
- Lind, Hans & Svensson, Eva. 2001. "Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verk-

- samhet – en tematisk utvärdering”. I: Lind, Hans, Svensson, Eva & Hansson, Jonna (red.). *Projekt uppdragsarkeologi. Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Lind, Hans, Holmgren, Ingela & Svensson, Eva. 2001. ”Pinoberget. En socialhistorisk studie utifrån sentida bebyggelselämningar och obesuttna människor”. I: Lind, Hans, Svensson, Eva & Hansson, Jonna (red.). *Projekt uppdragsarkeologi. Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Lindberg, Karl-Fredrik. 2014. *Väg 252. Ny sträckning mellan Hallstahammar och Surahammar*. Arkeologisk förundersökning. Riksantikvarieämbetet UV, Rapport 2014:70.
- Lindberg, Karl-Fredrik & Lindberg, Magnus. 2017. *Stenåldersboplatser och kolning vid Heden i Frövi*. Lindesbergs kommun, Örebro län. Arkeologisk utredning, etapp 2. Arkeologerna, Rapport 2017:51.
- Lindberg, Karl-Fredrik & Lindberg, Magnus. Förundersökning av skogsbrukslämningar i Frövi. I manus.
- Lindblom, Andreas (red.). 1943. *Arbetaren i helg och söcken: kulturhistoriska studier. 1, Hus och hem. Den svenska arbetarklassens historia*. Stockholm, Tiden.
- Lindeblad, Karin & Nordström, Annika. 2014. ”Trädgårdsarkeologi i medeltida och tidigmoderna städer”. I: Andréasson, Anna, Gräslund Berg, Elisabeth & Heimdahl, Jens m.fl. (red.). *Källor till trädgårdsodlingens historia*. Sveriges lantbruksuniversitet, Rapport 2014:25.
- Lindgren, Åsa. 2016. *Arkeologisk utredning vid E10. Kalix, Överkalix, Gällivare och Kiruna kommuner; Töre, Överkalix, Gällivare, Jukkasjärvi socknar, Lappland och Norrbotten*. Arkeologisk utredning. Norrbottens museum, Rapport 2016:1.
- Lindholm, Karl-Johan & Ekblom, Anneli. 2019. ”A framework for exploring and managing biocultural heritage”. *Anthropocene* 25. doi.org/10.1016/j.ancene.2019.100195
- Lindholm, Kristina. 2008. ”Arkeologiska utgrävningar på Snarsmon”. I: Andersson, Bodil (red.). *Snarsmon – resandebyn där vägar möts*. Uddevalla, Bohusläns museum.
- Lindholm, Kristina. 2009. ”Travellers’ village at Snarsmon”. I: *Medieval rural settlement in marginal landscapes. Ruralia VII*. Turnhout, Brepols.
- Lindström, Dag & Tagesson, Göran. 2016. ”Ägande, boende och hushåll på Kvarnholmen under 1700-talet”. I: Tagesson, Göran & Carelli, Peter (red.). *Kalmar mellan dröm och verklighet. Konstruktionen av den tidigmoderna staden*. Linköping, Arkeologerna, Statens Historiska Museum.
- Lindwall, Linda. 2013. *E22 Fagerlid – Hova – Bahult*. Arkeologisk utredning etapp 1 och 2. Arkeologikonsult AB, Rapport 2013:2682.
- Lissing, Thomas & Palmblad, Samuel. 2008. *När danskarna kom till byn: fyra modernistiska arkitekter och deras verk i Kronobergs län*. Växjö, Smålands museum & Länsstyrelsen i Kronobergs län.
- Little, Barbara J. & Kassner, Nancy J. 2001. ”Archaeology in the alleys of Washington D.C.”. I: Mayne, Alan & Murray, Tim (red.). *The archaeology of urban landscapes. Explorations in Slumland*.

- New Directions in Archaeology. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ljung, Tomas, Lennartsson, Tommy & Westin, Anna. 2015. *Inventering av biologiskt kulturarv*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Ljungqvist, John & Ekblom, Anneli. 2018. *Framtidens naturvärden i kulturmiljöer – fallstudie Gamla Uppsala*. FoU-rapport. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Lorén, Dan. 1999. "En skogarbetarkojas bekän-nelse". *Meta*, 1999(3):45–59.
- Lorén, Dan. 2000. "En skogarbetarkojas bekän-nelse – om arkeologisk metod vid undersökning av yngre kulturlämningar". *Skogshistoriska sällskapet. Årsskrift*, 2000:36–46.
- Lötberg, Liv. 2003. *Vilka botaniska naturvärden finns vid torplämningar i norra Uppland?* Skogsstyrelsen, Rapport 2003:7.
- Lööv, Lars I. & Rahm, Annabell. 2017. *Liggmilan på Bäckedal*. Arkeologisk undersökning av forn-lämning RAÄ Sveg 914. Härjedalens kommun, Jämtlands län. Jamtli, Rapport 2017:7.
- Magnus, Olaus. 1909–1951. *Historia om de nordiska folken*. Uppsala, Michaelisgillet.
- Magnusson, Jan & Dederling, Coco. 2017. *VaKul. Vattenförvaltning och Kulturmiljö*. Slutrapport – Etapp 1. 2011-04-04. Sammanställning av befintligt kunskapsunderlag. Västerhavets vattendistrikt, Rapport: 2017:04.
- Magnusson, Lars. 1996. *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm, Tiden Athena.
- Mayne, Alan & Murray, Tim (red.). 2001. *The archaeology of urban landscapes. Explorations in Slumland*. New Directions in Archaeology. Cambridge, Cambridge University Press.
- McGuire, Randall H. & Paynter, Robert (red.). 1991. *The archaeology of inequality*. Oxford, Blackwell.
- Miljöbalk (SFS 1998:808). 1998. Stockholm. Miljö- och energidepartementet.
- Mogren, Mats, Roslund, Mats & Sundnér, Barbro m.fl. 2009. "Historisk arkeologi vidgar fälten". I: Mogren, Mats, Roslund, Mats & Sundnér, Barbro m.fl. (red.). *Triangulering: Historisk arkeologi vidgar fälten*. Institutionen för arkeologi och antikens historia. Riksantikvarieämbetet.
- Mrozowski, Stephen A. 2006. *The archaeology of class in urban America*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Mrozowski, Stephen A., Herbst, Holly & Brown, David m.fl. 2009. "Magunkaquet materiality. Federal recognition, and the search for a deeper history". *International Journal of Historical Archaeology*, 13:430–463.
- Myrdal, Jan. 1996. "Legoboskap". I: Perlinge, Anders (red.). *Landbon, lagen och hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget samt ytterligare 20 agrar-historiska artiklar*. Stockholm, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- Myrdal, Jan. 1999. *Det svenska jordbrukets historia. Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Stockholm, Natur & Kultur.
- Myrdal, Jan & Söderberg, Johan. 1991. *Kontinuitetens dynamik: agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.

- Myrstener, Erik, Lidberg, William & Segerström, Ulf m.fl. 2016. "Was Moshyttan the earliest iron blast furnace in Sweden? The sediment record as an archaeological toolbox". *Journal of Archaeological Science. Reports*, 5:35–44.
- Newman, Charlotte. 2013. "An archaeology of poverty. Architectural innovation and pauper experience at Madeley Union Workhouse, Shropshire". *Post-Medieval Archaeology*, 47(2):359–377.
- Newman, Richard. 2005. "Farmers and fields. Developing a research agenda for post-medieval agrarian society and landscape". *Post-Medieval Archaeology*, 39(2):205–214.
- Niklasson, Mats & Karlsson, Matts. 1997. *Brandhistorik i murstensdalen*. Sveriges lantbruksuniversitet & Länsstyrelsen, Örebro län, publikation 1997:1.
- Nilsson, Pia. 2008. "Ett får för två lass hö' – byte och hyra av resurser i 1600-talets jordbruk". I: Höglund, Mats (red.). *1600-talets jordbrukslandskap*. Sundbyberg, Alfa Print AB.
- Nilsson, Pia. 2010. *Bortom åker och äng. Förekomst och betydelse av kvarnar, fisken, humle- och fruktodlingar enligt de äldre geometriska kartorna (ca 1630–1650)*. Uppsala, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Nilsson, Pia. 2013. *En metod för torpens arkeologi?* Opublicerad rapport, Riksantikvarieämbetet UV Öst, Linköping.
- Nilsson, Pia. 2014. "Agrar specialisering i krigets skugga: en diskussion kring humleodlingens roll under första hälften av 1600-talet". I: Andréasson, Anna, Gräslund Berg, Elisabeth & Heimdahl, Jens m.fl. (red.). *Källor till trädgårdsodlingens historia*. Sveriges lantbruksuniversitet, Rapport 2014:25.
- Nilsson, Pia. 2019. *Linberedning längs Ostlänken, delen Uttersjön – Skavsta*. Fördjupad arkivstudie. PM Arkeologerna SHM, dnr 720-5.1.1-00524-2019.
- Nilsson, Pia. 2020. *Skogsbrukslämningar inom Ostlänken, Kila socken, Södermanland – en kart- och arkivstudie*. Arkeologerna SHM. Dnr 720-5.1.1-00014-2019.
- Nilsson, Pia, Ericsson, Alf & Ajneborn, Britt m.fl. 2015. *Ostlänken. Delsträckan kolmårdsbranten till länsgränsen (Östergötland–Södermanland)*. Arkeologisk utredning, etapp 1. Östergötland, Norrköpings kommun, Kville och Krokek socknar. Arkeologerna, Rapport 2015:2.
- Nilsson, Pia, Svensson, Eva & Hansson, Martin. 2019. "Obesutten och osynliggjord. En betraktelse över historisk arkeologi på marginalen". *Fornvännen*, 2019(3):169–185.
- Nordmark, Håkan. 2004. "Vatten, jord och skog. Historia om industrin och dess förutsättningar i Bergunda socken". I: Årenäs, Sven-Erik, Posse, Kerstin & Nässert, Mats (red.). *Bergunda – en återblick del II*. Växjö, Bergunda hembygdsförening.
- Nordström, Lubbe. 1938. *Lort-Sverige*. Stockholm, Kooperativa förbundets bokförlag.
- Nordström, Olof. 1996. "Utmarkens invånare – en moderniseringsresurs". I: Liljewall, Britt (red.). *Tjära, barkbröd och vildhonung. Utmarkens människor och mångsidiga resurser*. Stockholm, Nordiska museet.
- Nyqvist, Roger. 2011. *Väg 160. Sträckan Skåpesundsbron – Varekil*. Arkeologisk utredning. Rio Kulturkooperativ, Kulturhistoriska rapporter 104.

- Näslund, Oskar J. 1937. *Sågar: bidrag till kännedomen om sågarnas uppkomst och utveckling*. Stockholm, Generalstabens litografiska anstalt.
- Odenbring Widmark, Maria. 2005. *Till lingropens historia. Kvinnor, män och jord*. Fördjupningsuppgift vt. 2005, 5 p. Högskolan i Skövde.
- Ohtsedidhprojektet. 2020. *Ohtsedidh. Samiska kulturyttringar i Mellansverige*. [https://ohtsedidh.se/\(2020-02-08\)](https://ohtsedidh.se/(2020-02-08)).
- Olausson, Peter. 2012. "Fattigdomen på den svenska landsbygden. Exemplet Våse år 1869". I: Fjellborg, Lena & Räftegård, Jon (red.). *Pionjärer, kravaller och fattiga bönder. Berättelser om Karlstad med omnejd under 150 år 1863–2012*. Karlstad, Karlstads kommunarkiv.
- Olsson, Anders. 1962. "Bruksrörelse inom Gunnarskog". I: Olsson, Anders, Flodquist, Julius N. & Lindow, Lars (red.). *En bok om Gunnarskog*. Gunnarskog, Gunnarskogs kommun.
- Orser, Charles. 2011. "The archaeology of poverty and the poverty of archaeology". *International Journal of Historical Archaeology*, 15:533–543.
- Ortnamnsregistret. Institutet för språk och folkminnen. 2020. [http://www.sprakochfolkminnen.se/sprak/namn/ortnamn/ortnamnsregistret.html\(2020-02-08\)](http://www.sprakochfolkminnen.se/sprak/namn/ortnamn/ortnamnsregistret.html(2020-02-08)).
- Palmqvist, Lena. 1993. "En skattkammare för byggnadshistoriker". I: Hammarlund-Larsson, Cecilia & Palmqvist, Lena (red.). *Kulturbeskrivningar. Nordiska museets fältarbeten 1888–1992*. Stockholm, Nordiska museet.
- Panfalk, Hanna & Österberg, Ann-Sofie. 2015. *De forna torppläntornas landskap: en fallstudie av torplämnningar i sydsvensk skogsbygd*. Examensarbete i landskapsvetenskap, Högskolan Kristianstad.
- Parmestål, Ingvar. 1971. *Kungariket Svånen. En utmarksbebyggelse vid sjön Stråken*. Vetlanda, Hembygdsförlaget.
- Paulsson, Gregor. 1950. *Svensk stad. D1 Liv och stil i svenska städer under 1800-talet*. Bd 2. Stockholm, Bonnier.
- Pettersson, Claes. 2014. "De osynligas rum". I: Nordman, Ann-Marie, Nordström, Mikael & Pettersson, Claes (red.). *Stormaktsstaden Jönköping. 1614 och framåt*. Jönköping, Jönköpings läns museum.
- Pettersson Jensen, Ing-Marie. 2012. *Norberg och järnet. Bergsmännen och den medeltida industrialiseringen*. Stockholm, Jernkontoret & Stockholms universitet.
- Pinta, Elie. 2018. "Norse management of wooden resources across the north Atlantic: Highlights from the Norse Greenlandic settlements". *Environmental Archaeology. The Journal of Human Palaeoecology*. doi.org/10.1080/14614103.2018.1547510
- Plan- och bygglag (SFS nr: 2010:900). 2010. Stockholm. Finansdepartementet.
- Rikets allmänna kartverk, RAK. [https://www.lantmateriet.se/sv/Kartor-och-geografisk-information/Historiska-kartor/\(2020-02-14\)](https://www.lantmateriet.se/sv/Kartor-och-geografisk-information/Historiska-kartor/(2020-02-14)).
- Riksantikvarieämbetet, ATA, Antikvarisk-topografiska arkivet. [https://www.raa.se/hitta-information/arkiv-och-bibliotek/arkivet/\(2020-02-14\)](https://www.raa.se/hitta-information/arkiv-och-bibliotek/arkivet/(2020-02-14)).
- Riksantikvarieämbetet. Digitala historiska kartor. [https://www.raa.se/kulturarv/landskap/digitala-historiska-kartor/\(2020-02-14\)](https://www.raa.se/kulturarv/landskap/digitala-historiska-kartor/(2020-02-14)).

- Riksantikvarieämbetet. Fornsök. <https://www.raa.se/hitta-information/fornsoek/> (2020-03-19).
- Riksantikvarieämbetet. Kulturmiljöregistret. <https://www.raa.se/tag/kulturmiljoregistret/> (2020-03-20).
- Riksantikvarieämbetet. 2020. *Den uppdragsarkeologiska processen*. <https://www.raa.se/kulturarv/arkeologi-fornlamningar-och-fynd/den-uppdragsarkeologiska-processen/> (2020-02-08).
- Riksantikvarieämbetet. 2018a. *Lista med lämnings-typer och rekommenderad antikvarisk bedömning*. Riksantikvarieämbetet, version 4.7. Stockholm. <https://www.raa.se/app/uploads/2018/11/Lamningstypslistan-4.7.pdf> (2018-03-23).
- Riksantikvarieämbetet. 2018b. *Ett förändrat forn-lämningsbegrepp. Länsstyrelsernas tillämpning av 1850-årsgränsen enligt 2 kap.1a § kulturmiljölagen*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet, Rapport 2018.
- Riksarkivet, Digitala forskarsalen. <https://sok.riksarkivet.se/digitala-forskarsalen> (2020-02-14).
- Riksarkivet, Digitala forskarsalen, Kung Karls kyrkoarkiv, SE/ULA/10669/A I/7 a. <https://sok.riksarkivet.se/digitala-forskarsalen> (2020-02-14).
- Riksarkivet, Digitala forskarsalen, Täby kyrkoarkiv, husförhörlängd SE/SSA/1578/AI/1) och 1809-1814, husförhörlängd SE/SSA/1578/AI/9, sid 6. <https://sok.riksarkivet.se/digitala-forskarsalen> (2020-02-14).
- Riksarkivet, Digitala forskarsalen, Söndrums kyrkoarkiv, husförhörlängder/SE/LLA/13398/AI/7, sid 71. <https://sok.riksarkivet.se/digitala-forskarsalen> (2020-02-14).
- Riksarkivet. Sveriges äldsta storskaliga kartor. <https://riksarkivet.se/geometrisk> (2020-03-06).
- Riksarkivet. Topografiskt register. <https://riksarkivet.se/tora> (2020-02-14).
- Robertson, Ian J. M. 2015. "Handscrabble heritage: The ruined blackhouse and crofting landscape as heritage from below". *Landscape Research*, 40:993-1009.
- Rosén, Christina. 1991. "Backstugn wid Gräsåhs". *Utskrift*, 1:17-24.
- Rosén, Christina. 1999. "Fattigdomens arkeologi – reflexioner kring torpens och backstugornas arkeologi". I: Artelius, Tore, Englund, Eva & Ersgård, Lars (red.). *Kring västsvenska hus – boendets organisation och symbolik i förhistorisk och historisk tid*. Göteborg, Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet.
- Rosén, Christina. 2001. "Arkeologi i arkiven – bouppteckningar och jordfynd i en halländsk by ca 1750-1850". I: Andrén, Anders, Ersgård, Lars & Wienberg, Jes m.fl. (red.). *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Stockholm, Almqvist och Wiksell International.
- Rosén, Christina. 2007. "Torpare och materiell kultur". I: Welinder, Stig (red.). *Torpens arkeologi*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Rosén, Christina. 2019. *1800-talstorp på Orust*. Arkeologerna, Statens historiska museer. <http://arkeologerna.com/bloggar/1800-talstorp-a-orust/> (2019-04-25).
- Rotterham, Ian D. 2015. "Bio-cultural heritage and biodiversity: emerging paradigms in conservation

- and planning". *Biodiversity and Conservation*, 24(15):3405–3429.
- Runer, Johan. 2011. *Tågen – ett dagsverkstorp från 1600-talets mitt till 1700-talets slut*. Särskild arkeologisk undersökning. Västerås 1316. Arkeologikonsult, Rapport 2011:2351.
- Schaller Åhrberg, Eva, Lönn, Marianne & Connelid, Pär. 2004. *Över Huds moar*. E6 Bohuslän, sträckan Rabbalshede–Länsväg 952 Bohuslän, Kville och Tanum socknar, Tanums kommun. Arkeologisk utredning. Riksantikvarieämbetet, UV Väst, Rapport 2004:26.
- Sjöberg, Maria. 1996. "Utmarkens resursfördelning. Träkol och järn ur ett socialt perspektiv". I: Liljewall, Britt (red.). *Tjära, barkbröd och vildhonung. Utmarkens människor och mångsidiga resurser*. Stockholm, Nordiska museet.
- Skogsstyrelsen. 2019. *Skogens pärlor*. <https://www.skogsstyrelsen.se/skogensparlor> (2020-02-08).
- Skogsvårdslag* (SFS nr: 1979:429). 1979. Stockholm, Näringsdepartementet.
- Skånes hembygdsförbund. <https://www.hembygd.se/skane/page/33247> (2020-04-28).
- Sköld, Josefine & Svensson, Christina. 2008. *Syrener i ruiner. Kurser om ett kulturarv på ruinens brant*. Kulturmiljövård Mälardalen, Rapport 2008:35.
- Slotte, Håkan. 1999. *Lövtäkt i Sverige 1850–1950. Metoder för täkt, torkning och utfodring med löv samt täktens påverkan på landskapet*. Agrarhistoria 2. Uppsala. Institutionen för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniversitet, Ultuna.
- Spencer-Wood, Suzanne M. 2010. "A feminist framework for analyzing powered cultural landscapes in historical archaeology". *International Journal of Historical Archaeology*, 14(4):498–526.
- Spivak, Gayatri C. 1988. "Can the subaltern speak?". I: Nelson, Cary & Grossberg, Lawrence (red.). *Marxism and interpretation of culture*. Urbana, University of Illinois Press.
- Stenbäck Lönnquist, Ulrika & Welinder, Stig. 2011. "Att gräva i kolbottnar och kolarkojor". *Fornvännen*, 2011(3):205–244.
- Strucke, Ulf & Englund, Mia (med bidrag av Bäck, Mathias & Forenius, Svante). 2015. *Smedjan vid Bryggartorp och smedjor och en backstuga vid Tveskifte. Bysmide och bebyggelse från 1700- och 1800-tal*. Södermanlands län; Södermanland; Eskilstuna kommun; Kjula socken; Kjula-Åstorp 2:1 och Aspestahult 1:1; Kjula 281, 282 och 320. Arkeologiska uppdragsverksamheten, Statens historiska museer, Rapport 2015:27.
- Sundin, Bosse. 1987. "Att få vatten på sin kvarn. Om kvarnar i historien". I: Sundin, Bosse (red.). *I teknikens backspegel. Antologi i teknikhistoria*. Stockholm, Carlssons Bokförlag.
- Svarvar, Kjell & Persson, Anders. 2015. *Ostlänken. Östra Malmkogen – Göta kanal*. Arkeologisk utredning, etapp 1. Linköpings och Norrköpings kommuner, Östergötland. Östergötlands museum, Rapport 2015:5.
- Svensson, Christina & Sköld, Josefine. 2007. *Bland ruiner och växter. Tre bebyggelselämningar vid Kvistberga gård*. Arkeologisk slutundersökning. Västerås kommun, Västmanland. Kulturmiljövård Mälardalen, Rapport 2007:99.

- Svensson, Christina. 2007. *Hubbo-Kvistberga. Torplämningar i skogsbrynet*. Arkeologisk förundersökning. Västerås kommun, Hubbo socken, Västmanland. Kulturmiljövård Mälardalen, Rapport 2007:16.
- Svensson, Eva. 1998. *Människor i utmark*. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.
- Svensson, Eva. 2001. "Bebyggelselämningar från modern tid – massmaterial eller individuella historier?". I: Andrén, Anders, Ersgård, Lars & Wienberg, Jes (red.). *Från stad till land – en medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.
- Svensson, Eva. 2007. "Arbetslöshetens arkeologi?" I: Ersgård, Lars (red.). *Modernitet och arkeologi. Artiklar från VIII Nordic TAG i Lund 2005*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Svensson, Eva, Amundsen, Hilde R. & Holm, Ingunn m.fl. 2018. "Empowering marginal life-scapes: the heritage of crofters in between the past and the present". *International Journal of Heritage Studies*, 24:17–34.
- Svensson, Eva, Bodin, Sara & Hulling, Hans m.fl. 2009. "The crofter and the iron works. The material culture of structural crisis, identity and making a living on the edge". *International Journal of Historical Archaeology*, 13:183–205.
- Svensson, Eva, Hansson, Martin & Nilsson, Pia. "As far below as you can come? Living at the bottom of the social ladder". *Post-Medieval Archaeology*. Under tryckning.
- Svensson, Henrik. 2005. *Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi. Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft*. Lund, Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds universitet.
- Svensson, Henrik. 2012. *Landskap och socken. Öjaby från Lofthall till Stubbakärr*. Växjö, Öjaby hembygdsförening.
- Söderberg, Johan. 1983. "Sociala och demografiska verkningar av bruksdöden i Värmland". *Rig*, 66(1):2–22.
- Tagesson, Göran (red.). 2014. *Kvarteret Gesällen 4 och 25*. Särskild arkeologisk undersökning, Kalmars stad och kommun, Kalmar län. Riksantikvarieämbetet, UV, Rapport 2014:93.
- Tagesson, Göran. 2019. "Stolt men inte nöjd – historisk arkeologi mellan generalister, specialister och soloartister". *Meta*, 2019:25–42.
- Thomas, Liz. 2017. "Manifestations of institutional reform and resistance to reform in Ulster Workhouses, Ireland, 1838–1855". *International Journal of Historical Archaeology*, 21:867–900.
- Thomasson, Joakim. 2005. *Drottninghög och Dalhem: platser att vara stolt över*. Helsingborg, Kulturförvaltningen.
- Tillhagen, Carl-Herman. 1941. De obesuttnas bebyggelse. Avsnittet om Svanan. Byggnads- och bebyggelsedokumentation, Moheda socken. Nordiska museets arkiv.
- Tjällmo hembygdsförening. 2019. Databas över torpinventering. <http://k-arv.se/posts/3017#> (2020-03-24).
- Tollin, Clas. 1991. *Ättebackar och ödegården: de äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.

- Tollin, Clas. 1999. *Rågångar, gränshallar och ägoområden*. Meddelande nr 101. Kulturgeografiska institutionen. Stockholm, Stockholms universitet.
- Tollin, Clas. 2003. "Den svenska storskaliga karteringen". I: Roeck Hansen, Birgitta (red.). *Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna*. Stockholm, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Tollin, Clas. 2007. "När Sverige sattes på kartan". I: Jansson, Ulf (red.). *Kartlagt land: kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*. Skogs- och lantbruksmeddelanden: 40. Stockholm, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- Tollin, Clas & Strese Karlsson, Else-Marie. 2007. "Humlen – Nordupplands karaktärsväxt". I: Hjærtner Holdar, Eva, Ranheden, Håkan & Seiler, Anton (red.). *Land och samhälle i förändring: uppländska bygder i ett långtidsperspektiv*. Uppsala, Riksantikvarieämbetet UV GAL.
- Tollin, Clas. 2019. "Svedjebruket i Syd- och Mellansverige före den agrara revolutionen, med särskild inriktning på tidigmodern tid". *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 2019(77):23–41.
- Tunón, Håkan, Pettersson, Börge & Iwarsson, Mattias (red.). 2005. *Människan och floran*. Etnobiologi i Sverige 2. Stockholm, Wahlström & Widstrand.
- Turner, Sam & Young, Rob. 2007. "Concealed communities. The people at the margins". *International Journal of Historical Archaeology*, 11:297–303.
- Törnlund, Erik & Östlund, Lars. 2006. "Mobility without wheels. The economy and ecology of timber floating in Sweden, 1850–1980". *The Journal of Transport History*, 27:48–70.
- Vattenmyndigheterna. 2018. *VaKul* <http://www.vattenmyndigheterna.se/Sv/vattendistrikt-sverige/vasterhavet/projekt/Sidor/vattenanknuten-kulturmiljo.aspxl> (2018-10-22).
- Venovecs, Anatolijs & Gaulton, Barry C. 2018. "Winter housing: archaeological perspectives on Newfoundland's non-pastoral transhumant tradition". I: Costello, Eugene & Svensson, Eva (red.). *Historical archaeologies of transhumance across Europe*. London & New York, Routledge.
- Vestbö Franzén, Ådel. 2004. *Råg och rön: om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland, ca 1550–1700*. Stockholm, Stockholms universitet.
- Vestbö Franzén, Ådel. 2007. *Torp och treudd i Fylleryd*. Arkeologisk utredning, etapp 1 av planerat område för moräntäkt inom fastigheten Fylleryd 1:8, Torskinge socken i Värnamo kommun, Jönköpings län. Jönköpings läns museum, Rapport 2007:36.
- Vestbö Franzén, Ådel. 2014. *Mullsjö Ruder*. Arkeologisk utredning, etapp 1. Jönköpings läns museum, Rapport 2014:32.
- Vestbö Franzén, Ådel. 2015. "Nu är det bevisat: Svedjande + röjningsrösen = sant!". *Arkeologi – en blogg om arkeologi och Jönköpings läns museum*. Jönköpings läns museum. <https://arkeologijonkoping.wordpress.com/> (2015-08-03).
- Vestbö Franzén, Ådel. 2017. "Svedjandet i södra Sverige – same same, but different?". *Arkeologi – en blogg om arkeologi och Jönköpings läns museum*. Jönköpings läns museum. <https://arkeologijonkoping.wordpress.com/> (2017-08-28).

- Vestbö Franzén, Ådel. 2019a. *På spaning i de obe-suttnas landskap*. Arkeologisk utredning, steg 1. Hultsfreds kommun, Kalmar län. Jönköping läns museum, Rapport 2019:34.
- Vestbö Franzén, Ådel. 2019b. "Farming by fire in north-eastern Småland, Sweden". *Bebyggelsehisto-risk tidskrift*, 2019(77):8–22.
- Villstrand, Nils E. 1996. "En räddande eld: tjär-bränning inom det svenska riket 1500–1800". I: Liljewall, Britt (red.). *Tjära, barkbröd och vild-honung. Utmarkens människor och mångsidiga resurser*. Stockholm, Nordiska museet.
- Vinberg, Ann. 2005. *Torp och stenålder på Djulönäset*. Södermanland, Stora Malms socken, Trolldalen 1:1 och Djulö 1:188 m.fl. Riksantikvarieämbetet, UV Mitt, Rapport 2005:11.
- Wallbom, Björn. 2015. *Arkeologisk förundersökning av bebyggelselämningar vid Edsgatan och Höja*. Karlstads och Alsters socknar, Karlstads kom-mun. Värmlands museum, Rapport 2015:52.
- Welinder, Stig. 1992a. *Människor och artefaktmönster*. Uppsala, Societas Archaeologica Upsaliensis.
- Welinder, Stig. 1992b. *Människor och landskap*. Uppsala, Societas Archaeologica Upsaliensis.
- Welinder, Stig. (red.). 2007. *Torpens arkeologi*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Wennstedt Edvinger, Britta & Connelid, Pär. 2004. *Sandsbro. Arkeologisk undersökning genom landskaps-analys*. Gårdsby sn, Småland. Arkeologiceentrum, Rapport Jämtarkeologi 12.
- Wennstedt Edvinger, Britta & Edvinger, Kjell. 2012. *Kulturvärden på Skottfjället*. Påverkansanalys inför planerad vindkraftsutbyggnad. Bro, Bärfen-dals och Svarteborgs socknar, Bohuslän. Lysekils och Munkedals kommuner, Västra Götalands län. Arkeologiceentrum, Rapport 1206.
- Wertwein, Göran. 2015. *Hälsovägen*. Huddinge socken och kommun, Södermanland. Arkeologisk utredning, etapp 1 och 2. Arkeologistik AB, Rapport 2015:4.
- Wertwein, Göran. 2016. *Stenålder i Vistaberg*. Huddinge, Stockholm. Arkeologisk förundersök-ning. Arkeologistik AB, Rapport 2016:15.
- Westrin, Kerstin. 2014. *Kronoberget*. Lekeberg kommun, Närke, Örebro län. Arkeologisk utred-ning etapp 1. Societas Archaeologica Upsaliensis, Rapport 2014:33.
- Westrin, Kerstin & Löjdström, Frida. 2017. *Kolbotten och färdväg i Torphyttan*. Lindesbergs kommun, Västmanland, Örebro län. Societas Archaeologica Upsaliensis, Rapport 2017:13.
- Widgren, Mats. 1995. "Individuellt eller kollektivt ägande i bondesamhällen?". I: Widgren, Mats (red.). *Äganderätten i lantbrukets historia*. Skrif-ter om skogs- och lantbrukshistoria 8. Stockholm, Nordiska museet.
- Wienberg, Jes. 2015. "Historical archaeology in Sweden – from the Middle Ages to Modernity". I: Svart Kristiansen, Mette, Roesdahl, Else & Graham-Campbell, James (red.). *Medieval archae-ology in Scandinavia and beyond. History, trends and tomorrow: proceedings of a conference to celebrate 40 years of medieval archaeology at Aarhus Univer-sity, 26–27 October 2011*. Aarhus, Aarhus Universi-tetsforlag.

- Wohlin, Nils. 1908. *Emigrationsutredningen. Bilaga XI. Torpare. Backstugu- och inhysesklasserna. Öfversikt af deras uppkomst, tillväxt och aftagande med särskild hänsyn till torparklassens undergräfvande*. Stockholm, Nordiska Bokhandeln.
- Yamin, Rebecca. 2001. "Alternative narratives: respectability at New York's Five Points". I: Mayne, Alan & Murray, Tim (red.). *The archaeology of urban landscapes. Explorations in Slumland*. New Directions in Archaeology. Cambridge, Cambridge University Press.
- Årenäs, Sven-Erik, Posse, Kerstin & Nässert, Mats (red.). 1999. *Bergunda – en återblick*. Växjö, Bergunda hembygdsförening.
- Årenäs, Sven-Erik, Posse, Kerstin & Nässert, Mats (red.). 2004. *Bergunda – en återblick del II*. Växjö, Bergunda hembygdsförening.
- Östlund, Olof. 2014. *Piteå Biogasanläggning*. Kartering och kulturhistorisk dokumentation av lägenhetsbebyggelsen kallad "Smessen", på fastigheten Sjulnäs 4:38, Piteå kommun, Norrbottens län. Norrbottens museum, Rapport 2014:14.
- Östlund, Olof. 2015. *Arctic Falls testbana "Flurheden"*. Arkeologisk utredning inom fastigheterna Lappurträsk 1:15, Lappurträsk 2:1 och Vistheden 3:1, Älvsby socken och kommun, Norrbottens län. Norrbottens museum, Rapport 2015:11.

Bilaga 1 En metod för torpens arkeologi?

Nedan redovisas den korta och översiktliga förstudien "En metod för torpens arkeologi?", utförd 2013 och finansierad av Riksantikvarieämbetet. I texten refereras till den avgiftsbelagda tjänsten Riksarkivet Svar, vilken nu benämns Digitala forskarsalen och är kostnadsfri (<https://sok.riksarkivet.se/digitala-forskarsalen>).

Ansvarig institution:

Riksantikvarieämbetet UV Öst
Roxengatan 7
582 73 Linköping

Dnr: 3.2.2-2763-2013

Dnr UV Öst 3.1.1-02870-2013

Projektledare:

Pia Nilsson, arkeolog, fil dr. 1960
Riksantikvarieämbetet UV Öst
Roxengatan 7
582 73 Linköping
pia.nilsson@arkeologerna.com

Projektmedarbetare:

Annika Helander
arkeolog, fil kand. 1960
Alf Ericsson
arkeolog, fil dr. 1960
Clas Ternström
arkeolog, fil kand. 1969

Sammanfattande resultat

Det vidgade fornlämningsbegreppet, och den årtals-satta gränsen 1850, kommer att få betydande konsekvenser för kulturmiljöarbetet. Merparten av de existerande torplämningarna kommer att få status som fornlämningar och därigenom ges ett lagstadgat skydd. Inom kulturmiljöarbetet måste en ny metod utarbetas för att kunna hantera torpen som de lagstadgade fornlämningar de är.

Förstudien är upplagd och genomförd som en metodstudie, där tillgängliga arkiv studerats för att avgöra vilka arkiv och register som just för detta syfte är de lämpligaste att infoga i den standarduppsättning källmaterial som framgent bör användas i den inledande antikvariska bedömningen av torplämningar.

Projektets viktigaste resultat är dels soldatregistrens och kyrkoarkivens mångsidiga användbarhet, samt förslag på hur man kan hantera torpens ibland svårbedömda och instabila namnskick genom indiciemetoder såsom namn på gränsmärken.

Bakgrund och syfte med projektet

FoU-medel motsvarande tio arbetsdagar tilldelades RAÄ UV Öst för denna förstudie som avser att undersöka och diskutera det utvidgade fornlämningsbegreppet och dess konsekvenser för kulturmiljöarbetet och den uppdragsarkeologiska praxisen med utgångspunkt från torplämningar.

Syftet är att inleda arbetet med att utveckla metodiken för att datera torpen. En uppgift som kommer att vara av avgörande betydelse redan i utredningsskedet när det handlar om tillståndsärenden enligt KML, eftersom dateringen vid det tillfället avgör lagskyddet som i sin tur markant påverkar såväl länsstyrelsens tillståndsprocess som omfattningen på de arkeologiska insatserna i enlighet med KML.

Den insats som ryms inom detta inledande arbete är därmed avgränsad till den nya lagtextens krav på datering av torpen.

Målet med arbetet är att skaffa oss metoder och rutiner för att kunna gå direkt till den kombination av arkiv som är mest lämplig för att effektivt kunna datera torplämningar i tidiga utredningsskeden. Vi har därmed fokuserat på huvudsyftet med studien: att slå fast om respektive torp är etablerat före eller efter 1850, och inte backat tillbaka så långt det går för att söka bebyggelsens etableringsfas. Vi har heller inte värderat de torp vi kontrollerat, dvs. det är för vårt syfte ointressant om respektive torp i dag är en ruin, övergivet eller bebyggt eftersom det är metoden för datering vi har arbetat med.

Ett ungefärligt analysområde avgränsades, "Torpskogen" i Östergötland. Namnet finns på den ekonomiska kartan, och avser en skogstrakt norr om Göta

kanal i höjd med Norsholm och Kimstad, mellan Linköping och Norrköping. Torpskogen omfattar två traktnamn som vart och ett innehåller ett komplex med torp. Trakten Norsskogen innehåller sju torp: Skoga, Lyckebo, Stenstorp, Parkudden, Gustafslund, Dalängen och Lugnet medan traktnamnet Björnamon innehåller tre torp inom analysområdet: Dalarö, Furudal och Björnavad.

Området är särskilt intressant att pröva en förstudie inom, eftersom det med största sannolikhet kommer att beröras av den planerade järnvägen, Ostlänken, inom några år, och då kommer frågan om lagskydd och antikvariska åtgärder att ställas på sin spets.

Tillvägagångssätt och exempel

Vi har arbetat med de digitaliserade arkiv, och de databaser som finns på Riksarkivet (svar.ra.se samt riksarkivet.se/geometrisk), Centrala Soldatregistret [soldatregistret \(www.soldatreg.se\)](http://www.soldatreg.se), Lantmäteriet (lantmateriet.se) och Ortnamnsregistret (http://www2.sofi.se/SOFIU/topo1951/_cdweb/). Viss information från Ortnamnsregistret är publicerad, t. ex. Bebyggelsenamnen i Memmings härad (Ortnamnen i Östergötlands län 16). För att komma åt informationen i SVAR (Svensk Arkivinformation) behövs abonnemang, och utdrag etc. ur Centrala Soldatregistret är avgiftsbelagt, men att söka i registren är fritt. Ortnamnsregistret och databasen och bilderna över de äldre geometriska kartorna (riksarkivet) är fritt tillgängligt. I arbetet har även ingått ett besök på Garnisonsmuseet (2013-11-27) samt att etablera kontakt med Kimstads hembygdsförening. Hem-

bygdsföreningen har genomfört en ej publicerad torpinventering. Att gå igenom detta material har inte rymts inom vår förstudie, men vi kommer att kunna ta del av materialet vid senare tillfälle. Vissa äldre källor har vi tills vidare lämnat åt sidan, eftersom vi inte haft för avsikt att gå så långt tillbaka i tiden som möjligt. Till dessa hör bland andra flera av Kammararkivets källor, då främst Landskapshandlingarnas skattelängder ("Årliga räntan") och tionderäkenskaper.

En första sortering gjordes genom att jämföra den ekonomiska kartans uppgifter om torp med de som finns på häradskartan från år 1868–1877 (blad Lövstad J112-55-20).

Alla de torp som finns på häradskartan kan ha etablerats före eller efter året 1850, eftersom kartan inte redogör för hur länge de stått på platsen, bara att de finns där vid karteringstillfället. Denna karta har fått tjäna som utgångspunkt, och därefter har vi inledningsvis studerat de äldre historiska kartorna, det vill säga sökt reda på stamfastigheternas kartor, för att få mer information om torpen, till exempel typ, namn och ungefärlig ålder. Ortnamnsregistrets uppgifter har därefter kontrollerats för att kunna avgöra vilka torp som varit soldattorp, information om äldre skriftliga belägg etcetera.

När kartuppgifterna samlats, och lantmätarnas och Ortnamnsregistrets information samlats, har studier av kompletterande arkiv inletts.

Exempel, fallstudier

I. NORSSKOGEN

Det första traktnamnet i analysområdet är *Norsskogen*. Namnet finns utsatt på den ekonomiska kartan som inom dess krets redovisar flera torp, bland annat *Norsskogen*, *Skoga*, *Stenstorp* och *Altona*.

Norsskogen, Kimstads socken, finns noterat som ett jordtorp på häradskartan. Enligt Ortnamnsregistret (Sofi) är *Norsskogen* eller *Nordskogen* ett torp till Vallby. Vid kontroll av Kimstads kyrkoarkiv och Kammararkivets mantalslängder kunde snabbt konstateras att torpet etablerats långt före 1850. Husförhörlängden 1846–1850 redovisar *Nordskogen* i Vallby rote, och en mantalslängd från 1820 likaså. Kyrkoarkivets Död och begravningsböcker ser vi bland annat att en liten flicka dog i *Norsskogen*, Vallby, år 1799, och en man, Niclas Jonsson, år 1811. Vi kan också läsa att denne Niclas var son till livgrenadjären Jonas Wallberg, också på *Norsskogen*. Beger man sig då till Centrala soldatregistret och söker på Jonas Wallberg, så framgår det att den förste soldaten på detta torp, nummer FL-04-0002, var Pehr Wahlfisk år 1709. Så långt verkar bilden vara klar.

Men på 1699 och 1721 års kartor (D46-38:1 respektive D46-38:2) finns två soldattorp, dock utan namn. De ligger ungefär på platsen för nuvarande (ekonomiska kartan 8G7c Landsjö) *Stenstorp* och *Skoga*. Enligt Ortnamnsregistret ligger *Skoga* och *Norsskogen* nära varandra ("Skoga var förr soldattorp. ... Å ek. kartan det norra av de två torpen". Gustaf Olsson 1937). Och enligt informanten används inte namnet

Skoga, utan man säger Norrskogen om alltihop, vanligen (Gustaf Olsson, 1937). "Skoga" hittar jag ingens i de övriga använda källorna. Däremot finns en husförhörlängd 1829–1834, där såväl Norrskogen som "det gamla Livgrenadjärtopet Norskogen" finns med, till synes samtidigt. Är det samma torp, eller två? Det var åtminstone två år 1699, men den kartan saknar bebyggelsenamn, bara noteringar för soldattorp. När kallas det ena Skoga? För att komplicera det hela saknas även det moderna namnet Stenstorp i de använda källorna. Dock nämns namnet i Ortnamnsregistret. Stenstorp ska förr ha varit ett soldattorp under Vallby, och beläget s.v. om Skoga, som också var soldattorp, det vill säga det södra av de två soldattorpen närmare ner mot Göta Kanal (Gustaf Olsson, 1937). Sannolikt har en delning skett under tidens lopp.

Uppenbart är det så som antyds av Ortnamnsregistrets sagesman, att namnet Norsskogen, Norrskogen eller Nordskogen (ursprungligen syftande på Norsholms skog?) är det som används om bebyggelsen. Det förefaller alltså som att alla de belägg för Norsskogen som möter oss i varierade källor kan avse antingen Stenstorp eller Skoga, enligt de nyare namnformerna. Nu, tack vare kartbelägg för båda torpen, är det ingen tvekan om att båda två fanns etablerade från senast slutet av 1600-talet. För säkerhets skull, för att verkligen kolla att båda var soldattorp, konsulterades Centrala Soldatregistret (soldatreg.se). Här visar det sig mycket riktigt att Vallby rote har två torp, FLo4-0002 och FLo40003. Båda med första soldater belagda 1709, Pehr Wahlfisk respektive Anders Wallman.

Bebyggelse med det moderna namnet *Parkudden* finns på ekonomiska kartan (blad 8G7c Landsjö). Namnet saknar äldre belägg. Studerar man häradskartan visar den att på platsen för Parkudden låg jordtorpet *Altona*. Torpet heter *Antonis torp* på 1691 års karta (D16:27). 1699 års karta (D46-38:1) visar ett torp, "som lyder till Norsskogen", och på 1721 års karta finns en torpsymbol och texten "Torp till Norsholm".

I husförhörlängd från 1840–1846 nämns *Antona-torp* under Norsholms rote (Kimstads kyrkoarkiv).

2. BJÖRNAMON

Det andra traktnamnet i analysområdet är *Björnamon*. Namnet finns utsatt på den ekonomiska kartan som inom dess krets redovisar tre torp: Dalarö, Furudal och Björnavad. *Dalarö* är ett ungt uppkallesenamn som på häradskartan kallas *Björnstugan*. Furudal redovisas inte på häradskartan och är således en sentida etablering tillkommen efter 1868/1877. Det längst i söder belägna torpet Björnavad ligger inom Kanaljorden och räknades förr till Skärkinds socken. Hur gammalt är då torpet Björnstugan? Bebyggelsen redovisas visserligen inte på någon äldre karta än häradskartan, men den går att belägga indirekt. På en karta över Vallby skog från 1721 (D46:38-2) finns ett gränsmärke utsatt som kallas *Björntorpskälet* och som inte har stått långt från Björnstugan. Sambandet förefaller klart: *Björntorp* är ett äldre namn på *Björnstugan* som i sin tur är ett äldre namn på Dalarö.

Vi har alltså att göra med en namngrupp som alla innehåller ordet *björn*. En viktig lärdom av detta exempel är att torp ofta kan byta namn. Till skillnad från gamla byar (stamfastigheter) utmärks torpen av

ett vacklande namnskick. Rena uppkallelsenamn som *Dalarö* är inte ovanliga i detta sammanhang.

Huvudsakliga resultat

Efter analysen kan vi konstatera att kartorna är viktiga att utgå från, eftersom kombinationen av rums-lik information och kameral enhet (huvudfastigheten) och ofta själva bebyggelsenamnet är en grundläggande utgångspunkt för kompletterande och fördjupade studier av andra källor. Men, som nämnts ovan kan kartor saknas (alla kamerala enheter har inte äldre kartor) och torpen kan såväl vara uppförda som övergivna mellan två kartgenerationer. Det senare innebär att de är osynliga för oss just i kartmaterialet.

Ortnamnsregistret är ett bra komplement, man kan ibland till exempel få reda på en av soldaternas namn när det handlar om soldattorp – och via det namnet få mycket mer information via Centrala Soldatregistret. Ortnamnsregistrets uppgifter är dock ibland svåra att värdera. Det är ju inget arkiv i egentlig mening, men en värdefull excerptsamling. Här kan finnas allt från uppgifter från medeltida brev till privata uppgiftslämnare som varit mycket flitiga med noteringar. De senares uppgifter är svåra att kontrollera och har ibland visat sig inte stämma fullt ut.

Kyrkoarkiven har visat sig vara en ymnigt flödande källa till information! Husförhörslängderna naturligtvis, här är alla personer i hemman och torp, fattigstugor, värdshus etc. med. Finns respektive torp med i en husförhörslängd före 1850 är ju saken klar. Samma sak med födelse- och dopböcker, och död- och begravningsböcker. Föddes ett barn i torpet Norrskogen år 1799, så är ju torpet bevisligen äldre än 1850.

Sammantaget ger kyrkoarkiven en god möjlighet, förutom att datera torpen, att i senare skede fördjupa möjligheterna att analysera den sociala dimensionen. Vilka bodde här ett visst år, fanns många drängar och pigor?, inhyses?, föddes många barn?, vad dog man av?, har det varit soldattorp periodvis? Kyrkoarkiven kan också hjälpa till att datera torpen bakåt, så långt det nu går att följa dessa arkiv (i Kimstad finns husförhörslängder från 1801, och övriga kyrkoböcker från 1670-talet).

Mantalslängderna 1642–1820 är utmärkta för hemman, ofta utmärkta även för torp. Vanligen står torpets namn med under hemmanet, ibland enbart ”torp” under ett hemman, och då är man ju inte säker på om det är just det torp man är intresserad av. Bouppteckningar kan vara ett svårhanterligt material eftersom databasen (arkivet är inte digitaliserat) främst bygger på personnamn och församling, och därför har visat sig vara svårsökt på torpens namn. Men det går att, genom att bläddra sig fram, söka på avlidna år för år och har man tur hittar man någon i ”rätt” hus. Det är en hanterlig mängd avlidna personer som årligen finns med i socknens bouppteckningar, så metoden är möjlig.

I Centrala Soldatregistret kan man söka på kompani, soldatens namn eller socken. Om man lyckas hitta namn på soldaten i det torp man är intresserad av, så kan man få fram torpnumret (tyvärr inte namn på torpet, bara på roten) och vilka andra soldater som bott på samma torp, och när. På så vis kan man datera torpet bakåt även om man bara hittat namnet på en av de sista soldaterna.

Fallgropar

Inga historiska dokument kan användas utan ett källkritiskt förhållningssätt. De källor vi använt har inte upprättats för att redogöra för torpens ålder, utan i helt andra syften. En kombination av källor är därför den tryggaste metoden i detta fall.

Ett problem är att torpen ofta byter namn. Vi ser på den ekonomiska kartan det till synes moderna bebyggelsen Parkudden. Namnet finns inte i äldre källor. Via de äldre kartorna kan vi däremot se att det är en 1600-talsetablering med ett helt annat namn. Ett annat problem kan vara att själva torpnamnen inte syns i arkiven alls, utan bara traktnamnet. Se fallstudierna Norsskogen och Björnamon. Torp kan också delas, utan att det finns en tydlig skillnad i namn. Ett välkänt problem är att torpen kan vara såväl etablerade som övergivna under mellanrummet mellan två kartgenerationer. Ibland går det utmärkt att arbeta med indiciemetod som i det ovan redovisade fallet med gränsstenen Björntorpsskälet.

Soldatregistret är en utförlig och bra källa, men tyvärr saknas namn på torpen, man måste ha en av soldaternas namn för att komma vidare.

Utvärdering av förstudien: förslag på arkivmetod vid datering av torplämningar

Vi har kunnat slå fast, att en kombination av källor är den säkraste metoden att datera torplämningar.

En lämplig kombination av arkiv inkluderar kartor, Ortnamnsregistret, Kyrkoarkiv, Mantalslängder och, där så är aktuellt, Soldatregistret. Ibland får analysen karaktär av indiciemetod, med indirekta namnbelägg genom marknamn, namn på gränsstenar med mera.

Framför allt har kyrkoarkiven visat sig vara en rik källa till information, och ett lättanvänt material.

Spridning av resultat

Länsstyrelsen i Uppsala län arbetar med en studie som rör kulturmiljövårdens uppdragsarkeologiska praxis. Kontakt är etablerad med kontaktpersonen inom det projektet, Ann-Mari Hållans Stenholm, såväl innan starten av "Torpens arkeologi" som underhand. Resultatet av förstudien lämnas till Hållans Stenholm.

Vid ett möte för UV:s nätverk *Kulturbistoriska planeringsunderlag*, den 12 december 2013, delgavs genom nätverksrepresentanterna, samtliga UV-kontor resultatet av arbetet, och därmed kan nya metoder spridas och inarbetas hos kollegerna på respektive kontor.

Artikel (Pia Nilsson) i 2014 års utgåva av
Arkeologi i Östergötland
Linköping 2014-03-03

Pia Nilsson

Bilaga 2 Fyra fallstudier

Vid den redovisade, översiktliga, rapportgenomgången tidigare i texten baserades slutsatserna på det faktiska textinnehållet, utan att hänsyn togs till vare sig de krav som ställts av länsstyrelsen, till de diskussioner och prioriteringar som förts inom projektet eller till andra faktorer som kan ha påverkat de resultat och bedömningar som rapporterna beskriver.

För att lyfta fram goda och belysande exempel, liksom att tydligare förstå orsakerna till att de obesuttnas lämningar, enligt resultaten från den tidigare rapportgenomgången, ofta nedprioriteras i den antikvariska processen och i den arkeologiska praktiken, presenteras därför här resultatet av fyra fallstudier. Samtliga fall är arkeologiska undersökningar av lägenhetsbebyggelser, hämtade från olika kamerala och sociala sammanhang som gods, tull eller marknad och militär miljö. Fallen har analyserats med utgångspunkt

från ett par avgränsade huvudteman: orsaken till att länsstyrelsen beslutade om en arkeologisk undersökning, vilka de vetenskapliga frågorna var och hur undersökningen kunde svara på dessa. I detta ingår hur skriftliga källor och kartor använts och hur de legat till grund för frågor och tolkningar. Hela den uppdragsarkeologiska processen, med utredning, förundersökning och slutundersökning, redovisas per fall. Samtal har även skett med ansvarig arkeolog. Här diskuteras bland annat vilka frågor och metoder som varit lämpliga att använda, och vilka som inte fungerat så bra.

Förhoppningen är att dessa fallstudier ska kunna användas som stöd vid kommande arkeologiska insatser och vid den pågående kunskapsuppbyggnaden inom detta tämligen nya uppdragsarkeologiska vetenskapsfält – de obesuttnas arkeologi och kulturarv.

Figur 52. Hova by med den inhägnade marknadsplatsen vid ån utanför byn, enligt 1642 års karta. Lantmäteristyrelsens arkiv, geometrisk avmätning, akt P86-61. Bilden är beskuren.

Fallstudie 1. Torp och tull i Hova

Den inhägnade platsen för den västgötska byn Hovas marknad, enligt en karta från mitten av 1600-talet, var 2013 till 2017 föremål för arkeologisk utredning, förundersökning (schaktningsövervakning) och undersökning. Enligt den notering som fanns i Kulturmiljöregistret skall både marknadsplatsen och landtullen ha legat på denna plats från 1600-talet och fram till avvecklingen under tidigt 1800-tal.

De frågor som motiverade de arkeologiska insatserna var kopplade till denna marknadsplats, och möjligheten att få undersöka den samt förväntade tillhörande byggnader och tullhus. Först vid, eller efter, undersökningens fältfas konstaterades att de husgrunder och fynd man undersökt kom från torp-etableringar från mitten av 1700-talet och fram till ungefär 1830.

Det visade sig därmed inte handla om byggnader förknippade med 1600-talsmarknaden, vilket var anledningen till länsstyrelsens beslut om arkeologiska insatser. Torplämningar av den åldern har dock haft status som fornlämning såväl före som efter ändringen i kulturmiljölagen 2014. De kart- och arkivstudier som kompletterade den arkeologiska undersökningen kunde dels berätta om dessa torp, dels visa att marknadsplatsen som finns markerad på 1642 års karta bara användes en kort period. Nedan presenteras de arkeologiska insatserna kortfattat, och därefter kommer en diskuterande sammanfattning.

Utredningen

Den arkeologiska utredningen handlade om marknadsplatsen i Hova enligt 1642 års karta (Lindwall, 2013). Möjligheten att undersöka marknadsområdet, och att genom litteratur- och arkivstudier få reda på mer om etablering, förlopp, tullbyggnader och aktiviteter, var redan från början huvudintresset hos länsstyrelsen och arkeologerna.

Utredningen gjordes under sommaren 2013 och innehöll momenten kart- och arkivstudier, fältinventering, sökschaktning och metalldetektering. I rapporten lyfts fram att det skett en genomgång av topografiska, geologiska och historiska kartor, Kulturmiljöregistret, Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), lösfyndsregistret vid Statens historiska museum, samt arkeologisk och lokalhistorisk litteratur (Lindwall, 2013, s. 7).

Vid utredningens sökschaktning och metalldetektering tillvaratogs fynd som man tolkar har hört till marknadsplatsen: tre kopparmynt, en liten silver-smälta, en blyplomb (sannolikt från tygvaror) och ett läsbeslag. Mynten daterades till sent 1700-tal eller 1800-tal. Blyplomben var av en typ som använts från 1300-tal och framåt, och knappen tolkades som 1700-tal. Med anledning av dessa fynd, plus att kartan från 1642 visade en inhägnad marknadsplats, föreslogs en ändring av platsens status och den registrerades nu som fornlämning.

Förundersökningen

Resultatet från utredningen bekräftade att det fanns bevarade fynd inom det område som nu registrerats som fornlämning, vilket ledde till att länsstyrelsen

beslutade om en schaktningsövervakning och metalldetektering i samband med ombyggnad av väg E20 över Hovaån (Bornfalk Back, 2016). Arbetet genomfördes i december 2016. Metalldetekteringen hjälpte arkeologerna att lokalisera en husgrund, eftersom verktyg av järn, samt knappar och mynt, gav tydliga utslag. Totalt schaktades tre husgrunder fram, varav två med spisiröse. Fynden var rikliga, och förutom en varierad uppsättning redskap fanns bland annat rödgods, fajans och en blyplomb med stämpeln "Götheborgs packhus". Fyndförande lager konstaterades därmed, liksom stolphål och nedgrävningar. Översiktligt daterades fynden till 1700-talet, och lämningarna bedömdes vara kopplade till marknadsplatsen. Ansvarig arkeolog, Anders Bornfalk Back, säger (ABB, 2018-12-18, telefonintervju) att husgrunderna med 1700-talsfynd enligt den preliminära tolkningen bedömdes vara rester efter tullbyggnader och därmed kopplade till marknaden. En undersökning av marknadsplatsen och byggnaderna föreslogs, på grundval av de bevarade grunderna och den rika fyndmängden.

Undersökningen

Marknadsplatsen bedömdes ha potential att fylla en kunskapslucka om Hovas kommunikativa och handelsstrategiska roll under 1600- och 1700-tal. Länsstyrelsen beslutade därför, genom direktval, att en arkeologisk undersökning av lämningen skulle ske (dnr 431-1127-2017). I förfrågningsunderlaget betonades platsens goda kunskapspotential när det gällde marknadsplatsens lokala och regionala betydelse. Förutom fältarbetet efterfrågades en fördjupad käll-

forskning. Såväl fältarbete som materialanalys och källforskning skulle ske med hög ambitionsnivå. Undersökningsplanen från Arkeologikonsult (2017-01-26) fokuserade därför på marknadsplatsen, med frågor om aktiviteter, kronologiska variationer i utveckling och funktion, samt vilka varor som hanterades på platsen. Fältinsatsen omfattade 32 dagar, källforskning 5 dagar, vartill kom analyser av makrofossil, benmaterial, keramik och vedarter samt ¹⁴C-datering.

I undersökningsrapporten (Bornfalk Back, 2018) redovisas resultatet av den omfattande källstudien. Här ingick bland annat hembygdslitteratur, Palm-skiöldska samlingen på Riksarkivet, brevväxlingar, protokoll, tullräkenskaper, förteckningar över tulltjänstemän samt husförhörlängder. Ett gediget arbete i syfte att skapa reda och klarhet i marknadsplatsens historik och läge.

Det visar sig, genom denna analys, att 1581 verkar vara startår för en marknad vid kyrkan inne i Hova by. Vid införandet av landtullen 1638 förefaller stängslet och marknaden ha flyttats till bron, till den plats där de arkeologiska insatserna skett. Men genom drottning Kristinas skrivelse 1639 bestämdes att marknaden skulle återlokaliseras till byn. Om man antar att så skedde tämligen snart efter skrivelsen, hade marknadsplatsen alltså bara en tillfällig placering utanför byn och på den plats som redovisas på 1642 års karta. Arkeologerna diskuterar om den kanske redan flyttades tillbaka 1639, och att själva karteringen i så fall utfördes innan kartans publiceringsår.

I undersökningens fältfas, som genomfördes med single contextmetodiken, undersöktes hela den sam-

lade miljön med de tre bebyggelselämningar som avgränsats under förundersökningen. I miljön konstaterades nu även en fägata, en latringrop, avfallsgropar, kulturlager, årderspår, störhål, stolphål samt en rik och varierad uppsättning fynd med bland annat kritpipor, mynt, fajans, porslin, rödgods, flintgods, glaskärl av olika slag, brännvinsflaska, apotekskrus, tennsked, nyckelkedja, blyplomber, fingerborgar, borste, knappar, soljor, djurben, koskälla, betsel och klackjärn. Redskapsfloran är omfattande, med knivar, hammare, spadskonung, klyvyxa, bryne, skära, eldslagningsflinta, järngryta. Resultaten av makrofossilanalysen visade såväl skalkorn och kubbvete som kärnor och frön från surkörsbär och slånbär, dessa i matberedningssammanhang, och dessutom fanns talrika växter i anslutning till byggnaderna.

Att det var två torp och en ekonomibyggnad – kokhus och hantverksbyggnad – som undersökts stod klart först under pågående fältarbete, då den kart- och arkivstudie som redovisas i rapporten (Bornfalk Back, 2018, s. 49) gjordes. I och med det kunde man fastställa att det rörde sig om torpbebyggelsen Kappelshagen som varit i bruk från ungefär mitten av 1700-talet till 1830-talet.

Den arkeologiska undersökningen visade också att marknadsplatsen inte lämnat några tydliga spår efter sin kortvariga lokalisering på platsen. Därmed fanns ingen möjlighet för arkeologerna att svara på de frågor som ursprungligen låg till grund för länsstyrelsens beslut. I stället riktade man in sig, efter samråd med länsstyrelsen, på att redovisa torpen och analysera fynden samt fokusera arkivstudierna på torparna.

Diskussion

I rapporttexten lämnas flera intressanta upplysningar som är möjliga att direkt knyta till torpen och deras relation till marknaden. Till exempel får vi inblick i en sockenbeskrivning från 1810, som berättar att bygdens invånare främst försörjde sig på skjutsar, transporter och försäljning av "skogseffekter". Samma sockenbeskrivning nämner också att boskaphållning var viktigare förr, när svedjebruket fortfarande var tillåtet. Vi får även reda på att Hovaborna var kända för "öfverdåd och mindre ordning", vilket ska ha berott på byns läge längs en genomfartsled med marknader, ting, stämmor, exercismöten och skjutsningar (Bornfalk Back, 2018, s. 9). De viktiga transporter som var en av de stora inkomstkällorna bör alltså hänga samman med Hovas nämnda roll som flergrenat nav i bygden, och den förbipasserande vägen som varit en viktig kommunikationsled under flera århundraden.

Likaså får vi reda på att under slutet av 1700-talet låg torpen under Storgården, vars ägare var Borås tullinspektör Petter Berggren. Han bodde dock inte här, utan det gjorde Matthias Billwall, brodern till Hova-tullens inspektör Claes Billwall. Något senare bildades Nyängsholms gård från Storgården, och flyttades ut från byn. Det var nu Nyängsholms gård som rådde över torpen, och gården beboddes av Hovas tullinspektör själv, Claes Billwall (Bornfalk Back, 2018, s. 49).

Här finns direkta kopplingar mellan tull, marknad och torp. Om man hade känt till deras existens tidigare i processen skulle man ha kunnat väga in dem i tolkningen av torpen. Vi ser två närbelägna torp, med en enda ekonomibyggnad. I byggnaden verkar såväl

hantverk av olika slag, som beredning av mat, ha ägt rum. Däremot saknas spår av djurhållning. Torpen är som nämnts ovan direkt förknippade med den viktiga tullen, eftersom de ligger under gårdar som ägs av inspektorer eller en inspektors bror. Torparfamiljerna kanske hade särskilda uppgifter kopplade till tull och marknad. Den arkeologiska undersökningen resulterade i en rik mängd föremål, och bland dessa finns bland annat blyplomber som suttit på tygpackar. Föremålens sammansättning och mängd indikerar en varierad ekonomisk verklighet, som ligger nära det allmänna "öfverdåd och mindre ordning", som sockenbeskrivningen ovan hävdar.

Projektledare Anders Bornfalk Back säger (ABB, 2018-12-18) att det först var vid undersökningens fältmoment som man fick den information som behövdes för att identifiera platsen som en torpmiljö, genom de kart- och arkivstudier som genomfördes i detta sena skede. Husgrunderna med 1700-talsfynd bedömdes efter förundersökningen vara rester efter de tullbyggnader som kunde ha funnits på marknadsområdet. När de väl slutundersöktes, stod det dock snart klart att det rörde sig om två bostadshus och en liten ekonomibyggnad. Vid arkivmomentet kunde man sedan bedöma att marknaden och tullen endast funnits på platsen 1638–1639 och att de grunder man funnit var Kappelshage torp. Bornfalk Back säger vidare att arkeologerna då redan arbetat efter den strategi som fokuserade på marknadsplatsen och tullen. Det fanns därmed inte något utrymme att så sent i projektet göra analyser som riktade in sig på frågor som rörde torparna.

Han drar sig till minnes att arkeologerna ändå lyfte frågan om och hur torpens närhet till marknadsplatsen och tullen påverkat den materiella kulturen. Frågan gäller alltså om den skiljer sig från den som karaktäriserade andra samtida men mer perifert belägna torp i bygden. Kan det här, med anledning av närheten till en marknadsplats, ha funnits fler föremål från andra regioner, större variation i de vanligaste fyndkategorierna (t.ex. keramik) eller ett exklusivare material som för andra i samma ställning skulle vara mer svårtillgängligt? Det skulle kunna vara så att finare eller mer lyxbetonade föremål då inte nödvändigtvis representerar högre socialt eller ekonomiskt kapital utan endast större möjlighet att tillskansa sig dem. Sådana frågor skulle ju fortfarande kunna rymmas inom den ursprungliga strategin (marknadsplatsen), och samtidigt fördjupa insikten om torpen. Problemet här, menar Bornfalk Back, var att så få andra torp blivit undersökta i samma utsträckning varför jämförelseobjekt saknades, men framför allt rörde det sig om tidsbrist. Detta resulterade i att rapporteringsmomentet för torpen fokuserade på en deskriptiv redovisning med fyndlistor, kontextbeskrivningar, grundtolkning och så vidare, medan arkiv- och källfördjupningen lades på marknaden och tullen. Länsstyrelsen var också under hela processen fokuserad på marknadsplatsen och tullen och på att arkivstudien skulle utforska dess förlopp. Därmed lyftes inte de kopplingar som fanns mellan torpen, tullinspektörerna, läget och fynden, liksom frågor om vilka arbetsuppgifter torparfamiljerna kunde ha haft och hur dessa var relaterade till tull och marknad.

Uppdraget att söka i litteratur och i en bred flora av källor för att få ordning på marknadsplatsens kronologi, med etablering, placeringar, flyttar och upphörande, var ett prioriterat mål för de arkeologiska insatserna. En gedigen källforskningsinsats har också genomförts och därmed har den viktiga uppgiften att bringa reda i Hova marknads historia också kunnat utföras.

Sannolikt kunde det ha gått att få ut något mer av fältarbetet och, inte minst, av analyser och tolkningar, om resultatet av källforskningen varit känt innan fältarbetsfasen. Torpens roll förefaller vara intimt förknippad med marknaden och tullinspektörerna, och därmed ha en koppling till huvuduppdraget. En sådan vinkling hade dock krävt att kart- och arkivanalyserna gjorts tidigt och med tillräckligt djup, helst redan i utrednings- eller allra senast i förundersökningsskedet. Detta skulle dels vara för att torpen över huvud taget skulle kunna identifieras och lokaliseras (grunderna syntes inte ovan mark), dels

för att kunskapen om dem och deras ägare och roller hade behövts för att såväl förfrågningsunderlag som undersökningsplan skulle kunna rikta in sig på en bredare uppsättning frågor som rört såväl torp som marknad, och därmed påverkat val av metoder och analyser.

Då hade man, precis som Anders Bornfalk Back själv framhåller, kunnat arbeta med en tolkning av marknadsplatsen samtidigt som kunskapen om de samtida torpen och torparnas liv, ekonomi och verksamheter fördjupats.

Slutsatsen måste bli att en tillräckligt djup och initierad källanalys i utredningsskedet är ett rimligt krav att ställa. En kart- och arkivanalys sägs förvisso ha ingått i utredningen (Lindwall, 2013, s. 7). Men just för område F, som marknadsplatsytan benämns i denna rapport (Lindwall, 2013, s. 17f), framgår inte om fler källor använts än just 1642 års karta över Hova by, det vill säga före torpens tid.

Fallstudie 2. Tågen – ett dagsverkstorp

I utkanten av Västerås stad undersöktes år 2009 de sista lämningarna efter torpet Tågen. Hela den arkeologiska hanteringen av torpet ägde därmed rum före lagändringen år 2014. Den antikvariska processen bedöms inte ha påverkats av det, eftersom torpet var bebott under 1600- och 1700-talet och alltså var en fornlämning även enligt den äldre lagens formulering. Platsen har en lång bebyggelsekontinuitet. Skålgropar visar bronsåldersnärvaron; därefter kunde två torpfaser urskiljas under 1600- och 1700-talet; och sedan, efter en öde period, stod två gårdar här. Torpen ingick i en godsmiljö och etablerades sannolikt under riksrådet Horn af Kankas tid som godsägare till Hässlö under mitten av 1600-talet. Torpen fanns fortfarande kvar när Hässlö gård senare fick rollen som överstelöjtnantsboställe, men var nu underställda en militär jordägare. Fokus för de arkeologiska insatserna har varit just på torpen och inte på de gårdar som senare byggts på samma plats.

Utredningen

Under försommaren 2008 genomfördes den arkeologiska utredningen. Syftet var det gängse: att avgöra om området innehöll fornlämningar eller inte. För att avgöra det användes inventering, arkivstudier och sökschaktning. Det fanns inga registrerade fornlämningar noterade här före utredningen. Redan vid de inledande kart- och arkivstudierna (mantalslängder och husförhörlängder) formulerades den kända kronologin på följande sätt i utredningsrapporten (Emanuelsson & Jensen, 2008, s. 13):

- Äldsta belägg för torpare här är 1643 enligt en mantalslängd.
- Av husförhørs- och mantalslängderna anas en lucka mellan 1688 och 1699.
- De sista kända torparna flyttade ut 1780.
- Platsen där torpen ligger bytte ägare, från Hässlö gård till Hamre by (hänvisning till karta 1867).
- På häradskartan (1905–1911) finns på platsen två skattlagda bebyggelseenheter vid namn Tågens. Dessa ligger inom Hamre bys gräns.
- Senast under 1930-talet byter bebyggelsen namn till ”Lillhamra”.
- Bebyggelseplatsen överges successivt under andra hälften av 1900-talet och början av 2000-talet.

På plats noterade arkeologerna minst två ekonomihusgrunder, en jordkällare, stenmurar och läget för två sentida bostadshus. Ett tidigare registrerat röjningsröse bedömdes som en övrig kulturhistorisk lämning och togs bort i samband med utredningen. Schaktning gjordes i åkermarken utanför bebyggelse- tomten, eftersom närområdets skålgropar indikerar närvaron av förhistoriska boplatslämningar. Någon sådan boplatst konstaterades dock inte.

Efter utredningen föreslogs en förundersökning av själva hustomten. Målet för en sådan skulle i första hand vara att konstatera kulturlagrens omfattning, intensitet och ålder, men även att fånga upp eventuella förhistoriska lämningar som kunde kopplas till den närbelägna skålgropsförekomsten (Emanuelsson & Jensen, 2008, s. 22).

Förundersökningen

Under två veckor i april och maj 2009 genomfördes den beslutade (länsstyrelsens diarienummer 431-9053-08) och beställda förundersökningen. Uppdraget handlade om att besvara frågor om avgränsning, datering, preliminär tolkning samt att uppskatta fornlämningens omfattning, karaktär och stratigrafi. Dessutom skulle man göra en bedömning av den vetenskapliga potentialen (Emanuelsson, 2009, s. 8). Uppdraget skulle genomföras med hög ambitionsnivå, enligt länsstyrelsens beslut.

Arbetet resulterade i att ett golvlager från ett torp kunde konstateras, liksom en slags ugn och möjligen en vägg samt fyndförande lager och anläggningar. Dessa lämningar efter torpet Tågen låg på samma plats som den sentida gården Lillhamras mangårdsbyggnad, vilket har gjort att delar av torpet förstörts.

Platsen innehöll en hel del rödgodsskärvor från hushållskeramik, som grytor (minst 12 olika kärl), krukor (14), skålar (17) och fat (mellan 11 och 16 fat) plus skärvor från ett par kannor och krus. Den huvudsakliga dateringen bedömdes vara 1600- och 1700-tal. Utöver keramiken tillvaratogs en bennål, handsmidda spikar, obrända ben, ett bryne och ett par kritpipsfragment, tillsammans med en skärva svartglaserat reliefkakel. Det sistnämnda ansågs komma från en kakelugn eller en järnkamin med kakeldelar (Emanuelsson, 2009, s. 15f).

Efter avslutad förundersökning hade därmed torpplatsen lokaliserats, en preliminär datering gjorts och fyndmaterialet bedömts vara rikligt och välbevarat. Därtill bedömdes den vetenskapliga potentialen vara hög och en undersökning föreslogs. Särskilt, menade man, var detta viktigt eftersom få torpundersökningar

har skett, och eftersom torp och torplandskap är en hotad kulturmiljö som behöver tillvaratas. En undersökning skulle också bidra till att skapa goda möjligheter till fyndmässiga jämförelser med samtida bebyggelse i stadsmiljö (Emanuelsson, 2009, s. 17).

De frågor som man ville lyfta inför undersökningen var därmed av generell och jämförande natur. Det rika fyndmaterialet lyftes fram, liksom de goda bevarandeförhållandena, vilket bedömdes ge en god grund inför en undersökning.

Undersökningen

I oktober 2009 skickade länsstyrelsen ett förfrågningsunderlag (länsstyrelsens diarienummer 431610409) med begäran om en undersökningsplan för undersökande och borttagande av torplämningen. I förfrågningsunderlaget preciserades inga frågor som undersökningen skulle syfta till att besvara, utan endast att torplämningen innehåller sådan kunskap om vår historia att den ska undersökas och fynd tas tillvara innan den får tas bort.

I den undersökningsplan som i oktober 2009 lämnades som svar på länsstyrelsens förfrågningsunderlag, noteras att ambitionsnivån ska vara rimlig i förhållande till fornlämningens kunskapspotential. Lämningar och lager som tolkas höra till byggnader från 1600- och 1700-tal prioriterades därmed, medan annat skulle undersökas extensivt. Man gav även en god och tydlig sammanfattning av de kamerala förändringar som rör torpet Tågen, se ovan.

Den vetenskapliga inriktning som beskrivs i undersökningsplanen är platsspecifik. Främst riktar sig frågorna till de bebyggelserester som tolkas tillhöra torpet eller till perioder innan torpet byggdes. Av

fyndmaterialet hoppas man kunna få ledtrådar till hur torpet brukats (verktyg, redskap o.s.v.), men också till torparfamiljens sociala status uttryckt i den materiella kulturen. Vidare avser man att svara på hur och varför torpet upphörde.

Undersökningen av en 425 kvadratmeter stor yta pågick under 30 fältdagar i november 2009. Single contextmetoden användes på vedertaget sätt, och minsta noggrannhet för fyndinmätningen var två meter. Ett daterande ¹⁴C-prov, liksom makrofossil, analyserades (Runer, 2011). En torplämning, en stenlagd gårdsplan, två ugnslämningar, en mindre terrassering och två latringropar ingick i miljön.

Två faser av torpet kunde konstateras. Det äldre torpet, en cirka 5x7 meter stor enkelstuga, låg på en syllstensgrund som bara var delvis bevarad. Här fanns ett plankgolv och fundamentet till en murstock. Utanför torpet fanns två ugnar, som daterades till tiden för torpet.

Torpet hade vid något tillfälle byggts om och förlängts så att de tidigare friliggande två ugnarna inkluderades i huset. Huset synes också ha isolerats genom att syllen täckts med lera, och så har dörren antingen flyttats eller torpet försetts med två ingångar. Efter ombyggnaden var det yngre torpet en variant av en parstuga med glasfönster och med måtten 5x9,5 meter. Torpet förföll och revs senare, vilket syntes av att bebyggelseresterna var täckta av ett raseringslager med stort och blandat fyndinnehåll.

De två torpfaserna tolkas som att de avspeglar sig i fyndmaterialet. Få fynd kan med säkerhet knytas till den äldsta fasen: en spik och en samling små röd-godsskärvor. Tolkningen är att det har varit fattigt,

och att större delen av husgeråden varit av trä (Runer, 2011, s. 21). De flesta fynden härrör från det yngre torpet, men även detta tolkas ha varit en "ekonomiskt begränsad miljö" (Runer, 2011, s. 22). Inga fler kakelrester än den skärva som tillvaratogs vid förundersökningen hittades, och undersökningen kunde inte bekräfta om en järnspis eller kakelugn funnits i huset.

I tolkningen av undersökningens resultat bekräftas de skriftliga källornas datering till en etablering omkring 1643. Det fanns inslag av äldre fynd men de föreslogs vara torparnas arvegods eller liknande, och inte visa på en äldre etableringstid (Runer, 2011, s. 26). Ombyggnaden av torpet antogs med ledning av bland annat kritpipsfynden ha skett under sent 1600-tal. Förutom att huset då blev större, fick det även glasfönster, ett nytt avtråde och en ny gårdsplan.

Diskussion

Det är av stor betydelse för den arkeologiska forskningen om de obesuttna att en så noggrann analys av torpets skilda faser gjordes. Beskrivning av byggnadsmått, planlösning, eldstadens eller eldstädernas placering, material, fönster, ingång, gårdsplan och avträdets placering är goda utgångspunkter för kunskapsuppbyggnaden om de obesuttnas bebyggelse. Vi vet ännu så pass lite att det inte ens är självklart vad som är ett "stort" eller "litet" hus i dessa sammanhang. Frågor om hur man hanterat sitt avfall är också viktiga, eftersom man gärna tenderar att tolka en liten fyndmängd som ett tecken på fattigdom, och inte som olika sätt att hantera sitt skräp eller avfall.

Den rika fyndmängden och sammansättningen är intressant. Här finns kinesiskt porslin, utomhushär-

dar och en eldpall. Föremålen är talrika och varierade och visar en bred flora av verksamheter, såväl hantverk i skinn och läder, ben och trä som vävning, jordbruksarbete och rökning av livsmedel. Kritpipor visar att man rökte, och hästsko och söm berättar om närvaron av en häst, egen eller lånad eller hyrd. Arkeologernas tolkning var att man odlade på egen åker (p.g.a. fynd av skalkorn) och att man, trots avsaknad av fynd av djurben, höll djur (Runer, 2011, s. 24).

Det arkeologiska hantverket, inklusive dokumentationen av fynd och tolkningen av torpets bebyggelsefaser, är ambitiöst och intressant. En lägre ambitionsnivå finns däremot vad gäller landskapsperspektiv, resursutnyttjande, arealer, social och ekonomisk kontext samt jämförelser med undersökningsresultat från andra platser. Mångsyssleri konstaterades men orsakerna diskuterades inte. Hypotetiskt kunde det vara för husbehov, för att framställa varor som krävs in av jordägaren genom torpkontraktet, eller för att framställa produkter för avsalu.

Det är i Tågens fall vanskligt att använda de skriftliga källorna för att tidfästa torpets etablering. Det existerar inga äldre mantalslängder för Badelunda socken än 1643, och heller inga husförhörlängder äldre än 1667. I utredningsskedet och framåt har dock dessa belägg, 1643 och 1667, behandlats som en viktig upplysning om etableringstidpunkten. Om man i utredningsskedet lämnat den källkritiska informationen att äldre längder saknas, kunde möjligen tolkningen av det arkeologiska materialet varit mer förutsättningslös och kanske tagit starkare fasta på 1500-talsfynden? Dessa äldsta fynd var dels keramik från 1500-talet, dels ett krucifix med sannolik

datering till 1400- eller 1500-tal (Runer 2011:50, 75). Det enda ¹⁴C-prov som analyserades var från en av de (inledningsvis) yttre ugnarna.

Vid samtal med Johan Blidmo, Arkeologikonsult, framgår att man fört diskussioner med länsstyrelsen om ambitionsnivån för undersökningen (JB, telefonintervju, 2018-12-20). Dessa samtal utmynnade i att undersökningen skulle hållas platsspecifik. Detta innebar att jämförelser med såväl andra torpundersökningar som samtida stadsundersökningar fick lämnas utanför. Det samma gällde för lokala jämförelsestudier, till exempel att försöka koppla torpens faser till Hässlös olika kamerala stadier från kronohemman till frälsegods, till reduktionen och därmed återgång till kronohemman, och sedan avdelat till överstelöjtnantsboställe. Just reduktionen 1683, då godset återgick till kronan, kunde möjligen ha visat sig sammanfalla med den öde fas som källorna antyder och den ombyggnadsfas som den arkeologiska undersökningen tydligt visar. Om det hade varit efterfrågat, hade man även kunnat gå vidare med syneprotokoll från överstelöjtnantsbostället, i den mån sådana finns bevarade, för att kanske få reda på om torpet Tågen byggts om och till i samband med att Hässlö blev tjänstebostad åt en officer.

Undersökningen av torpet Tågen är metodmässigt noggrant gjord och har givit värdefulla resultat. Bedömningen är att om arbetsinsatsen efterfrågats i länsstyrelsens underlag till undersökningen, så hade arkeologerna kunnat leverera utåtblickande och jämförande analyser som tagit forskningen om de obesuttna ytterligare ett gott stycke framåt.

Fallstudie 3. Lindvreten och Franstorp – två västmanländska torp från 1700-talet

Mellan Hallstahammar och Surahammar, och strax norr om de av vattenkraft och bruk historiskt präglade Hallstahammar och Trångfors, utreddes och undersöktes två torp mellan åren 2012 och 2014 med anledning av att en ny väg planerades. Det ena torpet, Lindvreten eller Nyängen, hörde till bruksmiljön under Hallsta, alltså den sannolikt medeltida föregångaren till det som senare blev Hallstahammars bruk. Torparna i Lindvreten bar titlar som krögare, betjänt hos patron och stenhuggare (dock är torpnamnet invid stenhuggarnoteringen svåräst, enligt rapporten) vid Hallsta, förutom det mer odefinierade "torpare". Här undersöktes ett bostadshus, ett par ekonomihus (osäkerheten om antalet beror på sentida skador) och en brunn. Arealerna är små, 0,5 hektar åker och 1 hektar äng, men bedömningen är att man trots detta i huvudsak levte på odling och djurhållning (Jonsson, 2016, s. 13), även om indikationer på djur saknas i det arkeologiska materialet.

Nästa torp hörde till soldatsfären. Franstorp var ett av två torp som hörde till underofficersbostället Frössvi, tjänstebostad för fältväbeln vid Strömsholms kompani. Torpets namn kommer från smeden Frans Nilsson, som bodde i torpet under mitten av 1700-talet. Senare kallades torpet Bergqvists torp efter en annan boende. Vid byggnaderna låg en cirka 900 kvadratmeter stor kålgårdstäppa (enligt karta 1828). Bouppteckningar visar att man vid ett tillfälle haft en ko, en tacka och ett lamm, vid ett annat tillfälle endast en ko. Avsaknad av åkermark, utöver den cirka 0,1 hektar stora kålgårdstäppan, tolkas som att man livnärt sig genom yrken.

Utredningen

Målet för den arkeologiska utredning som utfördes år 2012 var att identifiera boplatser från framför allt sten- och bronsålder, samt att redovisa för utmarksområden typiska lämningar såsom torp, kolmilor och tjärdalar (Bondesson, Larsson & Björck, 2013). Inventering, kart- och arkivstudier samt sökschaktning användes i arbetet. I beskrivningen nedan ingår endast de av de obesuttnas lämningar som sedan kom att för- och slutundersökas. Flera platser med koppling till obesuttna personer noterades i rapporten, men dessa ingick inte i den slutliga vägsträckningen och undersöktes därför inte.

Svedvi 380 (Lindvreten) var redan känd och noterad i Kulturmiljöregistret vid utredningens början. Fornlämningen noterades här som en husgrund, en stenmur och fyra röjningsrösen. I Kulturmiljöregistret finns dock en misstolkning av kartor, eftersom det står att det kan handla om lämningar efter gården Lilla Ålsätra. Detta noteras vid utredningen, och man justerar till att det inte är Lilla Ålsätra det handlar om utan lämningar från ett torp som benämns Lindvreten eller Lindängen (Bondesson, Larsson & Björck, 2013). Klassningen som fornlämning kvarstår och förundersökning förordas. Utbredningen av området ändrades inte efter utredningens kartstudier och inventering, enligt vad som kan utläsas av rapporten.

Torpet Franstorp (Svedvi 421) uppmärksammades inte vid utredningens kartstudier och inventering. Dock ansågs terrängläget vara bra med tanke på en förhistorisk boplatz, så därför gjordes en utredningsschaktning. I schaktet noterades slagen kvarts samt

en oregelbunden mörkfärgning, och man bedömde att här fanns en boplatz med status som fornlämning (Objekt 44). Förundersökning förordades därmed även av denna plats.

Förundersökningen

Fältarbetet genomfördes mellan 30 september och 22 oktober 2013 och omfattade åtta objekt, varav fem stenåldersboplatser (objekten 10, 17, 40, 43 och 44), ett kvartsbrott (objekt 15), en lägenhetsbebyggelse, (Svedvi 380 Lindvreten) och ett område med skogsbrukslämningar (objekt 49/Sura 169) (Lindberg, 2014). Förundersökningarna av de förhistoriska lämningarna gjordes med hög ambitionsnivå, men med lägre nivå för de efterreformatoriska lämningarna (Lindberg, 2014, s. 13). Arbetet med de efterreformatoriska lämningarna skulle inriktas på objektsspecifika frågor om utbredning och omfattning inom arbetsområdet, datering samt preliminär tolkning.

Under pågående förundersökning konstaterades att objekt 44 (en förhistorisk boplatz, bedömning och beteckning enligt utredningsrapporten) visade sig vara en torplämning. Torplämningen benämns objekt 57 i förundersökningsrapporten. En rektangulär stenpackning karterades, rensades fram och visade sig vara en stensyll med fynd av porslin och glas. Efter diskussion med länsstyrelsen beslöts att husgrunden, trots att det nu handlade om en helt annan typ av lämning än den förhistoriska boplatz man planerat för, skulle förundersökas inom ramen för det pågående arbetets tids- och kostnadsram. Syllens rensades fram i sin helhet och insidan av grunden ytrensades. Man bedömde att det rörde sig om en

enkelkammarsstuga med måtten 5,5x4,5 meter, som varit försedd med brädgolv. Under det tänkta brädgolvet fanns ett tunt siltlager, 0,1–0,2 meter tjockt, med inslag av mindre avfall som buteljglas, fönsterglas, porslin, fajans och järnföremål. Fynden indikerar 1600- till 1700-tal men även 1800-tal (visst porslin). En källare låg under husets sydvästra del. En kartkontroll gjordes, men man hittade ingen karta med information om bebyggelsen.

Den sedan tidigare registrerade torplämningen Svedvi 380 (Lindvreten) bedömdes vara en enkelkammarsstuga, 8,5x5,4 meter stor. Stensyll, tröskelsten och spisröse fanns bevarade och i östra kammaren noterades stenar som sannolikt var inre syllstenar som burit ett trägolv. Under detta eventuella trägolv fanns ett tunt siltlager, cirka 0,15 meter tjockt, med inslag av mindre avfall i form av keramik (B-gods), bössflinta, glasfragment, järnföremål med mera. Härunder fanns ett lager som tolkades som ett omgrävt ombyggnadslager, eftersom det innehöll lerlager blandat med hushållsfynd av samma karaktär som det som hittades utefter den framrensade syllen. Detta kan i så fall möjligen kopplas samman med den av tegelsten uppmurade murstocken och placera ombyggnaden till slutet av 1700-talet fram till mitten av 1800-talet (Lindberg, 2014, s. 40ff). En bit från husgrunden låg en stenmur, som efter framrensning visade sig vara en stensyll, tolkad som hörande till en uppskattningsvis 10x7 meter stor ekonomibyggnad. Dessutom noterades två röjningsrösen som genom okulär bedömning antogs vara av olika ålder.

Fynd samlades in för att man skulle kunna skapa sig en uppfattning om eventuella brukningsfaser.

Efter analysen skulle fynden slängas. Fyndmaterialet bestod av glas från fönster och kärl samt keramik, stengods och enstaka metallföremål (se Lindberg, 2014, bilaga 3). Det finns påtagligt mycket tidigmodernt material från före 1800-talet som visar att huset uppenbarligen varit bebott från åtminstone 1600-talets andra hälft. Exempel på detta är bland annat fragment från en vinflaska (möjligen 1650–1750), glasfragment från en schatullflaska, möjligen passglas (1580–1650), stengods av Westerwaldtyp (1650–1750) och olika fragment av rödgods såsom skålar eller fat (1680–1750) (Lindberg, 2014, s. 42). Förutom ett par ytterst små bitar flintgods finns mycket litet material från efter cirka år 1850. Brukningsfasens tyngdpunkt ligger enligt fynden i perioden 1700–1750.

Tolkning och bedömning av fornlämningens vetenskapliga potential sammanfattades med att lämningen utgörs av en samling hus bestående av åtminstone ett bostadshus, en ekonomibyggnad samt stenröjda ytor i omedelbar anknytning till husen. Bostadshuset är en enkelkammarstuga med åtminstone en ombyggnadsfas. Baserat på fyndens fördelning och typ innanför huset, samt den med tegelsten uppmurade murstocken, kan ombyggnaden placeras till slutet av 1700-talet fram till början av 1800-talet. Ekonomibyggnaden är cirka 10×7 meter stor och att den är samtida med torpet styrks genom en jämförelse med den karta från år 1730 som återger gården Lilla Ålsätra plus byggnader på platsen för Lindvreten (se fig. 24, Lindberg, 2014, s. 43). På kartan syns tydligt bostadshuset och ekonomibyggnaden. Utöver dessa finns ytterligare två byggnader markerade,

som inte påträffades vid förundersökningen. Torpet återfinns inte på några kartor efter år 1730 utan bör räknas som övergivet under 1800-talets andra hälft.

Undersökningar av båda torplämningarna förordades, motiverade av lämningarnas intressanta vetenskapliga potential. En fortsatt undersökning inklusive en historisk studie bedömdes kunna ge fördjupad kunskap kring torp och utmarksliv i området mellan 1600- och 1800-talet. Till exempel kan en analys av fyndmaterialet ge insikt i levnadsstandard och hur den kopplas till gårdens ägor. Fyndmaterialet, byggnadsfaser och en litteratur- och arkivstudie kan möjligen även belysa torpens etablering och upphörande. Kopplingen mellan torpen bedöms också kunna vara intressant.

Av de båda torplämningarna bedöms Svedvi 380, Lindvreten, ha störst kunskapspotential, dels eftersom det finns goda historiska källor, dels genom de lagerföljder som visar olika skeenden i gårdens utveckling (Lindberg, 2014, s. 44, 47).

Undersökningen

Under sammanlagt fem fältarbetsveckor i oktober och början av november 2014 gjordes undersökningarna av Lindvreten och Franstorp (Jonsson, 2016). I sitt förfrågningsunderlag skrev länsstyrelsen (diarie-nummer 431-3714-14:2) att de två bebyggelselämningarna skulle omfattas av en gemensam vetenskaplig fördjupning, för att jämförelser mellan dem skulle bli så heltäckande som möjligt. Motiveringen till beslutet var att fornlämningarna bedömdes tillföra sådan kunskap om vår historia att en arkeologisk undersökning skulle ske innan borttagan-

det, och denna undersökning skulle ske med rimlig ambitionsnivå, och utgå från tydliga frågor som går att besvara. Länsstyrelsen poängterade även att skriftliga källor ska användas, men att fokus ska vara på det arkeologiska materialet (länsstyrelsens diarie-nummer 43I-37I4-I4:3).

Syftet var i första hand att undersöka de byggnadslämningar som identifierats vid förundersökningen. I andra hand skulle arkeologerna söka efter övriga lämningar, då främst ytterligare byggnader. Om sådana konstaterades skulle de delundersökas och dokumenteras. Fem övergripande teman formulerades. Frågorna var generella, på grund av det förväntat begränsade fyndmaterialet (Jonsson, 2016, s. 28, 50), men bygger på de frågor som finns i länsstyrelsens förfrågningsunderlag.

- Gårdsmiljöns rumsliga struktur och byggnadernas funktion
- Datering, kronologi och förändringar
- Social struktur och förekomst av bisysslor, hantverk, specialisering
- Ägandeförhållanden
- Gården/torpet i ett makroperspektiv

Den arkeologiska undersökningen skulle också kompletteras med arkivstudier. För båda platserna pekar man i undersökningsrapporten på brister i förundersökningarna. Bristerna rör såväl tolkning av kartor och lämningar som beskrivning av schaktplacering och lagertjocklek. Nedan redovisas undersökningarna per torpplats, med utgångspunkt i undersökningsrapporten.

Lindvreten

Det uppges att man vid förundersökningen feltolkat kartan, så att undersökningsområdet borde ha varit 1800 kvadratmeter i stället för som nu, 900 kvadratmeter (Jonsson, 2016, s. 28, 30). Dock utökades schaktningen inom vägområdet och undersökningen kom att omfatta cirka 1000 kvadratmeter, varav hälften maskinavbanades. Arbetet med att söka fynd bedrevs i hög takt, och koncentrerades till husen. Man delundersökte lagren genom rutgrävning, och tre ytor undersöktes i bostadshuset: vid spisen, vid ingången och vid mellanväggen mellan dagligstugan och kammaren. Golvlagren metalldetekterades och makrofossilprover insamlades i syfte att funktionsbestämma byggnader och verksamheter. Resultatet bekräftade förundersökningens slutsats att detta var en enkelkammarstuga, 8,4x5,4 meter stor med spisfundament. Fynden var spik, fönster- och buteljglas, hyska, rödgodsskärvor, spadskonig, ett par bronsknappar, en del av en kritpipa, fiskben och bitar av en mineralvattenflaska i stengods.

Cirka tolv meter söder om torpet konstaterades rester efter ett eller flera uthus, men mycket förstörda av dräneringsdike och skogsmaskiner. Det tydligaste är ett hus (eller ett rum i ett hus) på 4,4x2,3 meter (Jonsson, 2016, s. 38).

För att svara på frågor om datering och social struktur kopplade man ihop keramikfynden, de skriftliga källorna och kartuppgifterna och bedömde torpets användningstid ha varit från cirka 1750 till cirka 1800. Dateringen flyttades därmed fram något jämfört med förundersökningsresultatet. Möjligen kan etableringen ha samband med att man började ta upp

åkermark här, kanske efter att ha svedjat (ett brandlager kunde ses i en ruta på gårdsplanen). I bygden fanns en stor finsk befolkning, men någon sådan kan inte knytas till Lindvreten (Jonsson, 2016, s. 48).

Personhistoriken är intressant. Torparfamiljerna verkar ha stannat korta perioder i Lindvreten: de första torparna stannade bara några få år, den fjärde torparen i 13 och den femte och sista torparen i 7 år. Dock är det ibland frågan om släktingar som avlöser varandra. Det noteras också hur Lindvreten slogs samman med torpet Gröndal år 1784 och sedan redovisas med båda eller bara det ena av namnen i källorna. Återigen ett exempel på torpens flytande namnskick. Även i Gröndal/Lindvreten ser det ut som att delar av samma familj åtminstone periodvis bebodde de båda torpen. Yrken förutom torpare är krögare, betjänt till patron (på Hallsta, sannolikt) och stenhuggare (Jonsson, 2016, s. 27f).

Franstorp

Det finns en kontinuerlig soldatkoppling till torpet. Möjligen var den som först bodde i torpet den före detta soldaten Olof Andersson Berg, svärfar till den Frans Nilsson som gav torpet dess namn. Frans bodde här 1738. Därefter levde här främst en väv av Nilssons släkt, bland annat sonen och snickaren Olof Berg, ingifte kolaren, straffången och bergsprängaren Anders Jansson Bergqvist samt mästern Anders Ersson Bergström. Under tiden skiftade torpet namn, och i källorna användes även namnen Snickartorpet och Bergqvists torp. Enligt kartorna har torpet flyttats 50–100 meter i slutet av 1700-talet (Jonsson, 2016, s. 51).

Från åtminstone 1778 finns en kartuppgift att torpet hörde till Frössvi gård som var tjänstebostad för fältväbeln vid Strömsholms kompani. I bouppteckningarna 1779 och 1833 redovisas en basuppsättning av kläder och husgeråd och det framgår att skulderna översteg tillgångarna. Den ambitiösa persongenomgången redovisar de boende och deras relationer. Ibland bodde samtidigt två hushåll i torpet, som bestod av tre bostads- eller ekonomihus, varav minst ett med uppvärmning, en smedja samt en utomhus liggande eldpall (Jonsson, 2016, s. 55).

Till torpet hörde en knappt 1000 kvadratmeter stor kålgårdstäppa (tolkat enligt Jonsson, 2016, s. 85, fig. 104) enligt karta från år 1828. Bouppteckningar visar att man haft ett fåtal djur, ibland endast en ko. Den obetydliga odlingsmarken tolkas som att man livnärt sig genom andra yrken som smed, snickare och bergsprängare. Torparfamiljerna antas sannolikt också ha arbetat med körslor, kolning och annat. Det varierade byggnadsbeståndet tolkas spegla denna flerdelade ekonomi (Jonsson, 2016, s. 8, 14).

Även Franstorp undersöktes på samma sätt som Lindvreten, det vill säga en delundersökning med rutgrävning i forcerad hastighet, företrädesvis inne i husen. Samtliga byggnader metalldetekterades, och efter undersökningen konstaterades fyra hus och en utomhuseldpall.

Ett hus, cirka 5,3x3,4 meter stort, var försett med källare men utan spisröse. Det var denna byggnad som uppmärksammades vid förundersökningen. Här fanns fynd av beslag, ett klackjärn, borr till svängborr, spikar, en del av en järngryta, fönster- och buteljglas samt rödgodsskärvor. De sistnämnda kan indikera

1600-tal, men tyngdpunkten enligt fynden ligger i 1700- till 1800-tal.

Fem meter öster om detta låg en sidokammarstuga, 5,9x3,3 meter stor, med spisröse. Här fann man lås, gångjärn, spik, kniv, borr till svängborr, bronsknapp, fönster- och buteljglas, rödgodsskärvor samt ben från vildsvin och nötboskap. Den huvudsakliga dateringen bedöms vara 1750–1850.

Fem meter nordväst om bostadshuset med spisröse låg ännu en sidokammar- eller parstuga, med en uppskattad storlek av 7,4x3,7 meter. Spisröse saknades. Fynd av två knappar, en hyska av brons, en murslev, ett beslag, en sälja, spik, rödgodsskärvor, buteljglas, knivar, haspar och en skärva kinesiskt porslin. Tyngdpunkten i dateringen är 1750–1850.

En eldpall låg utomhus, och kring den fanns skärvor efter kaffekoppar, tallrikar och fat, dryckeskärl, buteljer, en förkolnad skalkornskärna samt djurben från nöt. Dessutom fanns en skärva kinesiskt porslin som passade ihop med den i huset ovan.

En sista byggnad har tolkats som en smedja, 4,6x3,7 meter stor och med fynd av knivblad, spikar, delar av dricksglas, bronssälja, kopparmynt från 1819, slagg samt en skärva flintgods. Kring byggnaden noterades slagg, fler keramikskärvor samt del av en lädersko.

Inom en yta med vad som tolkats vara avfall från torpet noterades snapsglas, keramikskärvor, butelj- och fönsterglas, spikar, söm, tenar, två knivar, ett skedhuvud, slagg och djurben. Dessa registrerades inte eftersom de i huvudsak låg utanför undersökningsområdet. På själva gårdsytan tillvaratogs däremot några skärvor rödgods, fajans, en nyckel och ett kritpipsskaft.

Torpet visade sig alltså bestå av betydligt fler byggnader än vad förundersökningen visade. Endast ett av husen hade en konstaterad eldstad. Arkeologernas bedömning är att man ändå kan ha bott även i ett av de hus som saknar synlig spismur, eftersom det var flera familjer som periodvis samtidigt levde i torpet (Jonsson, 2016, s. 84, 86). Utomhushärden tolkas som matberedningsplats sommartid.

Diskussion

Arkeologerna utvärderar själva i slutet av rapporten undersökningsresultaten i relation till frågor och metodval (Jonsson, 2016, s. 99), och de tydligt formulerade slutsatserna sammanfattas här i korthet:

- Det har inte varit möjligt att med hjälp av fyndens spridning säga någonting om rumslig och social struktur inom byggnaderna.
- Rutgrävning förordas inte vid framtida undersökningar, på grund av den begränsade fyndinformationen och snedvridna representativiteten. Man föreslår i stället undersökning av större ytor, och då gärna ytor mellan och kring byggnaderna.
- Arkeobotanisk provtagning inom kålgårdar och andra odlingsytor bör ske.
- De arkeologiska insatserna bör i hög grad riktas mot avfallsgropar och liknande snarare än att koncentreras på fragmenterade småfynd i golvlagret. Här jämför man med undersökningarna av Tågen och Rostock (Bäck, Nordström & Johannessén, 2004), som visar vikten av att undersöka mer omfattande ytor inklusive kringytor.

Man menar att den största utmaningen har varit att dra slutsatser om hur torpen förhöll sig till andra torp i närområdet och i Mälardalen i stort, avseende ekonomisk och social status samt ägostruktur. Till detta hade krävts omfattande grundforskning. Det enda man kunde konstatera var att torp var olika i fråga om byggnadens storlek, arealer och försörjningsstrategier (Jonsson, 2016, s. 99).

Slutsatsen är att det rädde stora skillnader, ekonomiskt och socialt, mellan torpare och bönder, men man ska inte ta för givet att livet i torp och backstugor alltid var fattigt och eländigt. Även om byggnadsskicket på torpen varierade, skiljde de sig inte mycket från böndernas gårdar annat än i skala. Backstugor däremot kunde se ut hur som helst och vara byggda av det man kommit över (Jonsson, 2016, s. 18, 99).

Arkeologerna sammanfattar själva de uppenbara problemen med att svara på ställda frågor genom denna typ av undersökning, det vill säga genom en delundersökning med rutgrävning koncentrerad till husgrunderna och med en forcerad fyndinsamling. Personhistoriken är väl utredd i undersökningen, och det är intressant att följa just det nät av relationer som förbinder torparna med varandra. Var detta vanligt, att släkt, barn, ingifta, ofta flera hushåll samtidigt, kan kopplas till samma torp? Vi anar det, men här finns ett forskningsfält att gå vidare med, och koppla till arkeologiska fynd och villkor.

Ytterligare en väg att möjligen kunna närma sig frågor om torparnas liv och villkor, kunde kanske ha varit att genom de olika skedena av arkeologiska insatser sätta in torpen i den kontext som präglat trakten åtminstone sedan tidigt 1600-tal: vattenkraft,

bruk och skog. En kort fördjupningsinsats visar att kvarnar hade funnits tidigare, och år 1632 fick kopparsmiden Baltzar Landolt privilegiebrev att uppföra en kopparhammare på platsen. Produktionen övergick kring år 1780 från koppar till järn och bruket flyttades en bit uppströms längs Kolbäcksån. Efter samgåendet 1890 med det intilliggande Trångfors bruk lämnade man Hallsta herrgård för att i stället använda herrgården vid Åsby, som var större och modernare (ur Bygdeband.se). Lindvreten var ett torp under Hallsta, och Hallsta var ett bruk som hade flera olika yrkeskategorier boende vid gården. En geometrisk avmätning från år 1764 (Lantmäteristyrelsens arkiv, akt T57-17:2) visar bruksherrgården med såg- och mjölkvarnar och "kopparhammaren eller smedjan". Närmast herrgården låg drängstugorna med redskapsskjul, därefter den stora kringbyggda ladugården och ytterligare längre bort smedernas stugor. Men Lindvreten låg inte tillsammans med övrig bebyggelse, utan långt norrut och avskild från Hallstas bebyggelsekonglomerat genom Hallstas skogsmark. Lindvreten ligger invid den särhägnade hästhagen samt ytterligare ett parti skog. Kohagen ligger däremot i anslutning till ett annat torp, Starcktorpet. Kan det antyda någonting om torparnas uppgifter, som möjligen gått att få svar på genom arkeologin? I fyndlistorna (Jonsson, 2016, s. 118f) syns tre hästskor och en söm, men som arkeologerna själva konstaterat har fyndinsamlingen koncentrerats till husen och inte till eventuella avfallsamlingar. Och de yrken som direkt är kopplade till Hallsta, det vill säga krögare och betjänt, hur kan detta speglas (eller inte) av föremålen?

Soldatboställets torp, Franstorp, representerar sannolikt en annan torparverklighet än den i Lindvreten. Hur såg soldatens rättigheter ut, ingick till exempel avkastning eller dagsverken från torpet? Det hade, om det gått, varit spännande att fundera på om villkoren och arbetsuppgifterna, liksom möjligheter till försörjning och strategier, skiljde sig åt mellan ett torp som var underställt en underofficer respektive ett bruk (Hallsta).

Båda torpundersökningarna visar mycket tydligt att såväl namn som plats för bebyggelsen skiftar. Vidare har man kunnat visa att det i hög grad var samma släkt, eller åtminstone människor med relationer till varandra, som bebodde samma torp i flera generationer (även om huvudman för torpet kunde växla med korta intervaller) och ibland fler än en familj samtidigt. Hade dokument från brukens faser, liksom underofficersboställets dokument, kunnat vara en väg vidare som underlag till de arkeologiska insatserna?

Den samlade bedömningen måste, i likhet med arkeologernas egen slutsats, bli att i stort sett vilka arkeologiska frågor man än har, är metoden att gräva enstaka rutor inte det bästa sättet att få svar. Då kommer inte potentialen hos arkeologin till sin fulla rätt, utan den blir snarare ett sätt att bekräfta de skriftliga källorna i fråga om datering, byggnadernas läge och så vidare. Om den arkeologiska insatsen snävas ner till att handla om rutor i husgrunderna, bör den åtminstone kompletteras med en kart- och landskapsanalys, inklusive kartering av samtliga synliga element och bruksytor. Ansvarig projektledare har inte kunnat nås för diskussion, men Christina Lindgren, verksamhetschef på Stiftelsen Kulturmiljövård har per mejl (CL2019-01-08) meddelat att det ändå var inspirerande med Lindvreten och Franstorp, eftersom länsstyrelsen denna gång gav extra mycket uppmärksamhet och resurser åt en lägenhetsbebyggelse.

Fallstudie 4. Tjuvkil

Omläggningen av väg 160 inom Stala socken på Orust gjorde att det arkeologiska intresset riktades mot 1800-talstorpet Tjuvkil, eller Kilen. Lämningarna var inte registrerade som fornlämning, men det kom att ändras efter den inledande utredningen. Trots en förhållandevis sen datering och kort användningstid, valde Länsstyrelsen i Västra Götaland att lämna ut undersökningen på anbud. Kravet var att undersökningen skulle ske med en medelhög till hög ambitionsnivå. Ett högt vetenskapligt värde tillskrevs därmed de obesuttnas bebyggelse och just undersökningen av torplämningen skildes ut som en egen del i anbudet, som i sin andra del omfattade tretton förhistoriska lämningar: åtta boplatser och fem stensättningar.

1800-talstorpet tilläts därmed vara i fokus genom hela den antikvariska processen. Detta gällde både persongalleriet och sammanhangen, där både naturgivna förutsättningar och ekonomi ingick, utifrån såväl det riktigt långa tidsperspektivet som platsen och närmiljön i sig själv och som en del av ett torpkluster. Undersökningen är inte fullständigt avrapporterad ännu och det finns analyser och därmed tolkningar som inte är färdiga. Vi har haft tillgång till manuskriptet (mars 2019).

Utredningen

Torplämningen fanns registrerad i Kulturmiljöregistret, dock inte som fornlämning, och var därmed känd redan när den inledande utredningen gjordes år 2010. Utredningen gjordes före lagändringen 2014, och den då rådande praxisen var att torp

skulle ha belägg från 1700-talet för att ruinerna skulle kunna betraktas som fornlämningar. Tjuvkil syntes inte på kartor äldre än 1813. Problemet är att den del av fastigheten Varekil där torpet ligger har varit omtvistad och enligt akterna till 1813 års storskifteskarta skall det ha funnits juridiska handlingar om denna tvist redan från 1574. Tvisten rörde främst Varekil och Varekilsnäs, men säteriet Svanvik var också inblandat. Lokalen har alltså varit brukad och hävdad av de tre kringliggande stamfastigheterna åtminstone från 1500-talet. En annan orsak till bedömningen om torpets ålder, förutom hänvisningen till äldre dokument, är att torpet vid karteringen 1813 hade flera hus samt namngivna markslag vilket leder till bedömningen att torpet rimligen hade varit bebott före 1800 (Nyqvist, 2011, s. 5, 24ff).

Vid utredningen använde man såväl arkivstudier som inventering och sökschaktning med maskin och provgropar grävda för hand. Lägenhetsbebyggelsen avgränsades till en yta om 80x45 meter som innehöll två husgrunder med spismursrester, en jordkällare som delvis var ingrävd i moränbacken och en brunn. Den ena husgrunden, 8x4 meter stor och belägen i krönläge, tolkades som ett boningshus. Den andra grunden låg tätt inpå en bergskant och mättes till 5x5 meter. Genom området löpte en mindre väg som fortsatte över krönet och vidare mot norr (Nyqvist, 2011, s. 24ff). Sydväst om de ovan nämnda lämningarna noterades äldre åkerparceller. Dessa låg i en granbevuxen flack sluttning cirka tio meter sydväst om den mindre av de noterade husgrunderna.

Under utredningen iakttogs flinta, rödgodskera-mik och ett bränt ben, men fynden kunde inte hjälpa

till med tolkningen av platsens ålder. Tack vare att arkeologerna uppmärksammade oklarheterna via källornas information och gjorde en samlad bedömning, var det möjligt att anta att lämningen kunde vara lagskyddad och föreslå att en arkeologisk förundersökning skulle göras.

Förundersökningen

Den förändring av torplämningens förmodade ålder som föreslogs vid utredningen accepterades av länsstyrelsen, och Tjuvkil ingick bland de lämningar som förundersöktes år 2013 (Aldén Rudd, Johansson & Thorsberg m.fl., 2014). Förundersökningarna syftade till att förse länsstyrelsen med ett fördjupat kunskapsunderlag inför prövning av arbetsföretaget enligt 2 kap. 12 § KML, genom att fastställa och beskriva fornlämningarnas karaktär, datering, utbredning, omfattning, sammansättning och komplexitet.

Fältarbetet inleddes med metalldetektering, följt av avtorvning och dokumentation av de två husgrunderna, den kallmurade jordkällaren och brunnen, liksom av ytor däremellan. Det ena huset bekräftades vara ett bostadshus, en cirka 9x5 meter stor enkelkammarstuga som byggts på en delvis anlagd terrass, 15x9 meter stor. Delar av huset har haft ett stenlagt golv, och det finns en stor murad spis. Syllstensraderna i den södra delen av huset kan vara spår efter en vidhängande byggnad, kanske ett fähus eller förråd. Fynden i torpet dateras till 1700- och 1800-talet. Flera vinbärsbuskar och krusbärsbuskar växte utanför husgrunden, liksom ett par äppelträd, ett päronträd och ett körsbärsträd.

Det andra huset, 5x5,7 meter stort, tolkades som en smedja utifrån mängden slagg samt fynd som kniv- och yxblad av järn, bronsbleck, hästskosöm, nitar och andra järnföremål. Husplatsen med det skyddade läget och där naturmiljön utnyttjats i konstruktionen samt fynden av slagg och metallföremål talar för denna tolkning. Smedjan ligger dessutom på behörigt avstånd från torpet och dess trädgård, och har bara 20 meter till vatten (brunnen). Det som tolkades som ett spisröse vid utredningen är antagligen delar av den norra väggen, som rasat in i smedjan. Fynden talar för att man arbetat med både primärsmide och sekundärsmide.

Vid schaktningen mellan husgrunderna och vid åkertegarna söder om husen tillvaratogs skärvor av fajans och flint-, sten- och rödgods, fönster- och buteljglas, ett kritpipshuvud, slagg, skällor, nitar, spik och beslag av järn samt bronsbeslag. Dateringen enligt dessa säger sent 1700-tal och 1800-tal.

Arkivstudierna komplicerades av att prästgården i Stala socken brann ned vid mitten av 1800-talet och allt material äldre än denna händelse gick förlorat. Enligt Ortnamnsarkivets sammanställning dyker namnet Tjuvkil upp som namn på ett torp för första gången år 1811 (Nyqvist, 2011, s. 26). Eftersom Tjuvkil när det först nämns i mantalslängden 1800 redan är ett komplett hushåll där två personer (med ett barn) erlägger skatt, är det uppenbart att torpet anlagts före 1800. Vid en genomgång av avskrifter av främst mantalslängder utförda av medlemmar i Föreningen Orusts Släktforskare (Henåns bibliotek) kan Tjuvkil beläggas mellan 1800 och 1847, alternativt till 1864. Av det bevarade arkivmaterialet fram-

går att Tjuvkils invånare består av den väv av släktingar och samexisterande generationer som mer och mer framstår som vanligt förekommande i torpsammanhang.

År 1800 finns här torparen Anders Andersson med familj. År 1815 har sonen Nils Andersson tagit över och bor här med sin hustru och deras vuxna dotter, dennas make Olof Andersson samt tre av deras barn, det vill säga åtta personer. År 1847 förefaller Nils svärson Olof Andersson med familj ha övertagit torpet. Enligt en odaterad avskrift av en mantalslängd bor Nils halvbror Torbernt Olsson på torpet Kilen under Varekil någon gång efter 1846, tillsammans med hustru och fyra barn.

I närområdet fanns stengärdesgårdar och röjningsrösen som antas vara samtida med torpet. Sydväst om huslämningarna finns ett sandigt och mycket väl stenröjt område med åkerparceller och diken. Makrofossilanalysen visade pollen från växter som trivs i ängs- och betesmark, såsom rölleka, kattfot, prästkrage och maskros. Det fanns även pollen från sädesslag som korn och vete, vilket visar att odling förekommit på platsen. Provet innehöll även en stor andel ljungpollen vilket tyder på att ljunghedar torde ha funnits i anslutning till lokalen (Aldén Rudd, Johansson & Thorsberg m.fl., 2014, s. 45ff, 51, 55ff).

Sammanfattningsvis ansågs lämningen ha forskningspotential och föreslogs undersökas inför fortsatt exploatering. Motiveringen var att platsen dels har ett värde i sig, dels speglar ett större sammanhang. Ambitionen uttrycktes i form av det stora värdet i att undersöka lämningar som legat kvar ostörda sedan övergivandet, vilket borde ge en bra möjlighet

att till exempel svara på frågor om hur små lägenhetsbebyggelser utvecklades i Bohuslän under 1800-talet. Boningshusets anläggande och eventuella ombyggnadsskeden bedömdes vara intressanta och skulle dessutom kunna belysa byggnadsutvecklingen i trakten. Man menade också att fortsatta undersökningar skulle kunna användas för jämförelser i fråga om landskapsutnyttjande hos små enheter jämfört med större lantbruk. Torpets läge, alldeles invid landsvägen, väckte frågor kring eventuell handel med produkter från smedjan och möjligen med skogens produkter. Man föreslog att undersökningen skulle inriktas på frågor om livsvillkoren för de boende, och varför platsen övergavs. Även den pedagogiska potentialen lyftes, med torpets väl sammanhållna enheter som boningshus, smedja, jordkällare samt den intilliggande åkermarken, vilka sammantaget illustrerar småskaligheten på platser som denna (Aldén Rudd, Johansson & Thorsberg m.fl., 2014, s. 57f).

Undersökningen

När det blev dags för undersökning gjorde länsstyrelsen en ambitiös satsning på just torpmiljöns höga arkeologiska potential, och bjöd via ett anbudsliknande förfarande in arkeologiska företag att inkomma med kostnadsberäkningar och undersökningsplaner (Länsstyrelsen Västra Götaland, 20170418, diarienummer 431119602017). Den arkeologiska insatsen bedömdes ha mycket goda förutsättningar att kunna belysa interna strukturer inom en hel torpmiljö, inkluderande boende, verksamheter, infrastruktur samt odling och mathantering. Fokus

för de arkeologiska insatserna var väl definierat och skulle ligga på dokumentation av relationen mellan lager och strukturer för att kunna svara på frågor om uppbyggnad, bruk, utbyggnad och raseri. Även fasindelning och datering var prioriterade teman. Sammantaget skulle undersökningen kunna belysa hur lägenhetsbebyggelser utvecklades i Bohuslän under främst 1800-talet. Frågor kring handel med produkter från smedjan och naturresurser kunde studeras utifrån platsens läge invid landsvägen. Ett miljöarkeologiskt anslag kunde ge kunskap om hur torpmiljöer utnyttjades i fråga om odling och landskapsanvändning. Genom en studie av livsvillkoren för de boende på platsen och varför den en gång övergavs skulle torpet sättas in i ett större historiskt perspektiv. Utöver basrapporten krävde man en vetenskaplig fördjupning i form av en eller två artiklar, liksom en publik förmedling på webbplats och visningar.

Fyra företag svarade med anbud enligt länsstyrelsens beslut (2017-07-10, diarienummer 431119602017). Av det till beslutet bifogade utvärderingsprotokollet framgår att man valt utförare dels utifrån sakkunskapen, de precisa och relevanta frågeställningarna och den formulerade teoretiska ingången, dels utifrån den tydliga röda tråd som låter tematiseringen löpa genom hela anbudet, inklusive metoder och analyser. Ansatsen att utgå från den stora berättelsen och sedan använda den enskilda platsens förutsättningar för att exemplifiera, belysa och diversifiera pågående forskning uppmärksammas, liksom att den fördjupade kart- och arkivstudien skulle genomföras före fältarbetet och därmed aktivt kunna bidra till genomförandet i fält.

Fältarbetet omfattade 24 dagar 2017, med en grupp av omkring 6 arkeologer. Den yta som banades av helt och undersöktes med hög ambitionsnivå var cirka 1000 kvadratmeter. Resten av ytan undersöktes mer extensivt och med medelhög ambitionsnivå. Husgrunder och övriga konstruktioner undersöktes för hand med kontextuell metod och dokumenterades utifrån händelsekedjan konstruktion – bruk – destruktion. Specialisthjälp med undersökningen av smedjan erhöles från Arkeologerna GAL. Vid undersökningen av bostadshusets grund lades särskild vikt vid att söka efter mikrostratigrafier som kan avslöja ombyggnadsfaser. Ett av resultaten är att det handlade om en ryggåstuga med stuga, kammare och två loft. För området kring och mellan husgrunderna lades särskild vikt vid att söka efter spår av rörelser (tilltrampad mark, gångar, tappade föremål) och efter områden för särskilda aktiviteter (avfallshantering, avträde). Områden som inte undersöktes intensivt karterades i syfte att få en ökad förståelse för utnyttjandet av ytan.

Rapporten är inte färdig, men manuskriptet berättar att som ett inledande ramverk till Tjuvkil analyserades ett cirka 4x4 kilometer stort område som omfattar utmark och inågor till Varekil, Varekilsnäs, Brandalen, Säckebäck och säteriet Svanvik, från 1700-talets mitt fram till år 1900. Samtliga torp som kunnat identifieras har lagts in på karta med tidsintervaller om 20–30 år, så att skiftningarna i landskapet har blivit synliga. Resultatet av det arbetet var att på de bergiga utmarkerna mellan några gårdar och småbyar kan man se att det växte upp nästan som ett litet samhälle med torp, en rural slum, under 1800-

Figur 53. Torpet Tjuvkil i Bohuslän undersöktes 2017. Torpet etablerades kring år 1810 och existerade fram till mitten av 1800-talet. På bilden ses boningshuset med härden i ett rum i mitten av huset och två kammare på ömse sidor. Foto: Pia Claesson 2017, Arkeologerna, SHM.

talet. Det var dock ingen stabil samling, trots områdets kontinuitet: enskilda torp kunde byta namn eller läggas ner och ett par nya torp etablerades.

1800-talstorpen är ofta den sista fasen i en lång bebyggelse- och markanvändningskontinuitet och byggs sällan på helt jungfrulig mark. Det är inte ovanligt att det kring den äldsta, ofta förhistoriska, bebyggelsen finns områden som har varit ett slags resursområden och använts på olika sätt över tid. En del sådana

områden har varit bebyggda redan under äldre järnålder och sedan övergivits under yngre järnålder, kanske kring den tidens krisår under 500-talet, med pest och klimatförändringar. Under början av medeltiden, 1000- till 1100-talet, när befolkningen växte, odlades de upp på nytt för att sedan lämnas öde efter digerdöden. Och sedan odlas de upp återigen, en del redan under 1500-talet när Gustav Vasa försökte få igång nya gårdar och mer skatteintäkter, andra under främst

1800-talet, den stora torpexpansionstiden. 1800-talets torpare är alltså länkar i en lång kedja av människor som bott och använt platsen på många sätt (Rosén, i manus).

Arkivstudierna byggde vidare på den intressanta väv av släktingar, ingifta och inhyses som uppmärksammats tidigare. En genomgång av samtliga bouppteckningar gav en bakgrund till den materiella kulturen och försörjningen. Resultatet förefaller spegla en inte ovanlig verklighet.

Ur det pågående rapportmanuskriptet framgår att hela arbetet är uppbyggt kring de nyckelord som sammanfattar frågeställningarna: obesuttenhet, försörjning, materiell kultur, klass, genus, position och landskap. Dessa frågor var de tematiska utgångspunkterna för val av metoder och analyser i fält och för den fortsatta vetenskapliga bearbetningen. Torpet var en liten enhet, men samtidigt en del av större sammanhang i tid och rum och man utgick från det lilla, partikulära, för att sedan vidga sammanhanget mot landskapsrummet och historiens ”stora berättelser” om 1800-talet: jordbruksteknologi, befolkningsökning och proletarisering, modernitet, massproduktion och kapitalism samt den begynnande demokratiseringen och folkrörelserna.

De resultat som fram till 2019-01-15 finns med i manuskriptet är landskapsstudien, långtidsperspektivet och persongalleriet med de generationer och inhyses som befolkat Tjuvki. Delar av resultatet finns också beskrivna i projektbloggen *1800-talstorp på Orust* (Rosén, 2019), som delvis använts i denna sammanställning. Ansvarig arkeolog, Christina Rosén, menar att resultatet från undersökningen i huvudsak har svarat på de frågor som ställdes i anbudet (CR intervju, 2019-01-21). Det är uppenbart att smedjan var huvudförsörjningen, åtminstone inledningsvis. Mängden slagg visar att smidet måste ha varit omfattande. Den enda tillgängliga bouppteckningen antyder att snickeri och linhantering har ingått i försörjningen, bland annat utifrån en komplett uppsättning redskap för linhantering. Odlingsmarken var begränsad, bara cirka 0,15 hektar åker och 0,35 hektar till bete och slätter. Den begränsade odlingsarealen talar kanske snarast mot odling av eget lin. Man kan i stället ha tagit in lin för beredning, eller deltagit i produktion och framställning av lin som en del av kontraktet (inget torpkontrakt har kunnat hittas). Av djurhållning finns belägg för två kor och några får. I fältarbetet ingick en botanisk inventering i syfte att spåra inslag i växtligheten som kan kopplas till fler delar i försörjningen, men med negativt resultat.

Diskussion utifrån fallstudierna

Att lägenhetsbebyggelsen tillmäts hög vetenskaplig kunskapspotential och tillåts undersökas med en hög ambitionsnivå, inklusive en djup arkiv-, kart- och landskapsstudie, i stället för objektsbunden metodik, gör att resultatet blir mer mångfacetterat och lättare att infoga i kunskapsuppbyggnaden om de obesuttna. Kombinationen av fältarbete, landskapsförståelse, kartor och arkiv har givit en stabil och intressant bild av den omväxlande och långvariga bebyggelsehistorien i närområdet.

Det är uppenbart att kompetens och intresse i samtliga led och hos såväl utförare som länsstyrelse är grunden. Att länsstyrelsen tar lämningen på allvar framgår tydligt av de genomtänkta och framåtsyftande teman som ligger till grund för undersökningen. Resultatet blir att man har haft möjlighet att kunna svara på de mer djuplodande frågor som ställts i länsstyrelsens kravspecifikation och i anbudet. Arealer, ekonomi, näringar och persongalleri har lyfts, liksom platsens långtidsutnyttjande och torpets plats i det landskap och den rurala slum som den varit del av. Frågor som rör både mobilitet och kontinuitet har kunnat beröras, liksom strategier för att kunna klara sig ekonomiskt. Här vill vi infoga som en sidokommentar, att vid ett seminarium arrangerat av Nordiskt nätverk för arkeologi och arkeobotanik, NTAA, i Lund 2019 berättade textilhantverkare att man med en areal av endast 100 kvadratmeter lin kan, med äldre metoder och redskap, få så mycket som ungefär 20 meter lakansväv. Små odlingslotter och röjningar är alltså väl värda att intressera sig för arkeologiskt, eftersom de kan hjälpa till att förstå försörjning och strategier.

Fallstudierna visar att arkeologin med sina metoder och analyser har stora, och egna, möjligheter att bidra till ökad kunskap om de obesuttnas tillvaro. De visar också att förutsättningar behöver ges för att kunna göra just detta. Det sistnämnda handlar om att de obesuttnas lämningar behöver angripas på precis samma sätt som övriga lämningar. Det måste alltså finnas formulerade frågor, en initierad och relevant hypotes, ett landskapssammanhang och socialt sammanhang vid sidan av de för denna typ av lämningar så viktiga dateringarna och kamerala sammanhangen. Det framstår som grundläggande att analyser av landskap, omgivande lämningar, spår och bebyggelse, samt information från kartor och arkiv görs före undersökningen och inte i efterhand. De ytor som karteras och undersöks måste dessutom vara tillräckligt stora. Modellen med rutgrävning ger mycket begränsade möjligheter att svara på arkeologiska frågor.

Arbete behöver göras med att minimera de inte sällan förekommande "överraskningsmomenten", där till exempel en torplämning uppdagas vid en pågående undersökning av förhistoriska lämningar, och därmed undersöks snabbt och översiktligt utan förberedelser, frågor eller extra tilldelning av tid. En väg är att vara medveten om det långtidsutnyttjande som präglar många platser. Återkommande faser av inspråktagande och övergivande för olika syften och med olika intensitet är vanligt. Lägenhetsbebyggelsen är ofta den sista (senaste) fasen i denna månghundraåriga platskontinuitet, och detta bör man vara vaksam på även vid utredningar och förundersökningar av förhistoriska lämningar.

Författarna

PIA NILSSON är filosofie doktor i agrarhistoria och kulturmiljöspecialist vid Arkeologerna, Statens historiska museer. Hon har lång erfarenhet av arkeologiska och kulturhistoriska inventeringar, utredningar och kunskapsunderlag. Pias forskning, liksom avhandlingen, är främst inriktad på vad de historiska kartorna och dåtidens skriftliga källor berättar om "vardagens landskap", och hur den väv av näringar som landsbygdens människor försörjde sig av såg ut.

EVA SVENSSON är professor i miljövetenskap och docent i medeltidsarkeologi, verksam vid Karlstads universitet. Evas forskning behandlar framför allt sociala, ekologiska och tvärvetenskapliga tillnärmelsesätt till skogliga landskap i långtidsperspektiv, de obesuttnas miljö- och livsvillkor under 1700-1900-tal samt kulturarv och utveckling i skogliga glesbygder.

MARTIN HANSSON är universitetslektor och docent i historisk arkeologi vid Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet. Martins forskning har ofta berört maktförhållanden och rumsliga förhållanden, framför allt olika aspekter av aristokratiska landskap och därmed tillhörande bebyggda miljöer, under tidsperioden medeltid till nyare tid.

De förhållandevis sentida spåren efter de obesuttna – som torpare, backstugusittare, hantverkare och arbetare – finns överallt i jordbrukets, skogens och städernas landskap, men har sällan uppmärksammats av den traditionella arkeologin. Ändringen av kulturmiljölagen 2014 innebär att lämningar som etablerats före 1850 kan vara lagskyddade vilket ger nya möjligheter att även de obesuttnas kulturarv uppmärksammas och ges en mer framträdande plats i historieskrivningen. I den här boken diskuteras och utvärderas möjligheten att kombinera olika källmaterial – som skriftliga källor, kartor, inventeringar, stående byggnader och arkeologiska lämningar – för att öka kunskapen om människors livsvillkor, boendeförhållanden och materiella lämningar från tiden omkring 1700–1900.